

Х.ДОСМУХАМЕДОВ АТЫНДАҒЫ АТЫРАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ

ХАБАРШЫСЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ - НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

ВЕСТНИК

АТЫРАУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМ. Х.ДОСМУХАМЕДОВА

ISSN 2077-0197(Print)

АТЫРАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

**ВЕСТНИК
АТЫРАУСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА**

**BULLETIN
OF THE ATYRAU
UNIVERSITY**

№ 3 (58) 2020

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Атырау қ., 2020
г. Атырау, 2020
Atyrau, 2020

«Х.Досмухамедов атындағы Атырау университетінің Хабаршысы» ғылыми журналында іргелі және қолданбалы зерттеулердің келесі бағыттары бойынша мақалалар жарияланады: гуманитарлық және саяси-әлеуметтік ғылымдар, педагогика, психология және білім беру технологиялары, экономика және құқық, физика-математика және техникалық ғылымдар, экология және жаратылыстану ғылымдары.

Бас редактор

п.ғ.к, қаум. проф.. **Идрисов Саламат Нұрмұханұлы**

Бас редактордың орынбасары

PhD доктор **Д.Ғ. Батрышев**

Жауапты хатшы

т.ғ.к. **Г. Кайргалиева**

Редакциялық алқа

Ғ.И. Имашев
Ш.И. Джанзакова
Н.Х. Суюнова

Х.Досмухамедов атындағы АУ п.ғ.д., проф.
Х.Досмухамедов атындағы АУ п.ғ.д., проф.
КЧР Үкіметі жанындағы Карачай-Черкес гуманитарлық зерттеулер институтының фил.ғ.д., қауым. проф. (Ресей)
Х.Досмухамедов атындағы АУ п.ғ.д., доцент
Х.Досмухамедов атындағы АУ п.ғ.к., қауым.проф.
Х.Досмухамедов атындағы АУ т.ғ.д., қауым. проф.
Х.Досмухамедов атындағы АУ т.ғ.д., проф.
Б.Б.Городовиков атындағыКалмМУ т.ғ.д., проф. (Ресей)
Х.Досмухамедов атындағы АУ т.ғ.д.
Братислава экономикалық университетініңPhD докторы, проф. (Словакия)

Б.Т. Барсай
Л.Е. Қойшығұлова
Л.Б. Бердығожин
А.С. Сарсенов
П.М. Кольцов
С.Ж. Сапанов
Ярослав Култан
А.Р. Баймахан
Аднан Горур
Г.К. Шамбилова
Реза Эбрахими
Али Реза Пендаште
Р.Ш. Абдинов
Л.В. Орлова
Туралай Кенч
Б.Ж. Таубаев
Ж.Б. Шаяхметова

Х.Досмухамедов атындағы АУ PhD докторы
Нийде Омер Халисдемир университетінің тех.ғ.д., проф. (Түркия)
Х.Досмухамедов атындағы АУ х.ғ.д., проф.
Гилян университетінің PhD докторы, проф. (Иран)
Гилян университетінің PhD докторы, проф. (Иран)
Х.Досмухамедов атындағы АУ PhD докторы
Ю.А.Гагарин атындағы СМТУ э.ғ.д., проф. (Ресей)
Кембридж университетінің PhD докторы, проф. (Ұлыбритания)
Х.Досмухамедов атындағы АУ а.-ш.ғ.д., проф.
Х.Досмухамедов атындағы АУ з.ғ.к., қауым. проф.

Меншіктенуші: "Халел Досмухамедов атындағы Атырау университеті" коммерциялық емес акционерлік қоғамы.

Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінің Ақпарат комитетінде № KZ67VPY00025498 Мерзімді баспасөз басылымдарын қайта есепке қою арқылы 03.08.2020 ж. тіркелген.

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Тиражы: 300 дана

Редакцияның мекенжайы: E01Y6P0 (060011), Қазақстан Республикасы, Атырау қаласы, Студенттер даңғылы, құрылыс, 1 ғимарат, тел. +7(7122)276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz
www.vestnik-asu.kz

Научный журнал «Вестник Атырауского университета имени Х.Досмухамедова» публикует научные и образовательные материалы по следующим направлениям фундаментальных и прикладных исследований: гуманитарные и социально-политические науки, педагогика, психология и образовательные технологии, экономика и право, физико-математические и технические науки и экология и естественные науки

Главный редактор

к.п.н., асс. проф. **Идрисов Саламат Нурмуханович**

Заместитель главного редактора

доктор PhD **Д.Г. Батрышев**

Ответственный секретарь

к.и.н. **Г.Кайргалиева**

Редакционная коллегия

Г.И. Имашев	д.п.н., проф. АУ им. Х.Досмухамедова
Ш.И. Джанзакова	д.п.н., проф. АУ им. Х.Досмухамедова
Н.Х. Суюнова	д.фил.н., асс. проф. КЧИГИ при Правительстве КЧР (Россия)
Б.Т. Барсай	д.п.н., доцент АУ им. Х.Досмухамедова
Л.Е. Койшигулова	к.п.н., асс. проф. АУ им. Х.Досмухамедова
Л.Б. Бердыгужин	д.и.н., асс. проф. АУ им. Х.Досмухамедова
А.С. Сарсенов	д.и.н., проф. АУ им. Х.Досмухамедова
П.М. Кольцов	д.и.н., проф. КалмГУ им. Б.Б. Городовикова (Россия).
С.Ж. Сапанов	д.и.н., и.о. асс. проф. АУ им. Х.Досмухамедова
Ярослав Култан	доктор PhD, проф. Братиславского университета экономики (Словакия)
А.Р. Баймахан	доктор PhD АУ им. Х.Досмухамедова
Аднан Горур	д.т.н., проф. Университета Нийде Омер Халисдемир (Турция)
Г.К. Шамбилова	д.х.н., проф. АУ им. Х.Досмухамедова
Реза Эбрахими	доктор PhD, проф. Университета Гилян (Иран)
Али Реза Пендаште	доктор PhD, проф. Университета Гилян (Иран)
Р.Ш. Абдинов	доктор PhD АУ им. Х.Досмухамедова
Л.В. Орлова	д.соц.н., проф. СГТУ им. Гагарина Ю.А. (Россия)
Туралай Кенч	доктор PhD, проф. Кембриджского университета (Великобритания)
Б.Ж. Таубаев	д.с.-х.н., проф. АУ им. Х.Досмухамедова
Ж.Б. Шаяхметова	к.ю.н., асс. проф. АУ им. Х.Досмухамедова

Собственник: Некоммерческое акционерное общество "Атырауский университет имени Халела Досмухамедова".

Свидетельство о постановке на переучет периодического печатного издания зарегистрировано в Комитете информации Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан за № KZ67VPY00025498 от 03.08.2020 г.

Периодичность: 4 раза в год

Тираж: 300 экземпляров

Адрес редакции: E01Y6P0 (060011), Республика Казахстан, г. Атырау, пр. Студенческий, строение 1, тел. +7(7122)276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz
www.vestnik-asu.kz

The scientific journal "Bulletin of Kh.Dosmukhamedov Atyrau University" publishes scientific and educational materials in the following areas of fundamental and applied research: humanities and socio-political sciences, pedagogy, psychology and educational technologies, economy and law, physical, mathematical and technical sciences, ecology and natural sciences.

Chief Editor

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor **Salamat Idrissov**

Deputy chief editor

PhD **Didar Batryshev**

Responsible secretary

Candidate of Historical Sciences **Gulfairuz Kairgaliyeva**

Editorial Board

Gizatulla Imashev	Doctor of ped. Sciences, Prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Sholpan Dzhanzakova	Doctor of ped. Sciences, Prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Nasipkhan Suyunova	Doctor of Philological Sciences, Ass. Prof. Karachay-Cherkess order "Badge of Honor" Institute of Humanitarian Studies (Russia)
Bakyt Barsay	Doctor of ped. Sciences, Ass. Prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Lyailya Koishygulova	Cand. of ped. sciences, Ass. Prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Leskali Berdyguzhin	Doctor of Historical Sciences, Ass. Prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Aldar Sarsenov	Doctor of Historical Sciences, Prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Peter Koltsov	Doctor of Historical Sciences, Ass. Prof., B.Gorodovikov Kalmyk State University (Russia).
Saifulla Sapanov	Doctor of Historical Sciences, Ass. Prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Jaroslav Kultan	Doctor PhD, prof., Bratislava University of Economics (Slovakia)
Aigerim Baimakhan	Doctor PhD, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Adnan Gorur	Doctor of Technical Sciences, Prof., Niide Omer Halisdemir University (Turkey)
Gulbarshyn Shambilova	Doctor of Chemistry, Prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Reza Ebrahimi	Doctor PhD, Prof., Guilan University (Iran)
Ali Reza Pendashte	Doctor PhD, Prof., Guilan University (Iran)
Rauan Abidinov	Doctor PhD, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Lyudmila Orlova	Doctor of Social Sciences, prof., Samara State Technical University (Russia)
Turalay Kenc	Doctor PhD, prof. University of Cambridge (UK)
Baktybek Taubaev	Doctor of Agricultural Sciences, Prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Zhanna Shayakhmetova	Candidate of Law, Ass. prof. Kh.Dosmukhamedov Atyrau University

Proprietary: Non-profit joint-stock company "Khalel Dosmukhamedov Atyrau University".

The certificate of registration of a periodical printed publication was registered in the Information Committee of the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan N KZ67VPY00025498 issued on 03.08.2020

Periodicity: 4 times a year.

Circulation: 300 copies.

Editorial address: Student Ave., building 1, Atyrau, Republic of Kazakhstan, E01Y6P0 (060011), tel. +7 (7122) 276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz

www.vestnik-asu.kz

МАЗМҰНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENT

ГУМАНИТАРЛЫҚ ЖӘНЕ САЯСИ-ӘЛЕУМЕТТІК ҒЫЛЫМДАР ГУМАНИТАРНЫЕ И СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ HUMANITIES AND SOCIO-POLITICAL SCIENCES

<i>Антипин Н.А.</i> История становления государственного музея Южного Урала [History of formation of the state museum of the Southern Urals].....	6
<i>Адилбекова Л.М., Сарбалина А.Б., Ибраимова А.К.</i> Төлен Әбдік прозасындағы «Заман» сипаты [Description of the era in the prose of Tolen Abdikov]	13
<i>Мукашева М., Қанатова Ж.</i> Сатира - өмір айнасы [Satire is the mirror of life].....	20
<i>Косанова А.Ш.</i> Аль-Фараби и музыка [Al-Farabi and music]	25
<i>Sultangubiyeva A.</i> Speaking verbs and their different study approaches in modern English.....	30
<i>Мырзабай А.У.</i> Қостілділік жағдайында қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытудың парадигмасы [Paradigm of teaching the kazakh language as a second language in bilingual conditions].....	34

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ БІЛІМ БЕРУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ И ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ PEDAGOGY, PSYCHOLOGY AND EDUCATIONAL TECHNOLOGIES

<i>Vasilyeva E., Abykanova B., Myrzagereikyzy G.</i> New principles of organization of pedagogical education process.....	44
<i>Имангалиев А.С., Муканова Г.С.</i> Заманауи білім берудегі эволюция үдерісі [The process of evaluation in modern education].....	49
<i>Васильева Е.Н.</i> Технологическая грамотность как результат освоения учителем коллективного способа обучения [Technological literacy as a result of the teacher's development of the collective method of learning].....	55
<i>Сатбекова А.А., Аметхан Ж., Абдреш М.Е.</i> Білім алушының интеллектуалдық-әлеуметтік-кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудағы жобалық оқыту технологиясының тиімділігі [Effectiveness of project teaching technology in the formation of intellectual-social-professional competence of students].....	63
<i>Shilibekova A.</i> Role of learning spaces in learning languages.....	71
<i>Абдимомынов Е.Б.</i> М.Әуезовтің әңгімелерін оқытудың әдістемелік жүйесі: білім берудің қазіргі парадигмалары негізінде [Methodical system of teaching stories M. Auezov: based on modern educational paradigms].....	81
<i>Отарбекова Ж.К., Дауткулова А.Қ.</i> Қашықтықтан оқыту жағдайында Ispring бағдарламаларының тиімділігі [Efficiency of Ispring programs in distance learning].....	91

ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ ЭКОНОМИКА И ПРАВО ECONOMY AND LAW

<i>Кольцов П.М., Умгаев С.А.</i> Перспективы Российской Федерации и Республики Казахстан в области приграничного, межрегионального, торгового-экономического и интеграционного сотрудничества [Prospects of the Russian Federation and the Republic of Kazakhstan in the field of cross-border, interregional, trade, economic and integration cooperation].....	98
<i>Бақытова А.Ж., Қушқалиев Б.Д.</i> Конституцияны білу – өркениетті өмір нормасы [Knowledge of the Constitution is the norm of civilized life].....	105
<i>Наурызова В.К.</i> Қазақстандағы барлық ұлт өкілдерінің құқықтық негізде өмір сүруі - қоғамдық және саяси татулықтың мызғымастығы [Representatives of all nations in Kazakhstan living on a legal basis - public and independence of political peace].....	111
<i>Шайхаденов Р.Н.</i> Сотқа дейінгі тергеу сатысында айыптау екпіннен арылу - азаматтардың конституциялық құқықтарын қорғаудың бірден-бір жолы [Refusal of the accusatory bias at the stage of pre-trial investigation is one of the ways to protect the Constitutional rights of citizens].....	117
<i>Наурызова В.К., Қайрова У.Ж.</i> Қазақстан Республикасының Конституциясы: бірлік, тұрақтылық және өркендеу [Constitution of the Republic of Kazakhstan: unity, sustainability and prosperity].....	124

МАТЕМАТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ И ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ PHYSICO-MATHEMATICAL AND TECHNICAL SCIENCES

<i>Нурболат Ш.Т., Калкозова Ж.К., Абдуллин Х.А.</i> Характеризация углеродных электродов с наночастицами гидроксид никеля для суперконденсаторов [Characterization of carbon electrodes with nanoparticles of nickel hydroxide for supercondensers]....	131
---	-----

ЭКОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАР ЭКОЛОГИЯ И ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ ECOLOGY AND NATURAL SCIENCES

<i>Воробьев А.Е., Абдинов Р.Ш., Щесняк К.Л., Воробьев К.А.</i> Природные и техногенные особенности загрязнения природных вод мышьяком [Natural and technogenic features of pollution natural water arsenic].....	139
<i>Оспанова Ж.Б., Әбеу Н., Тасенова Б.</i> Поверхностное натяжение смесей полиакриламида с неионными поверхностно-активными веществами [Surface tension of mixtures of polyacrylamide with non-ionic surface-active substances].....	148

ГУМАНИТАРЛЫҚ ЖӘНЕ САЯСИ-ӘЛЕУМЕТТІК ҒЫЛЫМДАР ГУМАНИТАРНЫЕ И СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ HUMANITIES AND SOCIO-POLITICAL SCIENCES

DOI 10.47649/vau.2020.v58.i3.01

МРНТИ 13.51.09

УДК 069.013

Н.А. Антипин¹¹Южно-Уральский государственный университет

г.Екатеринбург, Российская Федерация

E-mail: antipin87@mail.ru

ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО МУЗЕЯ ЮЖНОГО УРАЛА

В статье реконструируется начальный период истории Государственного исторического музея Южного Урала (г. Челябинск). Задача статьи – определить дату основания музея, для чего анализируется широкий круг архивных источников. В современном музее в качестве даты основания принято 1 июля 1923 г. В статье доказывается, что датой основания музея нужно считать 5 сентября 1913 г., когда в Челябинске состоялось собрание педагогов, краеведов и представителей местной власти, на котором принято решение об организации естественно-исторического музея и местного филиала Уральского общества любителей естествознания. В статье показано, что период 1913–1923 гг. в истории музея наполнен событиями, прослеживается преемственность от первого собрания до открытия 1 июля 1923 г.

В статье автор рассматривает также вопросы коммеморации, становление и развитие музея, вопросы развития музея в годы гражданской войны. По мнению автора упрочение связи одного из важнейших учреждений культуры Челябинской области – Государственного исторического музея Южного Урала с дореволюционным прошлым это не только дань научной истине, но и важный имиджевый шаг, который позволяет зафиксировать глубокие культурные традиции в России.

Ключевые слова: юбилеи, коммеморация, краеведение, музей, Челябинск.

Юбилеи занимают важное место в жизни общества, актуализируют образы прошлого, мотивируют их переосмысление и таким образом формируют культурную память населения. Для социума и отдельных групп внутри праздники, юбилейные мероприятия выступают инструментом культурной памяти и идентификации себя в современном и историческом пространстве. За последние десятилетия в историографии появилось целое направление, в рамках которого исследуются теоретические [4–5, 13, 37] и конкретно-исторические аспекты культурной памяти, ее инструментализация [18, 33–34] и коммеморативные практики [1, 14, 35].

Коммеморация возникает в настоящем из желания сообщества, существующего в данный момент, подтверждать чувство своего единства и общности, упрочивая связи внутри сообщества через разделяемое отношение к репрезентации прошлых событий. Коммеморативные практики предполагают набор способов, с помощью которых в обществе закрепляется, сохраняется и передается память о прошлом. Поэтому юбилеи, отмечаемые на уровнях государственном или региональном, социальной группы или профессионального сообщества, служат свидетельством о процессах, происходящих в обществе, об отношении к своему прошлому и призваны выделять значимое.

Летом 2020 г. Государственный исторический музей Южного Урала (ранее он назывался Челябинский областной краеведческий музей) начал подготовку к предстоящему 100-летию юбилею, который коллектив учреждения собирается отметить 1 июля 2023 года, о чем было сообщено на сайте учреждения и в его группах в социальных сетях. Подготовка и празднование юбилея – это повод привлечь внимание к музею, его фондам, выставкам и мероприятиям, это возможность для учреждения получить дополнительное целевое финансирование, модернизировать материальную базу и т.д. В структуре юбилейных торжеств, тем более, если это касается города, объекта или учреждения, всегда присутствуют мотивы, цель, задачи, которые решаются в процессе празднования. При этом значение юбилея зависит от «возраста», как правило, это круглые даты – 100, 300, 1000 лет. Именно такой порядок цифр, как правило, служит основанием для масштабного юбилея. И в каждом случае имеет значение точка отсчета, она влияет на образ юбиляра и содержание этого образа, определяет ключевые символы и коннотации. При этом, ставя точку отсчета, «бенефициар» юбилея стремится найти самое древнее упоминание или свидетельство.

Среди музейных примеров можно привести несколько. Кунсткамера ведет свою историю от 1714 г., когда по распоряжению Петра I из Москвы в Санкт-Петербург было перевезено личное собрание коллекций и библиотека царя (строительство здания было завершено лишь в 1734 г.). Государственный исторический музей в Москве в 2022 г. по указу президента России отметит 150-летие, отсчитывая свою историю от 1872 г., когда было принято решение о создании музея, хотя его открытие состоялось в 1883 г. Златоустовский городской краеведческий музей датой основания считает 1825 г., когда был образован музей при Арсенале оружейной фабрики, при этом затем в деятельности музея были длительные перерывы и большие потери коллекций.

Государственный исторический музей Южного Урала считает свою историю от 1 июля 1923 г., когда в Челябинске состоялось торжественное открытие музея в особняке на улице Труда [10]. В современном уставе учреждения сказано, что учреждение «создано 1 июля 1923 г. в соответствии с решением губисполкома от 24 октября 1922 г. № 58» [16]. Однако насколько оправдано начинать историю главного музея Челябинской области с 1923 г.?

Год основания музея – 1923-й утвердился еще в советское время, например, в 1983 г. учреждение отмечало 60-летие [32]. Эта была дань времени и идеологии начинать все с установления советской власти. Однако в 1990-е гг. стало возможно свежим и независимым взглядом посмотреть на недавнее прошлое, тогда в 1995 г. челябинский историк В. С. Боже впервые озвучил мысль, что история Челябинского областного краеведческого музея началась в 1913 г. [7, с. 19–20], эта идея была поддержана и в других публикациях [2–3, 9, 15, 17].

День рождения музея

Становление краеведческого музея – длительный процесс, и начало ему было положено в сентябре 1913 г. Непродолжительная дореволюционная предыстория музея говорит о том, что революционные потрясения 1917 г. оказались не единственным фактором, причиной, способствующей открытию музея. В дореволюционном Челябинске уже назрела необходимость организации музея, появились идеи его создания, что вытекает из общекультурных тенденций, а также из частных условий бурного развития Челябинска на рубеже XIX–XX вв. В это время Челябинск являлся уездным центром Оренбургской губернии и переживал этап бурного развития. В 1892 г. через город прошла железная дорога,

которая стимулировала экономическую жизнь региона и рост его населения: если в 1897 г. население города составляло 19998 человек, то в 1916 г. – 67304 человека [38, с. 162]. Вместе с ростом города возрос и престиж знаний, образования [7, с. 19], о чем свидетельствует проведение археологических раскопок, организованных в 1906–1910 гг. в окрестностях Челябинска чиновником переселенческого ведомства, археологом и нумизматом Н. К. Минко [11], чьи коллекции позже поступили в фонды челябинского музея.

Одновременно с этим изучением флоры Челябинского уезда занялся сын челябинского купца, будущий ботаник и географ И. М. Крашенинников. Он же и выступил в 1913 г. инициатором создания в Челябинске естественно-исторического музея и научного общества [7, с. 20]. И.М. Крашенинников писал президенту Уральского общества любителей естествознания О.Е. Клеру: «Мне удалось, поднимая вновь в Челябинске вопрос о создании естественно-исторического музея, выяснить, что теперь здесь среди педагогов учебных заведений есть довольно много лиц с “естественным” образованием. При разговорах... выяснилось, что кружок лиц в количестве 10 человек весьма горячо относится к этой идее и готов поработать над созданием музея» [6]. 5 сентября 1913 г. в Челябинском реальном училище собрались энтузиасты, 22 человека, в числе которых были преподаватель и инспектор реального училища Я.Л. Борман, преподаватель учительской семинарии Д.В. Мошков, городской голова В.А. Семейн и другие. Собравшиеся решили организовать в Челябинске естественно-исторический музей и местный филиал Уральского общества любителей естествознания [7, с. 20–21; 30, л. 6 – 6 об.]. Для экспозиции музея было решено использовать помещения реального училища, где начался сбор материалов, формирование библиотеки.

Таким образом, в 1913 г. родилась идея создания музея, над формированием музея работал круг людей заинтересованных в его появлении. И не смотря на то, что люди менялись, уезжали из города, на их место приходили другие, но прослеживается связь между ними. И.М. Крашенинников в 1913 г. сотрудничал с Д.В. Мошковым и многими другими, кто в 1918 г. организовывал Приуральское общество изучения местного края, уже без И.М. Крашенинникова, но в этот процесс включился И.Г. Горохов, который и продолжил дело, начатое в 1913 г.

Вскоре началась Первая мировая война, И. М. Крашенинников уехал из Челябинска, а музей, организованный в Челябинском реальном училище, был закрыт [7, с. 20]. За непродолжительное время работы музея в нем были собраны первые коллекции и небольшая библиотека, что-то из этих коллекций до сих пор можно найти в фондах музея, что в 1918 г. легло в основу возрождаемого музея местного края.

В бурях Гражданской войны

В Челябинске остались люди, педагоги, энтузиасты, которые не забыли своей идеи, и в 1918 г., как только, по их мнению, стихия стала успокаиваться, взялись за возрождение музея. 18 апреля 1918 г. состоялось организационное собрание Приуральского общества изучения местного края, инициатором которого явился Д. В. Мошков. На собрании была избрана комиссия, она должна была разработать устав общества и найти помещение для размещения в нем музея общества. В комиссию вошли председатель общества Д. В. Мошков, и его члены В. М. Крашенинникова (сестра И.М.Крашенинникова), И.Г.Горохов, М.С.Жбанова. Общество арендовало комнату в доме В.М.Крашенинниковой, начался сбор материалов, для чего члены общества сформировали группы:

материалы для отдела церковной археологии собирали художники И. К. Мрочковский и А.Н. Самохвалов, архитектор Б.Н. Засыпкин, ботанические коллекции – Д.В. Мошков, В.М.Крашенинникова и Е. Н. Егорова, минералогические – И. Г. Горохов. Вскоре, в июле 1918 г., члены общества пригласили горожан посетить историко-этнографический и естественно-исторический музей на улице Сибирской (ныне Труда) в доме В. М. Крашенинниковой для осмотра и приема коллекций (в фондах музея сохранился негатив с изображенным на нем домом на ул. Труда, он подписан рукой И. Г. Горохова: в этом доме в 1918–1919 гг. располагался музей) [7, с. 23–24, 113].

Формирование музея проходило в условиях Гражданской войны. Осенью 1918 г. из Челябинска уехал Д. В. Мошков, а его место в обществе и организации музея местного края занял И.Г. Горохов, который с 1 января 1918 г. возглавлял Центральный музей отдела народного образования Челябинской уездной земской управы [31, л. 6]. Уже в рамках своего «образовательного» музея И. Г. Горохов пытался развивать краеведческое направление: сбор материала и изучение края. Таким образом, И. Г. Горохов объединил под своим руководством два музея. Это время крайне сложное для описания, так как в условиях Гражданской войны происходила смена власти, перед людьми стоял вопрос выживания, была нарушена система управления и делопроизводства, в огне войны уничтожено множество документов, а кроме того, в позднейшее время свидетели Гражданской войны очень осторожно и выборочно вспоминали это время.

К лету 1919 г. Приуральское общество изучения местного края распалось, но коллекции общественного музея остались. После установления советской власти в Челябинске постановлением Челябинского губернского отдела народного образования 3 декабря 1919 г. И. Г. Горохов вновь назначен заведующим центральным музеем [19, л. 14].

Сам И. Г. Горохов начинал историю своего краеведческого музея с 1918 г., в его трудовой книжке записи: 1 января 1918 г. – принят на должность директора музея, 1 февраля 1957 г. – освобожден от обязанностей директора музея [12]. В отчете о работе музея за 1947 г. директор музея И.Г. Горохов писал: «Началом организации музея можно считать 18 апреля 1918 года, когда на первом организационном собрании Челябинского Общества изучения местного края было вынесено решение об организации в Челябинске музея местного края, была нанята в частном доме комната за 15 рублей в месяц и приступлено к сбору первых экспонатов для музея» [28, л. 3]. В 1963 г. он же писал в автобиографии: «Получив приглашение отдела народного образования Челябинского уездного земства, я с 1 января 1918 года перешел в земство и стал работать по организации музея. Несколько позднее, 18 апреля 1918 года, в Челябинске организовалось Общество изучения местного края, которое положило начало организации в Челябинске краеведческого музея» [12]. 5 апреля 1918 г. отдел внешкольного образования Челябинской уездной земской управы выдал И. Г. Горохову удостоверение, в котором указывалось, что он «состоял на службе Челябинского уездного народного самоуправления в должности заведующего центральным музеем с 1-го января 1918 года по 5 апреля 1918 года [земство просуществовало до августа 1919 г.] в каковое число и состоялось упразднение самоуправления и передача его дел исполнительному комитету Челябинского совдепа» [12, 36]. Согласно удостоверениям, выданным И.Г. Горохову Челябинской уездной земской управой 15 июля 1919 г., он по-прежнему состоял заведующим центральным музеем [12]. Таким образом, и в годы Гражданской войны на Южном Урале И.Г. Горохов продолжал работу по созданию музея.

За полтора года (до июля 1919 г.) члены Приуральского общества изучения местного края собрали 154 книги и 28 карт для библиотеки музея, коллекции по минералогии, геологии, палеонтологии, зоологии, ботанике, археологии. Летом 1919 г. Общество распалось, но удалось сохранить коллекции. С окончательным установлением советской власти на Южном Урале осенью 1919 г. началось становление органов управления. Организованный губернский отдел народного образования поручил И. Г. Горохову собирание предметов для музея [12]. Вместе с тем, музей получил новый статус: с организацией Челябинской губернии он стал губернским.

Список литературы

- 1 Антипин Н.А. 50-летие Русско-японской войны в СССР: коммеморативные практики, 1954–1955 // Диалог со временем. – 2012. – Вып. 40. – С. 79-93.
- 2 Антипин Н.А. Челябинский государственный краеведческий музей // Календарь знаменательных и памятных дат. Челябинская область, 2013 / сост. И. Н. Пережогина и др. – Челябинск, 2013. – С. 177–190.
- 3 Антипин Н.А. Челябинский краеведческий музей. 1913–1957 гг. – Челябинск, 2011. – 217 с.
- 4 Ассман А. Длинная тень прошлого: Мемориальная культура и историческая политика. – М., 2014. – 328 с.
- 5 Ассман Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. – М., 2004. – 370 с.
- 6 Боже В. С. Клер Онисим Егорович // Календарь знаменательных и памятных дат. Челябинская область, 2005 / сост. И. Н. Пережогина и др. – Челябинск, 2004. – С. 54–55.
- 7 Боже В.С. Краеведы и краеведческие организации Челябинска (до 1941 г.): справочное пособие. – Челябинск, 1995. – 192 с.
- 8 Боже В.С. Музей наглядных пособий Общества попечения о начальном образовании в г. Челябинске // Календарь знаменательных и памятных дат. Челябинская область, 2008 / сост. И. Н. Пережогина и др. – Челябинск, 2007. – С. 141–142.
- 9 Боже В.С., Палагина Т. В. Челябинский областной краеведческий музей // Челябинская область: энциклопедия / гл. ред. К.Н. Бочкарев. – Челябинск, 2008. – Т. 7. – С. 238–239.
- 10 Горохов И.Г. Из развернутой книги природы. (К открытию музея местного края в г. Челябинске) // Советская правда. – 1923. – 13 июля.
- 11 Дурьлин С.Н. Н.К. Минко и его работы по археологии Челябинского округа: (Материалы к биографии) // Сборник материалов по изучению Челябинского округа. – Челябинск, 1927. – Кн. 1. – С. 53–55.
- 12 Документальный фонд Государственного исторического музея Южного Урала. А. 1794-а. Пр.-131.
- 13 Жигульский К. Праздник и культуры. Праздники старые и новые. Размышления социолога. – М., 1985. – 336 с.
- 14 Зерубавель Я. Динамика памяти // Ab Imperio. – 2004. – № 3. – С. 71-90.
- 15 Иван Горохов и его музей: материалы к биографии основателя Челябинского краеведческого музея / сост. Н. А. Антипин. – Челябинск, 2010. – 224 с.
- 16 Изменения № 7 в Устав областного государственного бюджетного учреждения культуры «Челябинский государственный краеведческий музей», утвержден приказом министром культуры Челябинской области 14 апреля 2016 г.
- 17 Летописцы земли уральской: материалы к истории челябинского краеведения / сост. В. С. Боже. – Челябинск, 1997. – 176 с.
- 18 Макашова А. С. Государственные праздники в современной культуре России: рецепция исторического наследия: автореф. дис. ... канд. культурологии. – СПб., 2014. – 21 с.
- 19 ОГАЧО (Объединенный государственный архив Челябинской области). Ф. Р-106. Оп. 1. Д. 1.
- 20 ОГАЧО. Ф. Р-106. Оп. 1. Д. 110.
- 21 ОГАЧО. Ф. Р-106. Оп. 1. Д. 122.
- 22 ОГАЧО. Ф. Р-106. Оп. 1. Д. 287.
- 23 ОГАЧО. Ф. Р-627. Оп. 1. Д. 542.
- 24 ОГАЧО. Ф. Р-627. Оп. 3. Д. 281.
- 25 ОГАЧО. Ф. Р-627. Оп. 3. Д. 283.

- 26 ОГАЧО. Ф. Р-627. Оп. 3. Д. 284.
27 ОГАЧО. Ф. Р-627. Оп. 3. Д. 293.
28 ОГАЧО. Ф. Р-627. Оп. 3. Д. 402.
29 ОГАЧО. Ф. Р-627. Оп. 3. Д. 405.
30 ОГАЧО. Ф. Р-634. Оп. 1. Д. 3.
31 ОГАЧО. Ф. Р-1542. Оп. 1. Д. 5.
32 Палагина Т. Добрый дом краеведов: к 60-летию музея в Челябинске // Челябинский рабочий. – 1983. – 1 июля.
33 Попова В. М. Праздник как форма культурной памяти: государственные праздники России XX – начала XXI вв.: автореф. дис. ... канд. культурологии. – Екатеринбург, 2011. – 24 с.
34 Рольф М. Советские массовые праздники. – М., 2009. – 439 с.
35 Сибиряков И. В. Празднование столетней годовщины первой обороны Севастополя // Новейшая история России. – 2020. – Т. 10. № 2. – С. 483–502.
36 Скориков А. И. Земство // Челябинск: энциклопедия / сост. В. С. Боже, В. А. Черноземцев. Изд. испр. и доп. – Челябинск, 2001. – С. 311–312.
37 Хальбвакс М. Социальные рамки памяти. – М., 2007. – 348 с.
38 Челябинск // Челябинская область: энциклопедия / гл. ред. К. Н. Бочкарев. – Челябинск, 2008. – Т. 7. – С. 159–172.
39 Шмидт С. О. «Краеведение – дело, значение которого не может быть преувеличено» // Памятники Отечества. – 1989. – № 1 (19). – С. 12–18.

ОҢТҮСТІК ОРАЛ МЕМЛЕКЕТТІК МУЗЕЙІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ

Мақалада Оңтүстік Орал мемлекеттік тарихи мұражайы (Челябинск) тарихының алғашқы кезеңі баяндалады. Мақаланың мақсаты мұражайдың құрылу күнін анықтау болып табылады, ол үшін мұрағаттық дерек көздерінің кең ауқымы талданады. Қазіргі мұражайдың құрылған күні 1923 жылдың 1 шілдесі болып саналады.

Мақалада мұражайдың құрылған күні 1913 жылдың 5 қыркүйек екені дәлелденді. Осы күні Челябинскіде мұғалімдер, өлкетанушылар мен жергілікті билік органдарының жиналысы болып, табиғи-тарихи мұражайды және Орал табиғи тарихты сүйетіндер қоғамының жергілікті филиалын ұйымдастыру туралы шешім қабылданған.

Мақалада 1913-1923 жылдары мұражай тарихының дамуында оқиғаларға толы кезең болғандығы және мұражайдағы бірінші коллекциядан бастап 1923 жылдың 1 шілдесіне дейінгі сабақтастық байқалады.

Мақалада автор сонымен қатар коммеморации мәселесін, мұражайдың қалыптасуы мен дамуы, сондай-ақ азамат соғысы кезіндегі мұражайдың дамуы мәселелерін қарастырады.

Автордың пікірінше, Челябин облысының маңызды мәдени мекемелерінің бірі - Оңтүстік Оралдың мемлекеттік тарихи мұражайының революцияға дейінгі өткенімен байланысын нығайту тек ғылыми ақиқатқа ғана емес, сонымен бірге Ресейдің терең мәдени дәстүрлерін бекітуге мүмкіндік беретін маңызды имидждік қадам болып табылады.

Негізгі сөздер: мерейтойлар, еске алу, өлкетану, мұражай, Челябинск.

HISTORY OF FORMATION OF THE STATE MUSEUM OF THE SOUTHERN URALS

The article reconstructs the initial period of the history of the state historical Museum of the southern Urals (Chelyabinsk). The purpose of the article is to determine the date of Foundation of the Museum, for which a wide range of archival sources is analyzed. In the modern Museum, the date of Foundation is July 1, 1923. The article proves that the date of Foundation of the Museum should be considered September 5, 1913, when a meeting of teachers, local historians and representatives of local authorities was held in Chelyabinsk, where a decision was made to organize a natural history Museum and a local branch of the Ural society of natural history lovers. The article shows that the period of 1913-1923 in the history of the Museum is full of events, the continuity from the first collection to the opening on July 1, 1923 is traced.

In the article, the author also considers the issues of commemoration, the formation and development of the Museum, and the development of the Museum during the civil war. According to the author, strengthening the connection of one of the most important cultural institutions of the Chelyabinsk

region – the State historical Museum of the southern Urals with the pre-revolutionary past is not only a tribute to scientific truth, but also an important image step that allows you to record deep cultural traditions in Russia.

Keywords: anniversaries, commemoration, local history, museum, Chelyabinsk.

References

- 1 Antipin N. A. *50-letie Russko-yaponskoj vojny v SSSR: kommémorativnye praktiki, 1954–1955* [50th anniversary of the Russo-Japanese War in the USSR: commemorative practices, 1954–1955]. *Dialog so vremenem [Dialogue over time]*. 2012, vol. 40, pp. 79–93. (in Russ.).
- 2 Antipin N. A. *Chelyabinskij gosudarstvennyj kraevedcheskij muzej* [Chelyabinsk State Museum of Local Lore]. *Kalendar' znamenatel'nyh i pamyatnyh dat. Chelyabinskaya oblast', 2013* [Calendar of significant and memorable dates. Chelyabinsk region, 2013]. Chelyabinsk, 2013, pp. 177–190. (in Russ.).
- 3 Antipin N.A. *Chelyabinskij kraevedcheskij muzej. 1913–1957 gg.* [Chelyabinsk Museum of local lore. 1913–1957 years]. Chelyabinsk, 2011. 217 p. (in Russ.).
- 4 Assman A. *Dlinnaya ten' proshlogo: Memorial'naya kul'tura i istoricheskaya politika* [A Long Shadow of the Past: Memorial Culture and Historical Politics]. Moscow, 2014, 328 p. (in Russ.).
- 5 Assman Ya. *Kul'turnaya pamyat': Pis'mo, pamyat' o proshlom i politicheskaya identichnost' v vysokih kul'turah drevnosti* [Cultural memory: Writing, memory of the past and political identity in the high cultures of antiquity]. Moscow, 2004, 370 p. (in Russ.).
- 6 Bozhe V. S. *Kler Onisim Egorovich [Claire Onisim Egorovich]. Kalendar' znamenatel'nyh i pamyatnyh dat. Chelyabinskaya oblast', 2005* [Calendar of significant and memorable dates. Chelyabinsk region, 2005]. Chelyabinsk, 2004, pp. 54–55. (in Russ.).
- 7 Bozhe V. S. *Kraevedy i kraevedcheskie organizacii Chelyabinska (do 1941 g.): spravocnoe posobie* [Local Lore and Local History Organizations of Chelyabinsk (until 1941): a reference guide]. Chelyabinsk, 1995, 192 p. (in Russ.).
- 8 Bozhe V. S. *Muzej naglyadnyh posobij Obshchestva popecheniya o nachal'nom obrazovanii v g. Chelyabinske* [Museum of visual aids of the Society for the Care of Primary Education in Chelyabinsk]. *Kalendar' znamenatel'nyh i pamyatnyh dat. Chelyabinskaya oblast', 2008* [Calendar of significant and memorable dates. Chelyabinsk Region, 2008]. Chelyabinsk, 2007, pp. 141–142. (in Russ.).
- 9 Bozhe V. S., Palagina T. V. *Chelyabinskij oblastnoj kraevedcheskij muzej* [Chelyabinsk Regional Museum of Local Lore]. *Chelyabinskaya oblast': enciklopediya [Chelyabinsk Region: Encyclopedia]*. Chelyabinsk, 2008, vol. 7, pp. 238–239. (in Russ.).
- 10 Gorohov I. G. *Iz razvernutoj knigi prirody. (K otkrytiyu muzeya mestnogo kraja v g. Chelyabinske)* [From a detailed book of nature. (To the opening of the museum of the local region in the city of Chelyabinsk)]. *Sovetskaya Pravda [Soviet Truth]*. 1923, July 13. (in Russ.).
- 11 Durylin S. N. *N. K. Minko i ego raboty po arheologii Chelyabinskogo okruga: (Materialy k biografii)* [N. K. Minko and his work on archeology of the Chelyabinsk district: (Materials for biography)]. *Sbornik materialov po izucheniyu Chelyabinskogo okruga [Collection of materials on the study of the Chelyabinsk district]*. Chelyabinsk, 1927, vol. 1, pp. 53–55. (in Russ.).
- 12 Zhigul'skij K. *Prazdnik i kul'tury. Prazdniki starye i novye. Razmyshleniya sociologa* [Holiday and Culture. Holidays old and new. The thoughts of a sociologist]. Moscow, 1985, p. 336. (in Russ.).
- 13 Zerubavel' Ya. *Dinamika pamyati* [Memory Dynamics]. *Ab Imperio [Ab Imperio]*. 2004, vol. 3, pp. 71–90. (in Russ.).
- 14 Ivan Gorohov i ego muzej: materialy k biografii osnovatelya Chelyabinskogo kraevedcheskogo muzeya [Ivan Gorokhov and his museum: materials for the biography of the founder of the Chelyabinsk Museum of Local Lore]. Chelyabinsk, 2010, 224 p. (in Russ.).
- 15 *Letopiscy zemli ural'skoj: materialy k istorii chelyabinskogo kraevedeniya* [Chroniclers of the Ural land: materials on the history of Chelyabinsk regional studies]. Chelyabinsk, 1997, 176 p. (in Russ.).
- 16 Makashova A. S. *Gosudarstvennye prazdniki v sovremennoj kul'ture Rossii: recepciya istoricheskogo naslediya: avtoreferat dissertacii na soiskanie stepeni kandidata kul'turologii* [Public holidays in the modern culture of Russia: reception of historical heritage: dissertation abstract for the degree of candidate of cultural science]. SPb., 2014, 21 p. (in Russ.).
- 17 Palagina T. *Dobryj dom kraevedov: k 60-letiyu muzeya v Chelyabinske* [Good house of local lore experts: to the 60th anniversary of the museum in Chelyabinsk]. *Chelyabinskij rabochij [Chelyabinsk worker]*. 1983. July 1. (in Russ.).
- 18 Popova V. M. *Prazdnik kak forma kul'turnoj pamyati: gosudarstvennye prazdniki Rossii XX – nachala XXI vv.: avtoreferat dissertacii na soiskanie stepeni kandidata kul'turologii* [Holiday as a form of

cultural memory: state holidays of Russia of the 20th and beginning of the 21st centuries: dissertation abstract for the degree of candidate of cultural science]. Ekaterinburg, 2011, 24 p. (in Russ.).

19 Rol'f M. *Sovetskie massovye prazdniki* [Soviet mass holidays]. Moscow, 2009, 439 p. (in Russ.).

20 Sibiryakov I.V. *Prazdnovanie stoletnej godovshchiny pervoj oborony Sevastopolya* [Celebrating the centennial of the first defense of Sevastopol // Recent History of Russia]. *Novejshaya istoriya Rossii* [Recent History of Russia]. 2020, vol. 10, № 2, pp. 483–502. (in Russ.).

21 Skorikov A.I. *Zemstvo* [Zemstvo]. *Chelyabinsk: enciklopediya* [Chelyabinsk: Encyclopedia]. Chelyabinsk, 2001, pp. 311–312. (in Russ.).

22 Hal'bvaks M. *Social'nye ramki pamyati* [Social framework of memory]. Moscow, 2007, 348 p. (in Russ.).

23 *Chelyabinsk* [Chelyabinsk]. *Chelyabinskaya oblast': enciklopediya* [Chelyabinsk Region: Encyclopedia]. Chelyabinsk, 2008, vol. 7, pp. 159–172. (in Russ.).

24 Shmidt S. O. «Kraevedenie – delo, znachenie kotorogo ne mozhet byt' preuvelicheno» [«Local history is a matter whose significance cannot be exaggerated»]. *Pamyatniki Otechestva* [Monuments of the Fatherland]. 1989, vol. 1 (19), pp. 12–18. (in Russ.).

Information about author:

Nikolay Antipin, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of National and Foreign History of the South Ural State University. Scientific interests: history of Russia, cultural history, history of memory. antipin87@mail.ru

DOI 10.47649/vau.2020.v58.i3.02

FTAMP 17.01.09

ӘОЖ 82-3

Л.М. Адилбекова¹, А.Б. Сарбалина¹, А.К. Ибраймова¹

¹Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: sarbalina.a@mail.ru, ibraymovaydana@gmail.com

ТӨЛЕН ӘБДІК ПРОЗАСЫНДАҒЫ «ЗАМАН» СИПАТЫ

Мақалада мемлекет және қоғам қайраткері, жазушы, публицист Төлен Әбдік шығармашылығының стильдік ерекшелігі, философиялық ойтолғамдары, жазушы туындыларындағы психологизм, суреткердің дара қолтаңбасы туралы айтылады.

Төлен Әбдіков повестеріндегі ұлттық таным мәселесіне қатысты ұлттық мінез, ұлттық менталитет, ұлттық психология, ұлттық сезім, ұлттық сана, ұлттық тіл қазақ халқының ұлттық ерекшеліктері арқылы танылып айқындалады. Сондай-ақ, ұлттық ерекшеліктердің белгісі ретінде көрінетін образдардың өзіндік сипаты қарастырылған. Жазушы әңгімелеріндегі өзгеріске ұшыраған ұлттық болмыстың көрінісін, рухани дағдарысқа ұшыраған қазақы ортаның, ұлттық танымның бүлінуін қоғамның кемшілігі, қасіреті етіп көрсетіледі. Өз шығармасында өмірдің философиясын бергісі келген қаламгер шығарма басында оқырманын ойға салуға тырысады. Оның қаламынан туған қай шығармасын алсақ та, жазушының нағыз батырға тән ержүректігін, нағыз жазушыға тән сезімталдығын байқаймыз. Автордың ішкі психологиялық сезімді, кейіпкер тұлғасын танытуда күлкі, жылау тәсілдерінің шебер қолданысы айқындалады. Т.Әбдіков шығармаларына тән трагедиялық оқиғалардың орын алуы – адамдар арасындағы тасбауырлық, қызғаншақтық, қаталдылық көріністерді беруде оқырманға ой салу арқылы оң шешімін табудағы ізденісін байқатады.

Төлен Әбдік туындысы тек жалаң, суреткерлік қиялдан ғана емес, өмір материялын терең зерттеу, оны талдап, таразылау нәтижесімен де құнды.

Негізгі сөздер: повест, ұлттық мінез, ұлттық менталитет, ұлттық психология, ұлттық сезім, ұлттық сана, ұлттық мүдде, ұлттық тіл, психологиялық диалог, психологиялық пейзаж, психологиялық параллелизм, психологиялық сезім, психологиялық тәсіл, қайта оралу.

Қазақ әдебиетіндегі роман жанрының түп тамыры М.Әуезов, Ж.Аймауытов, М.Дулатов, М.Жұмабаев, Б.Майлин сынды жазушылардың әлемдік әдебиет пен мәдениеттің озық үлгілерін меңгерген көркемдік ізденістерінде жатыр. XIX ғасырда пайда болған прозадағы психологизм ағымын қазақ әдебиетінде көркемдік дәстүрге айналдырып, оның қанат жаюына олардың қосқан үлесі ұшан-теңіз. Психологизм қазақ әдебиетінде жақында пайда болған құбылыс емес, оның тарихи тамыры ескі заманда пайда болып, қалыптасқан ауыз әдебиеті үлгілерінде жатыр.

XX ғасырдың басында бір ғана М.Әуезовтың өзі шығармаларында психологизмге терең бойлай білді. Одан кейінгі XX ғасырдың 60-80 жылдарындағы қазақ прозасына тың тақырып, көркемдігі жағынан соны серпіліс алып келген қаламгерлер: О.Бөкей, С.Мұратбеков, Ә.Кекілбаев, А.Сүлейменов, Д.Исабеков, Қ.Ысқақов, Ә.Тарази, Т.Нұрмағамбетов, т.б. жатады.

Одан кейінгі кезең туралы «Қазіргі қазақ повестеріндегі заман шындығы» (1970-1989 жылдар) деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғаған С.Асылбекұлының: «Олар қазақ прозасына жаңа тақырыптар мен идеялар, характерлер ғана алып келген жоқ, сондай-ақ оны интеллектуалдық жағынан да байытты, оның поэтикалық политрасын кеңейтті, сөйтіп, қазақ оқырмандарына өздері өмір сүріп отырған заманның шындығын ашып берді», - деген пікір айтады. Солардың ішінде, өзіндік өнер-машығымен дараланған, әдебиетке жаңаша тақырыппен, тың бағытпен келген Т.Әбдікұлы шығармашылығының көркемдік ерекшелігіне тоқталмақпын.

Т.Әбдіков өз шығармаларында өмірдің қайшылықты құбылыстарының, адамдар арасындағы қарым-қатынастың күрделі шындығын ашуға ұмтылады. Т.Әбдіков туындылары адам өмірінің бір сәтін қаз-қалпында табиғи бейнелеу суретімен ғана қызықтырмай, оқиғаның астарлы ойларға меңзейтін әлеуметтік сезім сазымен де назар аудартады. Жазушы «Оң қол» әңгімесінде өмірге құштар, бірақ қатерлі ауруы бар жап-жас қыздың қайғылы тағдырын шеберлікпен бейнелейді.

Т.Әбдіковтың «Оң қол» атты шағын, өзгеше бітімді психологиялық әңгімесі қарама-қарсы күштердің, сезім-күйердің алаңына айналған. Әңгіменің бас кейіпкері Алма 1970-1980 жылдар әдебиетінде мүлде жаңа кейіпкер деңгейінде қалыптасты. Алманың өмірі бірден дәрігердің әңгімесінен, яғни, ауруханаға түскен кезінен бастап баяндалады. Ал оның оған дейінгі өмірбаяны, тарихы суреттелмейді. Шығармада кейіпкердің жарты өмірі белгісіз қалып, ауруханаға түскеннен кейінгі өміріне көп мән беріледі. Алма әңгіме барысында жеке тақырып да, жеке өмірінің тарихы да жартылай баяндалып, ортадан тыс символ деңгейінде бейнеленеді.

«Оң қол» әңгімесі автордың романтикалық дүниетанымынан хабар береді. Тылсым күшке, әлдебір құпияға деген құлшыныс жазушы шығармаларында романтикалық фантастиканы күшейте түскен. Адамның өзіне де беймәлім тылсым күштің адам өміріне әсер етуі қаламгер туындыларында екіұдайлық идеясымен байланысты. «Оң қол» әңгімесінде Алма өз еркінен тыс, түсініксіз күштің өміріне әсер етіп, өз қолының өзіне шабуыл жасауынан екіұдай күй кешеді. Шығармада екіұдайлық қоғамдық мәнге ие болған. Болмыс жұмбағын шешу, таңғажайып құбылыстар, абсолютті толғам Т.Әбдіковты романтик-жазушы ретінде толғандырады.

«Оң қол» әңгімесі романтикалық сарындағы шығарма. Романтиктер үшін адам санасы – шешілмес күрделі қайшылықтардың, қарама-қарсы бастаулардың күрес алаңы. Романтиктертердің пікірінше, шешілмес қайшылықтар тек

объективті болмыста ғана емес, тұлғаның ішкі әлемінде де тартысқа түседі. Қарама-қайшылық тереңдей келіп, бір кейіпкерді қақ жарады. Алманың бойында да әлдебір мүлгіген құпия тылсым күштердің қақтығысын көреміз. Бір адамның бойындағы екі әлем, екі «мені», екі қолы біріне бірі жау. Екіұдайы күй кешкен Алманың сол қолы «жұп-жұмсақ», тек жақсылыққа ұмтылса, оң қолы «жылан» секілді ақырын жылжып келіп қызды қылқындырады, қалың ұйқы құшағына енгенде зұлымдық жасайды. Бір тұлғаның бойындағы қарсы екі түрлі күштің, оң қолы мен сол қолының арпалысын суреттеу жазушыға өмір құбылыстарындағы қарама-қайшылықты нақтырақ, көрнектірек суреттеуге мүмкіндік берген.

Әңгімеде Алма қоғамның арнасынан шығып қалған, қоғамға жанама қатысы бар адам кейпінде суреттелген. Өз заманынан тыс тұрған ол – елден ерекшелее, әрі жалғыз, қасіретті тұлға. Дәрігер Алманың қарама-қайшылығы мол ішкі рухани әлеміне назар аударады. Оның рухани жалғыздығын тек дәрігер ғана байқайды. Ол: «...Алмаға деген өзімнің құпия көңілімді тіпті қазір де толық дәлелдеп бере алмаймын. Бар білетінім – Алма рухани жалғыз болатын. Ал оны тұңғыш түсінген менмін. Ол жалғыздықтан қашып, маған тығылды. Бірақ оғын кім болса да бәрібір еді. Әйтеуір біреуге тығылу қажет болды...[1 – 86 б.]» - деп еске алады. Дәрігер жалғыздықтан жаны құлазыған қызға қорғаныш, қамқор болғысы келеді. Өйткені оның өзі де – осы күйді бастан кешіп жүргеннің бірі. «Дүниедегі ең қиын зат жалғыздық қой. Төңірегінде іштегі қайғың мен қуанышыңды өзіңмен бөлісе алатын жан серік адамдар барда тірліктің де, өлімнің де бір мағынасы болуы хақ... Ал жер бетінде бүкіл тіршілік атаулы жойылып, әлемде жалғыз қалған бір сәтінді елестетіп көрші. Мұндай өлім қорқынышты емес, керісінше, тірлігің қорқынышты болмақ [1 – 89 б.]», - деп ақтарылады. Ол қызбен жақын болып достасқалы бері, оның да өміріне мағына кіріп, ішкі әлеміне, «көзқашты болған күнделікті тіршілігіне» өзгеріс енеді. Жан-дүниесіне жылылық еніп, өзін бақытты сезіне бастайды. Алма жігіт үшін «рухани тазаруға» жол ашады.

Әңгімеде екіұдайлық мәселесі қоғамдық ортаға баға беру үшін қолданылған. «Екіұдайлық» ұғымын алғаш ғылыми айналымға енгізген М.Бахтин «адам өмірінің диалогқа құрылатынын» сана табиғатының диалогқа бейімділігін баса көрсетті. Т.Әбдіков «Оң қол» шығармасында екіұдай күй кешіп, өзін-өзі тұншықтырған сұлулықты қоғам символына айналдырған. Алманың өзін-өзі тұншықтыруы қоғамның да өзін-өзі тоқырауға қиюы деген идеяны меңзейді.

«Ақиқат» повесі де «Оң қол» әңгімесі сынды романтикалық бітімімен ерекшеленетін шығарма. Повесте телепатиялық қасиеті бар Роберттің жеке басының трагедиясы суреттеледі. Роберт – қайшылықты бейне. Ол адамның өмірі, адамзат санасы оған ғылым мен өркениеттің ықпалы туралы ұзақ ой сарсаңына түседі. Елден ерекше көріпкелдік қасиеті бар ол айналасына оғаш көрінеді.

Ал өз ортасының тірлігіне таяныш болар ештеңе таппаған Роберт: «Ең үлкен бақытсыздық – бақыт атаулының болмайтынын сезіну [6, 259 - б.]» - деп бұл өмірден түңілу, күңгірену сарынына түседі. Ең соңғы үміті - әйелінің адалдығына қылау түскенін көрген кейіпкер өлімге саналы түрде бас тігеді. Өз ортасына, қоғам өмірінің қайшылықтарына төзбеген Роберт өмірінің соңы, міне, осылай трагедиямен бітеді. Бас кейіпкер характері жөнінде көрнекті ғалым Б. Майтанов: «Роберт характері повесте қаһарманның өз пікірлері арасындағы кереғар диалогтар немесе оның аурухана бас дәрігерімен, «қырынан қарағанда сұп – сұлу» священникпен айтыс – дауы үстіндегі көзқарас, дүниетаным қайшылықтарын көрсету арқылы ашылған [7, 194 - б.]», - дейді. Тіршілікке деген үміті сөніп, қажып талған Роберт өзін-өзі өлтірер алдында бала кезінде анасы айтатын осынау бір ертегіні есіне алады. Сонда, ашуға болмайтын есік ақиқат

болғаны ғой. Роберт ол есікті ашысымен қоғам шеңберінен аттап өтті. Әрине, алдамшы, жалған ортада ол жеңілуге тиіс. Сондықтан да кейіпкердің қайғылы қазасы повесте тек психологиялық себептермен емес, әлеуметтік алғы шарттармен де дәлелденген. Ал жоғарыдағы үзіндінің екі дүркін қайталануы шығармаға композициялық тұтастық берумен бірге, идеялық салмақ, көркемдік құрал ретінде де үлкен роль атқарады. Жазушы капиталистік қоғамда рухани азғындықты, адамдардың машинаға айналуын бәрін ақша мен ептілік билейтін жүйелі логикалық дәлелдер арқылы сенімді әшкерелей білген.

Алайда бұл тек капиталистік қоғамның ғана кескін-кейпі ме еді?! Роберт сияқты ой азабын кешіп, қоғамның тар шеңберіндегі қайғы маңдайына сыймай кеткен біздің қоғамымызда аз ба еді!? Жазушы өзге топырақтағы тартыс-талас, бөтен жұрттың стихиясы бейтаныс характерлер табиғатына бойлай отырып, алынған объектіні зерттеу нәтижесінде саяси-әлеуметтік, психологиялық мәні бар дүниелерге құлаш ұрғандай [8, 128 - б.] Неге екені қайдам, кешегі халық қаһарманы Б. Момышұлы, вальс королі атанған Ш. Қалдаяқов т.б. сияқты қазақтың бір туар перзенттерін біз осы аталған жандарға ұқсатқандаймыз. Біздің бұл ойымызды жазушы Қ.Құрманғалиұлының мына бір пікірін айтумызға болады: «Көріпкел Роберт тағдыры да күнделікті өмірде кездесетін, ақылдан азап шеккен өз өмірімізде бар адамдар келбеті. Оны да Төлен әдейі өзге елге көшіріп, өзегін өртеген ащы шындықтың тұмшалаған шымылдығын ашып, ақиқатты жеткізуге ұмтылған. Қырағы саясатшыларды осылайша сырт айналып өтіп кетіп, қалың оқырманға ой салған. Осы тұрғыда жаз ғалым З.М. Зейнулла: «Егемен еліміз тәуелсіздікті тұғырана қондырғаннан бері мәдениет пен әдебиетте жағымды өзгерістер бар, соның ішінде жазушылар өз шығармаларының тақырыбын таңдауда және мазмұнын ашып, образ жасуда батылдық таныта бастады» [8, 108 - б.],- дейді.

Романтикалық-субъективті бастау повестің құрылымынан, яғни образ жасау ерекшелігімен қатар, қақтығыс түрінен айқын аңғарылады. Ақылдан азап шегіп жүрген Робертті айналасындағы адамдардың бәрі жындыға, есерсоққа балайды. Классикалық романтизм теориясында романтикалық «жалған» есінен адасу (романтическое «мнимое» безумие) – биік парасат иесінің үлесі, оған мұндай бағаны тек айналасындағы түсінбеген адамдар ғана бере алады. Мұндай «жынды» - қатігез қалың топқа жартыес көрінгенімен, шын мәнінде «рух таңдаулысы», жаны таза адам. Романтиктердің пікірінше, есінен адасу тұлғаны қоғамда қалыптасып қалған догмалық түсініктерден, ережелерден арылтады. Мұны кейде қоршаған ортамен келіспеген «жан айқайы», өз бойындағы жасырын күш пен мүмкіндіктің көзін ашу деп біледі. Мұндай қарсылық драматизмге әкеліп, адамдар тарапынан мүсіркеу туғызады. Өз ортасымен үйлесім таба алмаған адам қоғамды жатсынады. Ішкі шексіз еркіндік сыртқы қажеттілікпен кереғар келіп, жарасымдық таба алмауы олардың қайта-қайта тұйыққа тіреле беруіне әкеліп соқтырады. Романтикалық есінен адасудың трактовкасы орыс жазушысы, философиялық романтизм өкілі В.О. Достоевскийдің шығармашылығында кеңінен көрініс берген [2. 285 б.]. Есінен адасудың романтикалық көрінісін А.Пушкиннің «Пиковая дама» прозалық туындысы мен «Медный всадник» поэмасын кездестіреміз.

Роберттің де «жындануын» өз өмірімен келіспей, өз ортасына, қоғамға қарсы шыққан «жан айқайы» деп ұққан жөн. Роберт үшін ақыл-естен айрылу – ауру емес. Ол «үлкен аурухана ашып, оған өзімшілдерді, мансапқұмарларды, атаққұмарларды, ұятсыздарды, қаскүнемдерді, қатігездерді, опасыздарды, өсекшілерді, зинақорларды, жағымпаздарды, күншілдерді жатқызу керек...» деп

біледі. Өйткені оның пайымдауынша «өмірдегі ең қатерлі дерттер осылар [3-127 б.]»

Роберт – трагедиялық бейне. Роберт романтикалық кейіпкерлер сынды өз ортасынан безініп, беймаза, қанағатсыз күй кешіп, осынша кең дүниеден бас сұғатын пана таба алмайды. Роберт адамдардың өміріне баса көктеп кірген ғылыми-техникалық дамуға, өркениетке қарсылығын жындыханада қалуымен білдіреді. Өз сөзімен айтқанда: «өңкей аурулар қаптаған тіршілік әлемінен бір сәтке болса да құтылып, ақыл-есінен айрылғысы келеді». Тіпті жындыханадан жазылдың деп шығарып жібермесе екен деп қорқады және осы жерде ұзағырақ қалғысы келіп, қалай ғана жынды болып көрінудің айла-шарғыларын жасай бастайды.

Роберттің ой-пікірінде XIX ғасырдағы романтикалық дүниетанымның белгілері бар. Зұлымдыққа батқан «қорқынышты әлем» (адамның бір-біріне деген қастандығы, озбырлығы, тоғышарлық пен күнделікті күйкі тірлік үстемдік еткен әлем т.т.) тақырыбы романтикалық әдебиеттегі негізгі тақырыптардың бірі болды. Романтикалық әдебиетте адам бостандығына қайшы келетін болмысқа наразылық, әлеуметтік, өндірістік, ғылыми прогреске сенімсіздік тұлғаның рухани тоқырауына, қоғамнан түңілуіне алып келді де, бірте-бірте «космостық пессимизмге» дейін ұлғаяды. Жалпы адамзаттық, әмбебап сипатты қабылдай отырып онда үмітсіздік пен түңілу сарыны, «ғарыштық қайғы» (мировая скорбь) басым еді. Әлемдік әдебиет тәжірибесіне сүйенсек, Ф.Шатобриан, А.Мюссе, Дж.Байрон, А.Виньи, А.Ламартин, Дж. Леопарди, т.б. суреткерлер туындыларындағы «ғасыр ауруымен» ауырған кейіпкерлер осындай тұлғалар еді. Робертті де жалпыадамзаттық глобалды мәселелер толғандырады. Ол барлығынан безініп, рухани тоқырауға ұшырайды, бүкіл болмыстағы әділетсіздіктерге налиды. Ол үшін «өмір – мәңгі трагедия сахнасына» айналады. Өз өміріне деген наразылық ұлғая келе бүкіл тіршілік атаулыдан түңілуге әкеледі. Есінен адасып, жынданғанда да, «бүкіл тіршілік атаулыға шегі қатып күлгендей қарқ-қарқ етеді.»

Роберттің ішкі дүниесі – жұмбақ әлем. Қақтығыс адам болмысының қиын да күрделі мәселелерін шешкісі келген кейіпкердің ішкі коллизиясында дамиды. Повесте қақтығыс романтикалық қасиетімен ерекшеленеді. Жалғыз кейіпкер өз ортасына, қоғамға қасқайып қарсы тұрады. Кейіпкер өз ортасынан оқшауланып, басқалардан бөлініп, адамдар арасынан жырақтауға дейін барады. Бұл безінудің, жатсынудың себебі неде? Романтикалық қақтығыстың түйінді тұсы да осында. Орыс әдебиетіндегі романтикалық конфликт мәселелерін жан-жақты зерттеген Ю.Манның сөзімен айтсақ: «...қақтығыс пен жалпы романтикалық шығарманың ең маңызды тұсы... жатсынудың себептерін анықтау [4 – 95 б.]».

Қайшылық тереңдей келе, Роберт өзін-өзі өлтіруге барады. Қоғамдағы ішкі қайшылықтар мен адамдардың ішкі дүниесіне үңіліп, құпия сырларына бойлай білетін ерекше қасиеті Роберттің олардан түңілуіне себепкер болады. Өз жанына жат, оғаш, тұтқын дүниеден құтылу үшін кейіпкер өлімді таңдайды. Кейіпкер қазіргі өркениеттің қауіпті тұрақсыздығын бүкіл жан дүниесімен сезінеді және ұлғая келе трагедиялық шешімге әкеліп тірейді. Роберт өркениетке, ғылым-білімнің дамуына қарсы. Ол: «Өркениет атаулы табиғаттан бастап, адам бойындағы табиғи қасиеттердің бәрін жояды. Генетика мен адам психикасы әбден меңгерілгеннен кейін данышпанды колбада қолдан жасайды, санада берілетін сенім-бұйрық арқылы бір адамды қорқақ та, батыр да адал да, арамза да етуге болады. Адамның басын қолдан орнатамыз, жүректі қолдан жасаймыз...болашақ тұнып тұрған фальсификация. Шындық пен жалғанның шекарасын таба

алмаймыз. Өйткені бәрін қолдан жасаймыз [3- 113 б.].» «Дүниенің сұмдық құпиясын ашуға тақап қалған ғылым атаулыны доғару керек. Адамға өзіне-өзі көр қазуға болмайды [3 - 127 б.].», - деп толғанады.

Бұл ойларда бір жағынан, шектен тыс түңілу, пессимизм басым болғанымен, өзіндік шындық та бар. Өркениеті дамыған XX ғасыр адамзат тарихында ғылым мен техниканың шарықтауымен ерекшеленеді. Сонымен бірге бұл ғасыр рухани дағдарыстар мен соқтығыстар ғасыры да болды. XX үлкен рухани тұлғасы Л.Н.Толстойдың сөзі пікірімізді нақтылай түседі. «Адам өмірі ар-ұяттан алшақтаған тұста, яғни олардың өзара қарым-қатынасы махаббатқа емес, эгоизмге құрылғанда барлық ғажайып техникалық жетістіктер: пар, электр, телеграф, әр түрлі машиналар, дәрі, динамит, робулит – бұлардың бәрі жас сәбидің қолындағы ойыншыққа айналады...

Әдетте жұрт прогресс деген ғылым-білімнің өркендеуі, тұрмыстың жеңілдеуі деп ұғады – бірақ бұл олай емес. Прогресс адам өміріндегі ең негізгі, маңызды сұрақтарды таразылау, соның мәнін дұрыстап түсіну. Ақиқат адамға әрқашан түсінікті. Бұның басқаша болуы мүмкін емес, өйткені адам жан дүниесінің өзі құдай нұры, ақиқаттың өзі. Мәселе тек осы құдай нұрын (ақиқатты) ондағы бар кір-қоқыстан тазарту болып табылады. Прогресс ақиқатты жетілдіру, көбейту де емес, оны кір-қоқыстан тазартуда [5 - 119]».

Қазіргі қазақ прозасында жатсынудың әлеуметтік-көркемдік мәселеге айналуының бір сыры қаламгерлердің өздері өмір сүріп отырған ортаның, қоғамның, адамзаттың бүгінгі даму үрдісінде жатыр. Олардың жатсынуға қандай деңгейде болсын бой алдыруы қоғам мен идеал арасындағы ымырасыздықтан, адамның биік рухани кемелдігі, шексіз еркіндігі мен нақты болмыстың ұштаса бермеуінен туындап жатты. Сонымен қатар, адамның ішкі жан әлеміндегі бұлқыныстарға, рухани ұмтылыстарға ем іздеп, өз қиялындағы идеалдарымен табысуға талпынуымен де байланысты еді. Т.Әбдіков тұғырнамасында қоғам рухани тұрғыдан жетілгенде ғана даму өз өрісін таба алады. Қоғамдағы даму ғылым мен техниканың қарыштап дамуымен емес, адам баласының рухани дамуымен өлшенеді.

Адам бойындағы тылсым арпалыстар адам психикасындағы ұшы-қиырсыз ғажайыптар, адамгершілік, адалдық секілді тамаша қасиеттер мен пендешілік, арамзалық сияқты алпауыт күштер майданы - Төлен Әбдіков шығармаларының негізгі сарыны. Қаламгер өзіне парасат майданын ашқан кейіпкерінің тағдыры арқылы адамдарды даойлануға шақырады, рухани тоқыраудан, қоғамдағы имансыздық, рухани жұтандық кеселдерінен сақтандырады. Повесть бір кейіпкердің ішкі әлемін таныту арқылы әркімнің өзін-өзі тануына жаңа серпін береді. Қазақ прозасында санасы екіге бөлінген кейіпкердің психологиялық ахуалын терең суреттеп, тұлғаның екіге жарылу тақырыбын шебер игерген бірден-бір жазушы ретінде Т. Әбдіков бұл повесінде суреткерлердің үлгісін көрсетеді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Әбдіков Т. Оң қол. – Алматы: Атамұра, 2002. – 378 б.
- 2 Маймин Е. Одоевский В. Русские ночи. – М.: Просвещение, 1975. – 320 б.
- 3 Әбдіков Т. Айтылмаған ақиқат. – Алматы: Жазушы, 1985. – 560 б. 3
- 4 Манн Ю. Поэтика русского романтизма. – Наука, 1976. – 135 б.
- 5 Толстой Л. Дневники. – М., 1985. – 214 б.
- 6 Абдиков Т. Парасат майданы: Таңдамалы. – Алматы, 2008. – 140 б.
- 7 Майтанов Б. Қазақ прозасындағы замандас бейнесі. – Алматы: Ғылым, 1982.
- 8 Құрманғалиев Қ. Қоңыр күз күмбірі. – Алматы: Санат, 2002, - 250 б.

ОПИСАНИЕ "ЭПОХИ" В ПРОЗЕ ТОЛЕНА АБДИКОВА

В статье изложены особенности творческого стиля, философская концепция, психологизм в произведениях писателя, публициста, государственного и общественного деятеля Толена Абдика.

Национальное познание в повестях Толена Абдикова передаются через особенности национального характера, национального сознания, национального чувства, национального языка казахского народа. Так, рассмотрено своеобразие образов как символ национальных особенностей. Писатель в своих рассказах показывает изменения, произошедшие в национальном сознании, нарушения в национальном познании, которым подверглось казахское общество как недостаток, большое горе для общества. Какое бы его произведение не взяли, замечаем отважность писателя, присущая настоящему герою, чувствительность, присущая настоящему писателю. Писатель хотел показать философию жизни в своем произведении и в начале произведения старается навести к мысли читателя.

Автор проявляет мастерство в описании внутреннего психологического чувства, описание образа героя через смех и плач. Для произведений Т.Абдикова характерна трагичность событий – холод, зависть, жестокость во взаимоотношениях людей – заставляют читателя думать, искать пути правильного решения.

Работы Толена Абдикова ценны не только из чистого творческого воображения, но и из-за глубокого изучения материала жизни, анализа и взвешивания.

Ключевые слова: повесть, национальный характер, национальный менталитет, национальная психология, национальное сознание, национальное чувство, национальный интерес, национальный язык, психологический диалог, психологический пейзаж, психологический параллелизм, психологическое чувство, психологический метод, возвращение.

DESCRIPTION OF THE ERA IN THE PROSE OF TOLEN ABDIKOV

The article describes the features of the creative style, philosophical concept, psychology in the works of the writer, publicist, state and public figure Tolena Abdika.

National cognition in the novels and short stories by Tolen Abdikov is projected from the peculiarities of national mentality, national consciousness, sense of nation, and the language of the Kazakh nation. The uniqueness of imagery is scrutinized as the symbol of national traits. In his works Tolen Abdikov singles out the transformations and violations of the national consciousness which the Kazakh society has undergone, emphasizing them as topical problems. We can take any of his works and notice writer's bravery inherent to the real hero, sensitivity inherent to the real writer. In general, what meaning the time wouldn't give in composition, the space has the same degree. The writer wanted to show philosophy of in the work and at the beginning of the composition tried to guide to the reader's thoughts.

Tolen Abdikov skillfully describes the internal psychological world of the characters through the presentation of their emotions, such as laughter and lamentation. T.Abdikov works are characterized by the depiction of a tragic nature of events connected with coldness, envy, and cruelty in human interactions, which makes the reader think about how these problems can be solved.

The works of T. Abdikova are valuable not only from pure creative imagination, but also because of a deep study of the material of life, analysis and weighing.

Keywords: novel, national character, national mentality, national psychology, national consciousness, sense of nation, national interest, national language, psychological dialogue, psychological landscape, psychological parallelism, psychological sense, psychological method, return.

References

- 1 Ábdikov T. Oń qol. – Almaty: Atamura, 2002. – 378 b.
- 2 Maimın E. Odoevskıı V. Rýsskie nochı. – M.: Prosveenie, 1975. – 320 b.
- 3 Ábdikov T. Aıtylmaǵan aqıqat. – Almaty: Jazýshy, 1985. – 560 b. 3
- 4 Mann Iý. Poetika rýsskogo romantizma. – Nayka, 1976. – 135 b.
- 5 Tolstói L. Dnevnikı. – M., 1985. – 214 b.
- 6 Abdikov T. Parasat maidany: Tańdamaly. – Almaty, 2008. – 140 b.
- 7 Maitanov B. Qazaq prozasındaǵy zamandas beinesi. – Almaty: Ğylym, 1982.
- 8 Qurmanǵaliev Q. Qońyr kúz kúmbiri. – Almaty: Sanat, 2002, - 250 b.

Information about author:

Arailym Sarballina, Kazakh National Women's Teacher Training University - Candidate's degree in Philology, Acting Professor, Almaty, Kazakhstan.

Lazzat Adilbekova, Kazakh National Women's Teacher Training University - PhD-diplomas, Senior Lecturer, Almaty, Kazakhstan.

Aidana Ibraimova, Master's in the second year of the Kazakh National Women's Teacher Training University- Almaty, Kazakhstan, e-mail: sarbalina.a@mail.ru, ibraymovaydana@gmail.com

DOI 10.47649/vau.2020.v58.i3.03

FTAMP 17.82.70

ӨОЖ 82-7

М. Мукашева¹, Ж. Қанатова¹

¹Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: m.mukasheva@asu.edu.kz

САТИРА – ӨМІР АЙНАСЫ

Мақалада сатираға мысал келтіріп, түрлі талдау жасалған. Негізінен, сатира өз кезінде, айналасында болып жатқан ақиқатты ашып көрсетеді. Әр елдің мәдениеті, келбет-кескіні оның өнер туындыларынан, салт-дәстүрінен ғана емес сықақтарынан, юмор-сатирасынан да көрініс табады. Міне сол сатира мен юмор тарихтың әр кезеңіндегі өрлеген, құлдыраған сәттерін, ұмтылыстарын көңіл-күйін көрсетеді. Орын алған әділетсіздіктер мен теңсіздікке қарсы күш біріктірген, жарқын болашаққа үміттенген халық өз ашу-ызасын, қарсылығын сықақтап жеткізген. Халық езушілеріне қарсы күресте сатира деген қарумен қарсы шыққан. Өзіне жамандық қылып, тонаған, қорлаған тап өкілдерін табандап емес, мысқалдап саясат сахнасынан шығарып отырған. Сатира қазақ даласында алдымен ауыз әдебиетінен бастау алып кейінен баспасөз бетінде көрінді. Мақалада белгілі бір жүйелілік сақталуы анық аңғарылады және негізгі тақырыпшалар, мазмұны, жасалған талдаулар БАҚ-қа қойылатын бүгінгі күн талабымен орайлас құрылған. "Садақ" журналынан бастап "Ара" журналына дейінгі бір ғасырға жуық аралық сатира жанрының қалыптасу кезеңі болып саналады. Әр ғасырдағы, әр дәуірдегі белгілі бір қоғамдық кезеңдегі өзгерістер тұсында сатираның алатын орны ерекше. Қазақ сатирасының оның ішінде прозалық, поэзиялық, комедиялық дараланып тұратын өзіндік ерекшеліктері- тілдік бейнелілігінде, адам мен қоғам өміріндегі келеңсіз дүниелерді сөзбен аша білуінде, жалпы автор ұстанымының идеялық биігі, ар ілімін көтере білуінде деп түсінеміз. Сатираның өзі адам бойындағы арсыздық, ынсапсыздық тағы басқа адамдыктан кетіретін сипаттардан арылуды көздеген жақсы ниеттен туындайтыны анық. Сатира келеке етуге емес, кемшіліктерден арылуға құрылған.

Негізгі сөздер: мақала, мазмұны, сатира, баспасөз, ауыз әдебиеті, тақырыпшалар, талдаулар, әдебиет.

Қазақ халқы өнерлі ғана емес, күлкішіл, сөзге шешен халық. Жан түршігерлік азап пен әділетсіздікті көп көрген ол қанша қиналса да, теңсіздік табанға салып таптаса да күлген, күлгіден қол үзбеген. Бір сөзбен айтсақ күресін тоқтатпаған, күлкісін жоғалтпаған.

Егер Добролюбов: Біздің әдебиетіміз Сатирамен басталып, сатирамен дамыды, оның тамыры да сатира да жатыр,- десе, қай халықтың болсын әдебиеті жөнінде, соның ішінде қазақ әдебиеті туралы да, осыны айтуға болады [1].

Халқымыз сонау ерте замандар да-ақ жаз жайлауда өнер жарыстырып, өлең айтқан. Осында жиылыстарда талант иелері тапқырлық, күлдіргіштік қасиеттерін танытып, көңіл көтеру үшін әзіл-оспаққа құрылған туындыларын ортаға салған. Міне ауыз әдебиетіміздегі юмордың алғашқы көріністері осылай пайда болған. Ал сатира болса таптық топтармен күрес кезеңінде өз күшіне еніп оларға азуын көрсету үшін жұмсалып отырған. Сол үстем тап өкілдеріне тойтарыс беру үшін

сатиралық туындылар да көптеп туды. Демек қазақ әдебиеті де сатира, юмормен бастау алып, бірге дамып отырған деуге негіз бар.

Ауыз әдебиетіндегі ең алғашқы сатиралық бастамаларды М.Әуезов айтқандай хайуанттар жайындағы ертегілерден-ақ көруге болады [2]. Қазақ фольклорындағы тұрмыс - салт жырларын, өтірік өлеңдерді мысалға ала отырып қазақ халқының күлкіге жақын халық екенін байқауға болады. Сол кездегі сатира мен юмордың ең көрнекі туындылары ретінде Алдар көсе мен Қожанасыр туралы аңыз-әңгімелерді қарастырдық. Иә, айтып өткеніміздей теңдік үшін күрескен қазақ халқы өзінің әр кезеңдегі әрекеттерімен, толғаныстарымен қазақ әдебиетінің қоржынын сатира мен юморға толтырып отырды. Басқа Шығыс халықтары сияқты, қазақ жұрты да шағын әңгімелерге, уытты әзіл-қалжыңға, қуақы анекдоттар мен сықақты этюдтерге, өткір де іліп-шалма сөздер мен сатиралық дидактикалық өлең жырға өте бай [3].

Ауыз әдебиетінің бұл аталған түрлері жазба әдебиетіміздегі сатиралық жанрлардың бастауы, нәр алған, білім алған мектебі болды. Қазіргі біздің сықақ әңгімелердің негізінде күлкілі аңыз ертегілер, сықақты этюдтер негізінде қуақы анекдоттар, юморлық, сатиралық шарждар негізінде әсіреге құрылған өтірік өлеңдер, мысалдар негізіндегі шешендік сөздер жатыр. Бүгінгі сатирамыздағы кездесетін тапқырлықты, әзіл шынын араластыра мысқылдауды, бетпердені сыпырар сарказмды, айтары мен айтылуы басқа иронияны сол халықтық сатирадан үйрендік [4].

Қазақ ауыз әдебиетіндегі әзіл оспақ ғасырлардан-ғасырларға жалғасып, қуаныш пен қайғысына ортақтасқан, ал кейіннен жазба әдебиетінде де ойып тұрып орынын алды десекте болады. Дей тұрғанмен де ерте ғасырдағы қазақтың мына жыраушысы не ақыны сатира мен юмордың алғашқы өкілдері деп айта алмаймыз.

Ал XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдебиетінің бірінші кезеңін Абай дәуіріне дейінгі қазақ әдебиеті, екіншісін Абай дәуіріндегі қазақ әдебиеті деп жіктедік. Абайға дейінгі дәуір ұлы тарихи оқиғаларға толы [5]. XVIII ғасыр қазақ халқының тарихында жаугершілік заманда Қазақ хандықтарына Шығыстан Жоңғар шапқыншылығы, батыстан қалмақ феодалдары, Оңтүстіктен Бұқар, Хиуа хандықтары шабуыл жасап халықтың түскен еңсесін сатираға құрылған зілді туындылармен ақындар көтеріп отырған болатын. Біз оны шығармалары үнемі жарияланып, зерттеліп, зерделеніп келген Бұхар жыраудан бері қарайғы әдебиеттен іздестірдік. Сонда Абай дәуіріне дейін-ақ қазақ сатирасының қалыптасқан, даму жолындағы сала екенін аңғардық. Абылайдай ханның асыптасуын, Бөгембайдың батырдың жөнсіз қоқаңдауын, Ақандай байдың жылаңқылығын әрі ақыл айтып тежеп, әрі сынап-мінеп әшкерелеген дидактикалық - шешендік сатира Бұқар жырау шығармашылығынан-ақ орын алған. Қазақ халқына қиянат қылып, жаулық көрсеткен Қоқан хандығының алған ойран-топанын бетіне басса, жергілікті әкімдердің елді жаумен бірге тонаған әрекетін ашына әшкерелеген ащы сатира Жалайыр Жангісі бидің толғауларында табылады. Бұлардағы сын-сықақтық үн-әуездер Шал Құлекеұлы мен Көтеш ақынның мұрасында тағы да дами түскен. Сатира, юмор осы кезде күш ала бастады. Ханды, хандықты, үстем тапты әшкерелеумен шектелмей, тұрмыстағы кемшіліктерді шенеуге ойысқан. Исатай мен Махамбет көтерілісі қазақ халқының жылдар бойы тапталған рухын биікке көтеріп тастады. Үстем тап өкілдері мен отаршылдарға жақ болған ханға, жүргізілген әділетсіз саясатқа қарсы болған халық ызасы ақындардың ауызынан улы сықақ, сатира болып төгілді. Батыста Махамбет, Шернияз Жәңгір хан мен Баймағамбет сұлтанды, Арқада Дулат жырау

Барақ сұлтан мен Кеңесбай мырзаны, Шөже ақын Алшынбай хан мен Мұса мырзаны, Жетісуда Сүйінбай Тезек төрені аяусыз әшкереледі. Олардың бірі хан мен бек, би мен сұлтандардың сатиралық бейнесін жасаса, екіншісі жауыздық, қатыгездік әрекетін сипаттайды. Осыдан-ақ сол тұстағы ақындардың екпіндерінен сатиралық лептің қалай есіп тұрғандығын анық байқауға болады. Олар қазақ сатирасына мұра қылып, іліп- шалма қалжыңдармен түрлі күлкілі әңгімелер қалдырған. Мұны Шөженің шығармашылығынан да көруге болады. Ерекше атап айтар нәрсе болмыс-құбылыстардың айнасы, сәулесі болды. Оның өзіне тән міні де жоқ емес. Көп сықақтар мазмұндас, бір сарынды. Бәрінде де байлардың сарандығы, молда-қажының арамдығы, ұлық, әкімдердің зорлық, қорлығы сыналды. Моральдық бейнедегі міндер, адамдық атқа кір келтіретін мінездік кемшіліктер аз көтерілді. Көптеген сықақтық шығармалар әлі нағыз сатира дәрежесіне көтеріле алмай, жай міншілдік, сыншылдық деңгейге жатты. Нысананың түр-түсін, іс-әрекетін суреттеп, образды ашудың орынына, оны сөгу, жеку, тілдеу натуралистік мінездеулер басым болды.

Қазақ сатирасы Абай дәуірінде жоғары, жаңа деңгейге көтерілді, түр, мазмұн жағынан көп толықты. Бұған Қазақстанның Россияға түгелдей қосылып бітуі, орыс әдебиеті мен мәдениетінің біздің сахараға тереңдей бойлай енуі, әдебиетте Шоқан, Ыбырай, Абай бастаған прогресшіл халықтық бағыттың пайда болуы, ана тілінде мерзімді баспасөздің шығуына әсер етті. [6]. Өмірдегі ескі мен жаңаның егесуі сияқты, әдебиетте де ескі дәуірді, ру-ақсақалдық заманды көк еген кертартпа ақындар мен прогресшіл жаңа бағыттағы ақын, жазушылар арасында бітіспес пікірталас туды. Бұл талас, тартыста демократ-ағартушылар сатираны күрес құралы ретінде пайдаланған. Сын-сықақпен прогресшіл, ағартушы өкілдердің Шығыс және ауыз әдебиетіне арқа сүйеген Мәделіқожа, Майлықожа, Базар жырау сияқты тобы да, орыс әдебиеті мен Европа мәдениетінен нәр алған Ыбырай, Абай сияқты тобы да айналысты. Алдыңғы топтағылар Шығыс фольклор дәстүрінен ұзап шыға алмады. Бұрынғы толғау, жыр, өсиет өлең, хикая түрінде жазды. Араб, парсы, үнді хикаяларын сюжет етіп пайдаланды. Екінші топтағылар әлгі түрлерді жаңа мазмұн, жаңа стиль, жаңа жанрлармен байытты [7]. Мысалы Ыбырай әдебиетіміздегі тұңғыш рет сатиралық әңгімені, Абай шын мәніндегі уытты сатиралық эпиграммалар мен саяси сатиралық өлеңдер әкелді. Екі ақын да аударма арқылы қазақ мысалын дамытты. Егер Ыбырай, Абай қазақ мысалын орыс мысалдарын аудару арқылы байытса, Шығыс шығармаларының сюжетін мысалға айналдыру арқылы байытты. Ол Қалила мен Димна әңгімелерінің негізінде "Тотықұс", "Қасқыр", "Аңқау мен арамза" сияқты мысалдар жазды. Майлықожаның бұл жанрдағы ерекшелігі - оны ақын үнемі он бір буынды қара өлеңмен келтіреді. Майлықожа қазақ әдебиетіне сюжетті сатиралық поэмаларды алғашқы нұсқаларын туғызды. Сөйтіп XIX ғасырдың аяғына қарай қазақ әдебиетіне Абай бастаған бір топ сатириктер келді. Дәуір, заман олардың алдына өз тұсындағы қоғамдық дерттерді әшкерелеу міндетін қойды. Бұл міндетті орындау ниетінде әркім өз үнін естіртіп, өз түрін тауып жатты.

XX ғасырдың басында қазақ халқының империализмге ұласқан Ресеймен етене араласуы, өз қоғамдық-әлеуметтік өмірінің жоғарылауы, саяси үйірмелер мен баспасөздің көбеюі солар арқылы небір прогресшіл идеялардың тарауы саяси қозғалыстардың етек алуы ақын, жазушыларымыздың ой-өрісін өсірді, мазмұн, түр, жанр жағынан ілгеріледі. Дәуірдің әлеуметтік проблемаларынан туған жаңа мазмұн, жаңа түр, соңы жанрлар табуды талап етті. Ой, білім, өресі өскен, өзіндік саяси әлеуметтік көзқарасы қалыптаса бастаған ақын, жазушылар әдебиеттік

роман, пьеса жанрлар әкелді. Сатираны да өрлетті. XX ғасырдың басында қазақ сатирасын тағы бір биікке көтерген тұлғалардың қатарына Сұлтанмахмұт пен Сәбитті жатқызады. Себебі бірқатар шығармаларының басты ерекшелігі, айқын стилі сатира мен юмор. Сатираны Абайдан кейін әр түрдегі шығармалармен кемелдендірді [8]. Қазақ сатирасын дамытудағы Айқап журналының үлесі ерекше. Бұл орайда үш салада қызмет етті. Ең алдымен сатираның тек Ыбырай Алтынсаринде көрінген проза түрі-сықақ әңгімені көп жариялады. Оларда беллетристикалық елестету мен пейзаж көп болды. Екіншіден, журнал өзіне дейінгі поэзиялық сатираны ілгерлетті. 1917-1925 жылдар арасы: Қазақ кеңес сатирасының туу, қалыптасу дәуірі. Бұл тұста мерзімді баспасөзде алғашқы күлкі, сықақ бөлімдері көрінді. Ақын, жазушылар ауылды кеңестендіру, шабындық, егістік жерлерді қайта бөлу, әйелдер теңдігін қорғау, жастарды жаңаша тәрбиелеу ісіндегі кемшіліктерді сынап-мінеп шағын сықақ өлең, фельетондар жариялай бастады. Оны қалыптастыруға Сәкен астарлы, сықақты саяси, Сәбит сюжетті өлеңдермен, Ілияс, Аманғали фельетондармен, Бейімбет сатиралық новеллалармен, Ерғали сықақ әңгімелермен қатысты. Қалыптасу дәуіріміздегі сатирамыздың басты ерекшелігі -көбіне шартты түрде жазылды, жинақталған пікірлер қозғады. Кемшіліктері- көп сықақ шығармаларда артық баяндаулар мен тәптіштеулер, тіл жағынан солғындылық бар еді.

1925-1938 жылдар арасы. Бұл қазақ кеңес сатиарсының өркендеуі. Бұған XIII съездің Баспасөз туралы, Ортақ комитеттің Партияның көркем әдебиет саласындағы саясаты туралы, Қазақстан баспасөзі жөніндегі қаулылары түрткі болды. Сонымен бірге қазақ кеңес сатирасының бұл аралықтағы өркен жаюына Түркістан республикасын ұлт ретімен қайта құруға байланысты Ташкенттегі көп газет, журналдың Қазақстанға ауысуы, республикамызда жаңа баспасөз орындары мен "Шаншар", "Жаршы", "Балға" сияқты сатиралық журналдардың шығуы, оқшау сөз фельетондарға екі рет бәйге жариялануы зор ықпал жасады. 1928-1929 жылдары төрт, 1935-36 жылдары бес сатиралық жинақ басылып шықты. Жанр саласында Бейімбет Ілияспен бірге, Асқар, Қадыр, Қалыбек, Дүйсенбек, Жұмағали, Жиенғали сияқты ақын, жазушылар еңбек етті [9].

1938-1952 жылдар арасы, қазақ кеңес сатирасының еңістеу дәуірі. 1937 жылы қоғам, ғылым, әдебиет, мәдениет қайраткерлерін қуғындау басталды. Бұл науқан бір жағынан сатириктерді сықақ жазудан тыйылуға мәжбүр етті, қатарын азайтты. Газет журналдарда сықақ сирек басылды, күлкі кітабы мүлде шықпады. Дегенмен 1938-1952 жылдары сатира Ұлы Отан соғысыннегізгі нысан қылып алды. 20-30 жылдардан бері көрінбеген мысал қайта қатарға қосылды. Әйтсе де газет ісінде асығыстық белең алып баспасөз беттерінде сапасыз жауды сырттай жамандауға құрылған материалдарда болды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қожекеев. Т. Сатира негіздері. Алматы, 1996. 464-бет
- 2 Қожекеев. Т. Қазақ сатирасы. Алматы, 1970.
- 3 Қожекеев. Т. Сатиралық жанрлар. Алматы, 1983.
- 4 Қабдолов. З. Әдебиет теориясының негіздері. Алматы, 1970. 313-бет
- 5 Мүсірепов Ғ. Таңдамалы үш томдық 2 том. Алматы, 1980. 242-243-бет
- 6 "Айқап" журналы, 1914, №12
- 7 "Айқап" журналы, 1913, №21
- 8 "Айқап" журналы, 1913, №14
- 9 "Балға" журналы, 1932, №1

САТИРА – ЗЕРКАЛО ЖИЗНИ

В статье представлен анализ различных особенностей сатиры. В основном, сатира раскрывает истину, которая происходит в свое время вокруг. Культура, живопись разных стран проявляются не только в его художественных произведениях, традициях и обычаях, но и в юмор-сатирах. Вот такая же сатира и юмор демонстрируют свое настроение, стремления, развалившиеся, спадающие на разных этапах истории. Народ, объединивший усилия против возникших несправедливости и неравенства, надеясь на светлое будущее, сумел спровоцировать свое гнев, противостояние. В борьбе с народными мечетей против сатиры. Но, не говоря уже о том, что в Казахстане, как и в других странах, не было ни одного факта, ни того, что в Казахстане, не было ни одного факта, ни того, что в Казахстане, не было ни одного факта. Сатира в казахских степях начала начинаться с устной литературы. В статье четко фиксируется сохранение определенной последовательности и сформулированы основные под заголовки, содержание, проведенные анализы с учетом требований сегодняшнего дня к СМИ. Период становления жанра сатиры составляет около века от журнала "лук" до журнала "Ара". В период перемен в определенный общественный период, в разные периоды сатира занимает особое место. В том числе и прозаические, поэтические, комедийные особенности казахской сатиры - в речевом образе, словообразовании негативных моментов в жизни человека и общества, идейной возвышенности общеизвестной позиции автора. Человек сам по Сатираниң арсыздық, предусмотренных технической школе, прошло хорошо избавляться возникает сипаттардан ынсапсыздық содержит другие явно. Сатира была построена не на келеке, а на избавление от недостатков.

Ключевые слова: статья, содержание, сатира, пресса, устная литература, подтемы, анализы, литература.

SATIRE IS THE MIRROR OF LIFE

The article presents an analysis of various features of satire. Basically, satire reveals the truth that happens in its time around. Culture, painting of different countries are shown not only in his works of art, traditions and customs, but also in humor-satires. Here is the same satire and humor show their mood, aspirations, collapsed, subsiding at different stages of history. The people who joined forces against the unfairness and inequality that arose, hoping for a bright future, managed to provoke their anger and opposition. In the fight against popular mosques against satire. But, not to mention the fact that in Kazakhstan, as in other countries, there was not a single fact, nor that in Kazakhstan, there was not a single fact, nor that in Kazakhstan, there was not a single fact. Satire in the Kazakh steppes began with oral literature. The article clearly fixes the preservation of a certain sequence and formulates the main sub-titles, content, and analyses, taking into account the requirements of today's media. The period of formation of the satire genre is about a century from the magazine "Luk" to the magazine "Ara". In a period of change in a certain social period, in different periods, satire occupies a special place. Including prose, poetic, comedic features of Kazakh satire - in the speech image, word formation of negative moments in the life of a person and society, the ideological elevation of the well-known position of the author. He Satirani arsusda stipulated in the technical school, it's been good to get occurring kapatagan encapsulate contains other clearly. Satire was not built on kelek, but on getting rid of shortcomings.

Main words: article, content, satire, press, oral literature, subtopics, analysis, lit

References

- 1 Qojekiev. T. Satira negizderi. Almaty, 1996. 464-bet
- 2 Qojekiev. T. Qazaq satirasy. Almaty, 1970.
- 3 Qojekiev. T. Satiralyq janrlar. Almaty, 1983.
- 4 Qabdolov. Z. Ádebiat teornasynyñ negizderi. Almaty, 1970. 313-bet
- 5 Músirepov Ğ. Tañdamaly úsh tomdyq 2 tom. Almaty, 1980. 242-243-bet
- 6 "Aıqap" jýrnaly, 1914, №12
- 7 "Aıqap" jýrnaly, 1913, №21
- 8 "Aıqap" jýrnaly, 1913, №14
- 9 "Balğa" jýrnaly, 1932, №1

Information about authors:

Manchuk Mukasheva, Candidate of Philological Sciences, associate Professor Atyrau university named after Kh.Dosmukhamedov. e-mail: m.mukasheva@asu.edu.kz

Zharkynai Kanatova, student of the journalism chair of Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan

DOI 10.47649/vau.2020.v58.i3.04

МРНТИ 18.41.07

УДК 78.01

А.Ш. Косанова¹

¹Казахская национальная академия искусств им.Т.Жургенова

г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: aigul_adai@mail.ru

АЛЬ-ФАРАБИ И МУЗЫКА

В данной статье автор рассматривает научное наследие великого мыслителя и философа Востока – Абу Насыра аль – Фараби. Анализируется вклад ученого – энциклопедиста в музыкальную культуру мира.

Абу Наср Мухаммад ибн Тархан ибн Узлаг аль-Фараби (870-950) родился в городе Фараб (Отраре) на территории современной Южно-Казахстанской области. В раннем средневековье Отрар именовали Фарабом. Город Отрар являлся вторым крупным культурным, торговым, политическим и научным центром, центром древней культуры Казахстана и Средней Азии. Он имел богатую библиотеку с большим книжным фондом после знаменитой Александрийской библиотеки.

В раннем средневековье Отрар именовался Фараб, Поэтому, по сложившейся традиции, отрарца именовали Фараби, с арабским артиклем аль-Фараби. Получив первоначальное образование в Отраре, где он прожил до 20 лет, Абу Наср аль-Фараби далее самостоятельно постигает многие другие науки: философию, логику, этику, математику, метафизику, языкознание, естествознание, географию, медицину, музыку. С этой целью он объездил многие города и государства (гг.Шаш, Самарканд, Бухара, Багдад, Харран, Египет, Халеб), учился у многих известных ученых, среди которых Абу Бишр Матта ибн Юнус, Абу Бакир ибн ас Сирадж, Али Юхан ибн Хайлан. Он увлекся трудами греческих, персидских, индийских, арабских и китайских философов.

Вскоре Абу Наср аль-Фараби начинает писать собственные научные труды практически по всем направлениям. Аль-Фараби – автор комментариев к работам Аристотеля «Метафизика», «Логика», «Топика», «Риторика», «Герменевтика», «Софистика», «Категория», «Первая и вторая аналитика». За данные комментарии к сочинениям Аристотеля Абу Насра аль-Фараби прозвали Вторым учителем (после Аристотеля).

Ключевые слова: выдающийся мыслитель, ученый - энциклопедист, музыкальный теоретик, история человечества, научное наследие.

Все мировое сообщество отмечает в этом году 1150-летие Абу Насра аль-Фараби – выдающегося ученого, мыслителя, философа, социолога, математика, физика, астронома, лингвиста, ботаника, музыкального теоретика. Абу Наср аль-Фараби – многогранный ученый, ученый-энциклопедист, один из основоположников восточного рационализма. научное наследие, оставленное великим ученым, позволили вписать его имя в историю человечества. Юбилей ученого отмечается в рамках календаря знаменательных дат и событий ЮНЕСКО, что говорит о признании его научных заслуг во всем мире. 1100-летний юбилей ученого впервые был отмечен в 1975 году в Алматы.

Абу Наср Мухаммад ибн Тархан ибн Узлаг аль-Фараби (870-950) родился в городе Фараб (Отраре) на территории современной Южно-Казахстанской области. В раннем средневековье Отрар именовали Фарабом. Город Отрар являлся вторым крупным культурным, торговым, политическим и научным центром, центром древней культуры Казахстана и Средней Азии. Он имел богатую библиотеку с большим книжным фондом после знаменитой Александрийской библиотеки.

В раннем средневековье Отрар именовался Фараб, Поэтому, по сложившейся традиции, отрарца именовали Фараби, с арабским артиклем аль-Фараби. Получив первоначальное образование в Отраре, где он прожил до 20 лет, Абу Наср аль-Фараби далее самостоятельно постигает многие другие науки: философию, логику, этику, математику, метафизику, языкознание, естествознание, географию, медицину, музыку. С этой целью он объездил многие города и государства (гг.Шаш, Самарканд, Бухара, Багдад, Харран, Египет, Халеб), учился у многих известных ученых, среди которых Абу Бишр Матта ибн Юнус, Абу Бакир ибн ас Сирадж, Али Юхан ибн Хайлан. Он увлекся трудами греческих, персидских, индийских, арабских и китайских философов.

Вскоре Абу Наср аль-Фараби начинает писать собственные научные труды практически по всем направлениям. Аль-Фараби – автор комментариев к работам Аристотеля «Метафизика», «Логика», «Топика», «Риторика», «Герменефтика», «Софистика», «Категория», «Первая и вторая аналитика». За данные комментарии к сочинениям Аристотеля Абу Насра аль-Фараби прозвали Вторым учителем (после Аристотеля).

Ученый стоял у истоков таких наук как логика, философия, метафизика, политика, музыка. О количестве работ Абу Насра аль-Фараби приводят разные цифры: 100, 164, 200 и т.д. Сегодня они разбросаны по всем странам мира и переведены на многие языки: арабский, персидский, еврейский, английский, немецкий, французский, испанский, узбекский, казахский, русский. Примерно с середины XII века работы аль-Фараби начали переводить на латинский язык, в 1930-1932гг. На французский язык была переведена первая часть его работы «Китаб ал-музыка ал Кабир» - «Большой трактат о музыке» [1,5].

Изучение научного наследия прославленного ученого – энциклопедиста началось в 60-е годы. Первый научный центр по исследованию жизни и творчества ученого-энциклопедиста Абу Насра аль-Фараби был создан в Алма-Ате в 1968 году. Исследованием научного наследия Абу Насра аль-Фараби занимались известные ученые А.Мец, Ф.Коплстон, А.Массэ, Ф.Габриэли, М.Штейншнейдер, Г.Зутер, Ф.Дитерици, А.Решер, Б.Г.Гафуров, С.А.Григорян, А.В.Сагадеев, Ю.Н.Завадовский, А.С.Иванов, Е.Д.Харенко, Б.Я.Ошерович, О.Матякубов, А.Маргулан, А. Машанов, О.Жаутиков, А.Х.Касымжанов, А.Нысанбаев, А.Кобесов, М.С.Бурабаев, А.Дербисали, К.Жарикбаев, М.М.Хайруллаев, К.Таджикова, Г.С.Курмангалиева, Ж.Алтаев и многие другие. Изучением научного наследия аль-Фараби занимаются Институт востоковедения им.Р.Сулейменова, Институт истории и религиоведения [2,8].

Аль-Фараби был известен также как поэт, теоретик музыки и музыкант. Он изготавливал музыкальные инструменты и виртуозно играл на них. Так, он собственноручно изготовил музыкальный инструмент под названием кипчаги, для которого в качестве струн использовал козы кишки. Впервые на новом инструменте аль-Фараби сыграл печальную мелодию в день смерти своего отца. О музыкальном таланте аль-Фараби свидетельствует следующий эпизод.

«На дворцовых вечерах аль-Фараби все время давал указания музыкантам относительно наилучшей настройки инструментов. Султан попросил Фараби сыграть им что-нибудь. Фараби так настроил свой музыкальный инструмент и сыграл такую веселую мелодию, что все присутствующие пришли в восторг, расхохотались и долго не могли успокоиться. Через некоторое время его попросили сыграть еще одну песню. На этот раз он настроил свой инструмент по-другому и вызвал такие унылые и жалобные звуки, что все присутствующие заплакали. Наконец его попросили сыграть в третий раз. Тогда Фараби настроил инструмент таким образом и сыграл так нежно и задумчиво, что все присутствующие крепко заснули. В это время Фараби незаметно ушел домой» [3.30-31].

Музыкант и композитор Абу Насра аль-Фараби написал многотомное сочинение о музыке «Китаб ал-Музыка ал-Кабир» - «Большой трактат о музыке». Один экземпляр рукописи «Китаб ал-Музыка ал-Кабир» находится в библиотеке Лейденского университета (Нидерланды).

В данной работе аль-Фараби рассматривает вопросы музыкальной теории от характеристики структуры музыкального звука до связи музыки с поэзией. Работа состоит из двух трактатов. В одном из них содержится восемь, в другом - четыре рассуждения или раздела. Примерно в XV веке эта работа была переведена на латинский язык, в 1930-х годах музыкальный эксперт Г.д*Эрланже перевел на французский, в 2008 году с арабского на казахский язык «Большой трактат о музыке» перевел Жалгас Сандыбаев.

«Большой трактат о музыке» Абу Насра аль-Фараби насыщен материалами, имеющими непосредственное отношение к таким наукам как математика и физика. Например, целые разделы его работы были посвящены принципам физической основы звука, его распространения, измерения. При обосновании звуковых интервалов применяются математические принципы, причем как арифметические, алгебраические, графико-геометрические.

Известный французский арабист Б.Кара писал: «У Фараби и в других трактатах мы встретим много страниц, относящихся то к математике, то к физике». Известный ученый Ж.Алтаев о прикладном аспекте работы «Большая книга музыки» писал: «Абу Наср аль-Фараби обозначил звуков как данность, которую следует систематизировать по жанрам, чтобы воспроизводить из них те, которые полезны для людей. Автор «Большой книги музыки» обращал внимание, что сочинять, создавать музыку человек может благодаря «естественным, врожденным душевным свойствам». Склонность человека к поэзии, ощущению ритма, аккомпанемента позволяет не только лучше заучивать музыку, но и создавать и совершенствовать инструменты, достигая желаемого эффекта, чтобы музыка становилась способна врачевать.

В связи с сегодняшней пандемией коронавируса мы уверены, что наблюдения средневекового ученого весьма ценны. Он описал немало примеров, когда легкая музыка, отвлекающая от суеты, распаивает в организме человека каналы для исцеления. Утверждения аль-Фараби тысячелетней давности подтвердило время: сегодня существуют методики профилактики и лечения заболеваний, называемые музыкотерапией» [5.5].

«Большой трактат о музыке» Абу Насра аль-Фараби получил высокую оценку. Французский специалист по истории музыки Р.Д.Эрланже отмечал, что «превосходство аль-Фараби над теми, кто вслед за ним написал произведения арабском языке, разительны. В произведениях авторов последующих веков отмечаются многочисленные места, заимствованные из «Китаб ал-музыки», как,

например, определение музыки, теория звука и интервала». Известный французский арабист Б.Кара де Во писал: «У Фараби и в других трактатах мы встретим много страниц, относящихся то к математике, то к физике. Здесь господствует логика рифмов» [6,102].

В 1840 году Козегартен в основу своих музыкальных произведений положил работу аль-Фараби «Китаб ал-музыка ал-Кабир». Она же стала введением к его труду «Книга песен».

Известный ученый, исследователь истории арабской музыки Г.Фармер высоко отзывался о научных работах аль-Фараби, называя его главным королем в области музыки. Последние годы великого мыслителя прошли в Каире, Алеппо, Дамаске. Аль-Фараби скончался в возрасте 80 лет в Дамаске (Сирия) [7,77].

Один из исследователей наследия аль-Фараби, профессор А.Касымжанов писал: «Аль-Фараби дорог нам, людям XX века, прежде всего потому, что внес крупную собственную обоснования в фундамент нравственного определения идеала человеческой жизни. Стремление способствовать достижению человеческого совершенства пронизывает все наследие мыслителя. Именно поэтому мы не можем воспринимать это наследие как устаревшее». В 1991 году имя великого мыслителя и философа Востока аль-Фараби было присвоено ведущему вузу Казахстана – Казахскому национальному университету, который сегодня активно популяризирует и пропагандирует его научное наследие [4.15.].

Аль-Фараби похоронен в Дамаске на кладбище «Баб ас-сагир». На надгробной плите есть надпись: «...Известный как Абу Наср аль-Фараби-Мухаммед бин Мухаммед бин Тархан бин Узлаг родился в 260 году хиджры (по нашему летоисчислению 873-й) в городе Фараб, скончался в 339 году хиджры (950) в Дамаске». Согласно заключенного с правительством Сирии соглашения могила аль-Фараби была благоустроена. На могиле великого ученого есть горсть земли из Отрара, а горсть земли с могилы гения Великой степи доставлена на его родину.

Список литературы

- 1 Антология педагогической мысли Казахстана. Алма-Ата: Рауан, 1995. стр.345.
- 2 Шуленбаева Р. «Сквозь музыку смотрел на мир». Казахская правда, 22 мая 2020г. 12.стр.
- 3 Великие мыслители Средней Азии и Казахстана. Алма-Ата, 1961. стр. 127.
- 4 Алтаев Ж. Аль-Фараби-великий мыслитель Востока. Алматы: Казахский университет, 2018. 201 стр.
- 5 Сквозь музыку смотрел на мир. Казахская правда. 22 мая 2020г.
- 6 История Республики Казахстан. (Учебник для ВУЗов) А.Кузембайұлы. Астана, 1999г. С 102
- 7 История КазССР в 5 томах под редакцией А.Н.Нусупбекова. Алматы, 1977г. С 77

ӘЛ- ФАРАБИ ЖӘНЕ МУЗЫКА

Мақалада ұлы ойшыл Әбу Насыр әл-Фарабидің ғылыми еңбектері туралы жазылған. Соның ішінде музыкалық мәдени зерттеулері мысалға алынған. Әл-Фараби білімге деген құштарлығының арқасында Аристотельден кейінгі "екінші ұстаз" атанды. Ол 150-ге жуық философиялық және ғылыми трактаттар жазып қалдырды. Ғалым философия мен логика, саясат пен этика, музыка мен астрономияны зерттеді. Ғұлама ойшыл ғылымды 2 топқа бөлген:

Бірінші: теориялық ғылымдар. Бұл топқа жаратылыстану ғылымдары мен метафизиканы енгізген.

Екінші: практикалық ғылымдар. Бұл топқа этика, фикһ, кәләм (исламдағы өзекті тақырыптарын қамтыған ғылым саласы) ғылымдарын жатқызған.

Ғылыми еңбектерінің ең әйгілісі – "Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары жайлы трактат" ("Ізгі қала тұрғындарының көзқарасы"). "Ғалым қала басшыларын "қайырымды және надан" деп екіге бөледі. Ол кезде қала-мемлекет болған. Оның тұрғындары қай кезде бақытты болады? Ғалымның пікірінше, бұл шаһардың әкімдеріне байланысты. Егер әкім білімді, әділ, ойы таза болса, барлық қала тұрғыны бақытты болады. Ал қаланың әкімі надан болса, өтірік айтса, шаһардың адамдары бақытсыз болады. Әл-Фараби шын бақытқа жету үшін адам үнемі іздену керек дейді. Сондай-ақ адамның мінез-құлқы да жақсы болуы керек", - дейді Жақыпбек Алтайұлы "Әл-Фараби - өркениет философы" деректі фильмінде. Сонымен қатар Әл-Фарабидің "Музыка туралы үлкен трактат" деген шығармасы әлемнің көптеген тіліне аударылған.

Негізгі сөздер: көрнекті ойшыл, энциклопедист ғалым, музыкалық теоретик, адамзат тарихы, ғылыми мұра.

AL-FARABI AND MUSIC

In this article, the author examines the scientific heritage of the great thinker and philosopher of the East, Abu Nasir al Farabi. The contribution of the word is analysed.

Abu Nasr Muhammad Ibn Tarkhan Ibn Uzlag al-Farabi (870-950) was born in the city of Farab (Otrar) on the territory of the modern South Kazakhstan region. In the early middle ages, Otrar was called Farab. The city of Otrar was the second major cultural, commercial, political and scientific center, the center of the ancient culture of Kazakhstan and Central Asia.

The most famous of his scientific works is "treatise on the views of good citizens" ("views of good citizens"). "The scientist divides the city leaders into "benevolent and ignorant". At that time, there was a city-state. When will its inhabitants be happy? According to the scientist, this depends on the mayors of the cities. If the mayor is educated, fair, and clean-minded, all citizens will be happy. And if the mayor of the city is ignorant and lies, then the people of the city will be unhappy. Al-Farabi says that in order to achieve true happiness, a person must constantly seek. Human behavior should also be good," Zhakypbek Altaevich says in the documentary "Al - Farabi-philosopher of civilization". In addition, Al-Farabi's work "the great treatise on music" has been translated into many languages of the world.

Key words: outstanding thinker, encyclopedic scientist, music theorist, history of mankind, scientific heritage.

References

- 1 Antologija pedagogicheskoy mysli Kazahstana. Alma-Ata: Rauan, 1995. str.345.
- 2 Shulenbaeva R. «Skvoz' muzyku smotrel na mir». Kazahstanskaja pravda, 22 maja 2020g. 12.str.
- 3 Velikie mysliteli Srednej Azii i Kazahstana. Alma-Ata, 1961. str. 127.
- 4 Altaev Zh. Al'-Farabi-velikij myslitel' Vostoka. Almaty: Kazahskij universitet, 2018. 201 str.
- 5 Skvoz' muzyku smotrel na mir. Kazahstanskaja pravda. 22 maja 2020g.
- 6 Istorija Respubliki Kazahstan. (Uchebnik dlja VUZov) A.Kuzembajuly. Astana, 1999g. S 102
- 7 Istorija KazSSR v 5 tomah pod redakciej A.N.Nusupbekova. Almaty, 1977g. S 77

Information about authors:

Aigul Kosanova, associate professor, T. Zhurgenov Kazakh national Academy of arts, Almaty, Kazakhstan E-mail: aigul_adai@mail.ru

DOI 10.47649/vau.2020.v58.i3.05

IRSTI 16.01.21

UDK 81-2

A.Sultangubiyeva¹¹Kh.Dosmukhamedov Atyrau University

Atyrau, Kazakhstan

E-mail: a.sultangubiyeva@asu.edu.kz**SPEAKING VERBS AND THEIR DIFFERENT STUDY APPROACHES IN MODERN ENGLISH**

In linguistics, the study of speaking verbs, such as verbs of speech, communicative verbs is researched in different directions, both domestic and foreign scientists set themselves different tasks. They were studied from the point of view of their lexical and grammatical semantics, from the point of view of the syntactic properties of these verbs, at the functional level, in the aspect of the relationship between thinking and speech, the logical and semantic properties of speech verbs.

However, there are still no works in linguistics that consider the functional categorization of speaking verbs with a mechanism description for varying their categorial status from the standpoint of functional, semiological and prototypical approaches to the formation of the categorial meaning of predicative units.

The verbs *say*, *tell*, *speak* and *talk* carry one integral symptom “speaking”, while the linguistic units have differential signs in their semantic meaning. In this regard, the verbs *say*, *tell*, *speak* and *talk* are attributed to the nuclear zone, and their synonyms are in the peripheral zones.

The concept of “speaking” in modern English can be objectified at the linguistic level in the most generalized form, stylistically neutralized by the verbs *say*, *tell*, *speak* and *talk*, which we define as prototypes of the concept study.

Keywords: verbs, concept, aspect, lexical units, lexical and grammatical semantics

Speaking verbs have been repeatedly the object of linguistic research, where their lexical and categorial semantics were studied as well as functioning in various structures. In linguistic literature, the nomenclature of the semantic structure is described quite well in considering group of verbs at the systematic and paradigmatic level, there are also data concerning the features of their functioning in the utterance sentence. However, there are not many works in linguistics that consider the functional speaking verbs categories with a description of the mechanism for varying their categorial status from the functional, semiological and prototypical approaches to the categorial meaning formation of predicative units. [1; p.96]

Speaking verbs are one of the most objects in linguistic research. Interest to this group of lexical units is due to both of their semantic structure and the ambiguity in the issue of identifying synonymous series and thematic groups.

Due to the fact that these cognitive features were identified in accordance to the semantic components of the synonymous series of the verbs *say*, *tell*, *speak* and *talk* separately, the interpretation of these features leads to the construction of a general model of the linguistic representation of the concept of “speaking”. So, we can distinguish the main four groups of research verb, namely:

1. “The manner of speaking” Speech is characterized as a sound image endowed with certain qualities. Physical characteristics include: tonality (high, low), loudness (loud, quiet), vocal characteristics (sonorous, hoarse, whispering), tempo (fast, slow), quantity (a lot, little) and articulation (with defects, clearly, illegible).

2. “Presentation form”. It indicates the form of expression of thoughts, for example: *describe* – *сипаттау*, *описывать*, *inform* – *хабарлау*, *информировать*,

manifest – өңдеу, жариялау, обнародовать, провозглашать, *declare* – жариялау, объявлять, *mention* – атап өту, упоминать. This group can also include linguistic units that have a negative emotional connotation in their meaning: *patter* – әңгімелесу, тараторить, *gabble* – тырсылдату, трещать, *palaver* – мақтау, льстить.

3. “Attitude”. The speaking process suggests a type of social relationship itself. This aspect characterizes the speech activity of the speaker as a connection between people, based on the common interests of the participants in situation: *chat* – әңгімелесу, болтать, *converse* – байланыста болу, поддерживать отношения, *discuss* – талқылау, обсуждать, *instruct* – нұсқау беру, инструктировать, *request* – сұрау, просить, *give away* – ашып айту, раскрыться, *confess* – мойындау признаваться.

4. “Target setting”. The communicative purpose of the statement is determined in this aspect. Here we can distinguish such signs as “speaking as a hint”, “speaking as a conviction”, “speaking as advice”, “speaking as an assessment”, “speaking as spending time” and “speaking as harming”: *attest* – айғақ беру, свидетельствовать, *depose* – сендіру, уверять, *warrant* – ескерту, предупреждать, *insinuate* – меңзеу, намекать, *introduce* – таныстыру, представлять, *propose* – ұсыну, предлагать, *dictate* – нұсқау беру, диктовать, *imply* – меңзеу, подразумевать. [2; p.310]

Thus, the concept of “speaking” in modern English can be objectified at the linguistic level in the most generalized form, stylistically it is neutralized by the verbs *say*, *tell*, *speak* and *talk*, which we define as prototypes of the concept under the research. The given semantic components are included in the core of the nominative field. Differential components are also highlighted, expressed by their synonyms. These language units are included in the peripheral zones of the analyzed field. The field organization of the concept reflects the hierarchy of individual cognitive features. The division of the concept content into the core and the periphery is carried out according to the intensity criterion of cognitive features.

The analysis of the dominant verbs of the Kazakh, English and Russian languages *айту*, *сөйлеу* - *say*, *speak* - *говорить*, *сказать* shows that they implement the substitute function in the same way. The more dominants of the lexical-semantic group of speech verbs are able to replace verbs, that is higher pragmatic significance.

The object of analysis was the verbs denoting only the process of speech in its pure form for a long time. On the other hand, verbs that implement some activity in the act of speech, which were excluded from the range of those considered. This approach have considered that speech verbs denote an action (in a broad sense) performed by the vocal apparatus, that is, the pronunciation of articulate sounds (individual words or phrases) in the process of verbal communication. Two main groups were distinguished in the thematic group of verbs containing an indication of the speech process for a long time:

a) verbs, which are denoting the actual process of speech and its main functions (message, conversation, story): *tell*, *say*, *speak*, *talk*.

b) verbs, which are denoting any other action that can be implemented in the process of speech (oral or written): *command*, *order*, *affirm*, *repeat*.

The study of speaking verbs (*speech verbs*, *communicative verbs*) were in different directions, both national and foreign scientists put different tasks before themselves in linguistics. This class of verbs were studied from the point of view of their lexical and grammatical semantics, the syntactic properties of these verbs at the functional level in the aspect of the relationship between thinking and speech, and also the logical and semantic properties of speech verbs.

First of all the verbs denoting the actual process of speech can be divided into two subgroups:

1. Verbs, which there are a designation of one of the speech process functions in its pure form, without additional characteristics:

a) verbs, which are the most general designation of the speech process: *tell, say, speak, talk*.

b) verbs, which are narrower designation of the speech process: *narrate, express, repeat, declare*.

2. Verbs containing an additional characteristic of the speech process are its duration, beginning, end, sound strength, pronunciation clarity, and so on. As a rule, verbs with additional adverbial words characterizing the process, which are distinguished here.

In a typical speech situation, including the speaker, the listener and the speaker's utterance are associated with a wide variety of types of acts. When speaking, the speaker puts the speech apparatus in motion and pronounces sounds. At the same time, it performs other acts: informs the listeners, or causes them irritation or boredom. It also carries out acts consisting in the mention of certain person, places. In addition, the speaker makes a statement or asks a question, gives a command or reports, congratulates or warns, that is, performs an act from among them, that Austin called illocutionary.

Examples of English verbs associated with illocutionary acts are: *state – бекіту, «излагать, констатировать», assert – мәлімдеу, «утверждать, заявлять», describe – сипаттау «описывать», warn – ескерту, «предупреждать», remark – байқау, «замечать», comment – түсініктеме беру, «комментировать», command – бұйрық беру «командовать», order – тапсырыс беру, «приказывать», request – сұрау, «просить», approve – бекіту, «одобрять».*

 [2; p.310]

The main speaking verbs include the verbs *say, tell, speak, talk*. Here are their semantic characteristics. The semantics of the verbs belonging to the synonymous groups of the verb *say* is based on the meaning of information. The total number of synonyms of the verb *say* consists of 92 lexical units, which are in four synonymous series. Each of the constituents included in the synonymous series, and conveys a separate differential feature and is characterized by an additional semantic coloring.

Thus, the analysis of the semantics of the nominative field core, including the direct nomination of the research concept, namely the verb *say*, allowed us to single out the following semantic components: “to express thoughts verbally; to express an opinion; give examples; testify, point to something”:

The first time to say you loved me and missed me and were longing to come back to me and would I wait for you and there wasn't anyone else was there [3; p.46].

Speaking verbs with a simple semantic structure tend to expand their semantics in syntagmatics by specifying: *say, tell, ask, talk, speak, answer*. Example: *Dora began to say something to him, but he went off without looking at her.; Yet she had only to speak a few quiet words, put a finger on his sleeve placatingly.; He went instead to the Headmaster and told him the whole story.; He hefted the gun in his hand and asked a question with knitted black eyebrows.*

Yu.D. Apresyan uses a detailed and expanded nomenclature of speech acts. His basic thesis is that the performative formula before performative verb. That is, the meaning of the performativity of a verb have determined by the performative context, therefore, the main properties of performative verbs are motivated by the primary properties of performative statements: impermanence, equivalence to action, intentionality, uniqueness, etc.

He also argues that the verb “*speak*” is not purely performative, and in a sentence such as “I say that he is mistaken,” it performs an anaphoric function, referring to what is already said before this act of speech. [4; p. 212]

Semantic verbs *say*, *tell*, *speak* and *talk* carry one integral feature “speaking”, while other linguistic units have differential features in their semantic meaning. In this regard, the verbs *say*, *tell*, *speak* and *talk* are assigned to the nuclear zone, and their synonyms are to the peripheral zones.

Due to the fact of these cognitive features were identified in accordance with the semantic components of the synonymous series of the verbs *say*, *tell*, *speak* and *talk* separately, the interpretation of these features leads to the construction of a general model of the linguistic representation of the “speaking” concept.

Thus, the “speaking” concept in modern English can be objectified at the linguistic level of the most generalized form, stylistically neutralized by the verbs *say*, *tell*, *speak* and *talk*, which we define the concept as prototypes.

References

- 1 Bakhtina V.P. Lexical and grammatical compatibility of verbs of speech in the Russian literary language of the 2nd half of the 19th century. Author's abstract. Thesis of. Candidate of philological sciences. Voronezh, 1965.
- 2 Voronkov S.A. The pragmatic aspect of English speaking verbs “speak, talk, say, tell” // Scientific. app. Sib. acad. state service. - Novosibirsk, 2000. - T. 3. - S. 304–321.
- 3 Ross J.R. On Declarative Sentences. // Readings in English Transformational Grammar. Waltham, Mass: Ginn, 1970.
- 4 Apresyan Yu.D. Performatives in grammar and dictionary // Academy of Sciences of the USSR. Series of literature and languages, 1986, vol. 45, No. 3. S. 208–224.
- 5 Janitor O.D. Functional categorization of speaking verbs in modern English. Author's abstract. Dissertation of doctor of philological sciences. Belgorod, 2003.
- 6 Babushkina A.P. Concepts types in the lexical and phraseological semantics. Voronezh, Voronezh State University, 2008. - 104 p.
- 7 Lewontin I.B. Speech and language in modern Russian // Speech Languages. Sat papers / Society. hands. and ed. N.D. Arutunova. - Moscow: Languages of Russian Culture, 2000. - C. 271–289. I.B.
- 8 The Concise Oxford Dictionary of Proverbs. Oxford, New York. Oxford University Press. Third edition, 1998.

ГЛАГОЛЫ ГОВОРЕНИЯ И РАЗЛИЧНЫЕ ПОДХОДЫ К ИХ ИЗУЧЕНИЮ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

В лингвистике исследование глаголов говорения (глаголов речи, коммуникативных глаголов) шло по разным направлениям и отечественные, и зарубежные ученые ставили перед собой разные задачи. Они изучались с точки зрения их лексической и грамматической семантики, с точки зрения синтаксических свойств данных глаголов, на функциональном уровне, в аспекте соотношения мышления и речи, с точки зрения логико-семантических свойств глаголов речи.

Однако до сих пор в лингвистике нет работ, рассматривающих функциональную категоризацию глаголов говорения с описанием механизма варьирования их категориального статуса с позиций функционально - семиологического и прототипического подходов к формированию категориального значения предикативных единиц.

Глаголы *say*, *tell*, *speak* и *talk* несут в себе один интегральный симптом «говорение», в то время как остальные языковые единицы имеют в своем семантическом значении дифференциальные признаки. В связи с этим, глаголы *say*, *tell*, *speak* и *talk* отнесены к ядерной зоне, а их синонимы – к периферийным поясам.

Концепт «говорение» в современном английском языке может быть объективирован на языковом уровне в наиболее обобщенном виде, стилистически нейтрализовано глаголами *say*, *tell*, *speak* и *talk*, определяемые нами как прототипы исследуемого концепта.

Ключевые слова: глаголы, концепт, аспект, лексические единицы, лексическая и грамматическая семантика

СӨЙЛЕУ ЕТІСТІКТЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚАЗІРГІ АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕ ОҚЫТУДЫҢ ӘРТҮРЛІ ТӘСІЛДЕРІ

Тіл білімінде сөйлеу етістігін, соның ішінде сөйлеу етістігі, коммуникативті етістікті зерттеу әр түрлі бағытта жүрді, отандық та, шетелдік ғалымдар да алдарына әр түрлі міндеттер қойды. Олар өздерінің лексикалық және грамматикалық семантикасы тұрғысынан, осы етістіктердің синтаксистік қасиеттері тұрғысынан, функционалдық деңгейде, ойлау мен сөйлеу арасындағы байланыс аспектісінде, сөйлеу етістігінің логикалық және семантикалық қасиеттері тұрғысынан зерттеуде.

Алайда, тілдік етістіктерде сөйлеу етістігінің функционалды категориясын олардың категориялық статусын предикативті бірліктердің категориялық мағынасын қалыптастыруға функционалдық, семиологиялық және прототиптік тәсілдер тұрғысынан өзгерту механизмін сипаттай отырып қарастыратын бірде-бір еңбек жоқ.

Say, tell, speak u talk (айту, сөйлеу) етістіктері «сөйлеудің» бір ажырамас симптомына ие, ал қалған тілдік бірліктердің мағыналық мағынасында дифференциалды белгілер бар. Осыған байланысты *say, tell, speak u talk* (айту, сөйлеу) етістіктері ядролық аймаққа жатады, ал олардың синонимдері сыртқы аймақтарға жатады.

Қазіргі ағылшын тіліндегі «сөйлеу» тұжырымдамасын лингвистикалық деңгейде неғұрлым жалпыланған түрде объективтеуге болады, стильдік тұрғыдан бейтарапталған *Say, tell, speak u talk* (айту, сөйлеу) етістіктері арқылы зерттеп отырған тұжырымдаманың прототиптері ретінде анықтауға болады.

Негізгі сөздер: етістіктер, ұғым, аспект, лексикалық бірліктер, лексикалық және грамматикалық семантика

Information about authors

Aigul Sultangubiyeva, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of Translation Studies and Foreign Languages Department, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan, e-mail: a.sultangubiyeva@asu.edu.kz

DOI 10.47649/vau.2020.v58.i3.06

FTAMP 16.31.51

ӨОЖ 811.512.122

А.У. Мырзабай¹

¹Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: myrzabay.aidana@mail.ru

ҚОСТІЛДІЛІК ЖАҒДАЙЫНДА ҚАЗАҚ ТІЛІН ЕКІНШІ ТІЛ РЕТІНДЕ ОҚЫТУДЫҢ ПАРАДИГМАСЫ

Мақалада мемлекеттік тіл – қазақ тілін билингвизм жағдайында екінші тіл ретінде оқытудың парадигмасы жүйеленген. Тіл үйретудегі жаңа технологиялар, замануи әдіс-тәсілдерді ойлап тауып, қолданысқа енгізіп, нәтижеге жету – бүгінгі тіл үйрену мен тіл үйрету процесіндегі өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Жылдан жылға халықаралық-мәдениетаралық коммуникацияның шеңбері кеңейіп, қарқынды үстінде болғандықтан, тіл үйрену мен тіл үйретуге деген сұраныс артып, лингвистика мен методиканың интеграциясынан жаңа челленджер талап етілуде. Бұл челленджердің басты бағыты – «тілді қалай жедел үйренуге болады?», «тілді үйрену жеңіл болуы үшін, қандай әдіс оңтайлы?» деген негізгі аспектілерді қамтып, тіл үйрету методикасының қоржыны жаңа, заманауи технологиялар мен әдіс-тәсілдермен толығу үстінде. Дегенмен, бұлардың көпшілігі қазіргі тіл үйрету методикасында айтарлықтай нәтижеге жеткізе алмай отыр. Өйткені, тіл үйрету барысында тыңдаушының ана (бірінші) тілімен салыстыра-салғастыра отырып үйрету негізгі принцип болып, оқытылып жатқан тілдің өзіне ғана тән ерекшеліктері екінші орында қалып жатады. Сол себепті де, зерттеу барысында қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытудағы парадигма – тілді үйренудегі табиғи механизмдерді қолдана отырып, тілдің

өзіне ғана тән ерекшеліктерін көрсете отырып жандандыра үйрету деген тұжырым жасалып, оның практикалық маңызы көрсетілді.

Негізгі сөздер: парадигма, қостілділік, тыңдалым, қазақ тілі, коммуникация

«Ана тілі» болсын, «екінші тіл», «шет тілі» болсын, оларды үйрету мәселесі бір жағынан мемлекеттің тіл саясатымен тығыз байланысты болса, екінші жақтан қоғамдық сұраныс пен коммуникативтік қажеттілікке тәуелді. Осы тұста, қазақ тілін билингвизм жағдайында оқытудың басты ерекшелігі – оның күнделікті қарым-қатынасты қамтамасыз ете алу функциясы болуы қажет. Өйткені, түптеп келегенде, қандай тіл болмасын, ол ең алдымен адамдар арасындағы қарым-қатынасты жүзеге асырушы басты құралы болып, өмір бойы коммуникативтік қажеттілікті қамтамасыз етеді. Демек, тілдің осы функциясы қандай кезең, дәуірде болмасын өзінің өзектілігін жоғалтпайды, осыған сәйкес методикадағы басты бағыт та осыған тікелей тәуелді болуы қажет. Тіл үйрену мен үйретудің жаңа әдіс-тәсілдерін ойлап табу, оны қолданысқа енгізу – үлкен ізденіс пен тілдің практикалық қолданыстағы ерекшеліктерін егжей-тегжейлі зерттеуді талап етеді. Өйткені, тілдің практикалық қолданысы – оның коммуникативтік функциясының бір көрінісі болса, екінші тұстан, ауызша тілдесімге түсу машығын тез қалыптастыруға жол ашады. Оған қоса, тілдің тек өзіне ғана тән ерекшеліктері мен оның бітім-болмысы, тіл үйренудің табиғи механизмдері ескерілуі керек. Осыған сәйкес, мемлекеттік тілді екінші тіл ретінде үйрету барысында, оны оқытудағы заманауи парадигма – бірінші/ана тілін оқыту барысында жүзеге асатын табиғи әрекеттерді(механизмдер) іске асыру болып табылады. Яғни, бала кезде ана тілін меңгерудің табиғи механизмдерін, екінші тілді де үйрену барысында да жандандыра отырып қолдану.

Адамзат баласы дүниеге келген соң, социумның бір бөлшегіне айналады, қоғамнан тыс өмір сүре алмайды. Бұл кезеңде бала тілдесім әрекетіне түсуге қауқарсыз болса да, анасының тілдесім әрекетінің нәтижесінде балада ең бірінші тыңдалым жүйесі дами бастайды. Яғни, ана тілін үйренудегі алғашқы баспалдақ – ана тілінің естілу жүйесімен танысу болып табылады. Содан соң бала тілі шыға бастаған кезде, ешқандай грамматикалық құрылымдармен таныспай, қоршаған ортасынан (ата-ана) естіген жаңа сөздердің барлығын қайталай отырып есте сақтайды. Осылайша ол тілді табиғи ортада үйренеді. Сөйлемдерді де естіген формасы бойынша есте сақтап, дайын күйде қолданады. Ал таныс емес жаңа объектіні көргенде оның санасында «мынау не?» деген сұрақ туындайды. Осы сұрағына жауап алу арқылы оның сөздік қоры қалыптасып, ана тілін осындай табиғи жағдайда меңгереді. Балалардың ана тілін үйрену ерекшеліктерін, оның ішінде жас ерекшеліктерін Түркиядағы Мугла Уинверситетінің профессоры Невиде Акпынар «Балаларға шет тілін оқыту және меңгерту: не? не үшін? қалай?» атты еңбегінде жан-жақты көрсете отырып, баланың ана тілін меңгеру фазасы 12 жасқа дейін қалыптасатынын айтады. Автор неміс тілі зерттеушісі Эрнст Апелтауэрдың пікірін үлгіге алады: «Үш-төрт жаста шет тілімен таныса бастаған бала бір уақытта екі тілді қатар үйренген балалар сияқты жағдайда болады. Балалардың жасы неғұрлым кіші болған сайын, оның бірінші(ана) тілін меңгеру деңгейі де соғұрлым төмен болады және олардың екінші тілді үйрену деңгейі де бірінші тілді меңгеру деңгейімен тепе-тең болады» [1, 11-б]. Автордың айтуы бойынша, балалардың тіл үйрену, меңгеру жағдайы, ерекшеліктері оның бірінші (ана) тілін үйренуі процесімен ұқсас болады. Яғни, бала бірінші (ана) тілін қалай үйренсе, сол уақытта шет (екінші) тілді де дәл солай үйренеді. Бәрінен бұрын балаға ана тілімен қатар екінші тілді үйреткен уақытта бұл процесс баланың ана

тілін үйренгендегі табиғи процесстің сақталуына бағытталуы тиіс. Демек, баланың ана тілді қандай табиғи жағдайда үйренсе, екінші тілді үйрену де осындай табиғи жағдайда болуы керек.

Бала 4 жасқа дейін ана тілінің дыбыстық жүйесімен танысып, оны меңгереді, ана тілінде сөйлей бастайды, 8 жасқа дейін дыбыстық жүйесімен қатар жазылым және соңғы этапта сөйлем құрау ретімен танысады. 5-7 жаста балалар өздерінің не істеп жатқандарын, яғни іс-әрекетін баяндай алады, пайымдай алады, өзін қызықтыратын нәрселер туралы сұрақ қоюға және сол арқылы ақпарат жинауға бейім болады. Ал 8-10 жас арасында ана тіліндегі сөйлемдердің құралуын біледі, ақпаратты жалпылай алады. Баланың ана тілін меңгеру процесі осылайша 12 жасқа дейін жалғасады. Бұл кезеңдерде балалардың ана тілін үйрену процесін мұқият реттеу керек екенін де профессор Невиде Акпынар ерекше атап өтеді. «Бұл кезеңдерде жіберілетін қателіктерді алдағы жас кезеңдерінде түзету қиындай түседі» [2, 164-6] – дейді, автор. Автордың бұл пікірінде тілді дұрыс үйрету мәселесі де қозғалып тұр. Демек, бұл жас кезеңдерінде тыңдалымнан басталған ана тілін үйрену фазасы айтылым, жазылым және дұрыс тілдесімді меңгертуге ұласатынын байқай аламыз. Яғни, бала бұл жасқа келгенге дейін қоршаған ортасындағы адамдардың тілдесіміне куә болады. Айналадағы дыбыстарды естіп, сатылай-сатылай өзіне айтылған сөздерді, сөйлемдерді яки хабарды түсіне бастайды. Осылайша жинаған базалық тәжірибесі, тіл туралы түсінігі арқылы бала қоғамда қиындықсыз тілдесімге түсе алады. Бұл арада жоғарыда келтірілген мәліметтерге сүйене отырып, бұл процесс – табиғи жағдайда автоматты түрде жүзеге асатын процесс екенін байқай аламыз. Бала өмірге келген соң, оның алғашқы тілдесушісі – анасы екенін атап өттік. Демек, сәбидің коммуникациядағы алғашқы тілдесім әрекеті – анасын тыңдауы болады.

Бала туыла салысымен адамдардың даусына елендеуге және олардың дауыстарын бір-бірінен ажырата алуға бейім болады. Баланың алғашқы даму сатысындағы есту жүйесінің күшті болатындығы соншалық, тіпті кейбір зерттеушілер баланың дауыстарды айыруды ана құрсағында жатқан кезде үйрене бастайды деп көрсетеді. Физиолог ғалымдардың зерттеуі бойынша, нәрестелік кезеңде сөйлеу қабілеті де дами бастайды. Туылғаннан кейінгі алғашқы жарты жылдықта сөздерді есту қалыптасып, баланың жеке психологиялық-физиологиялық қажеттіліктері: қарны ашу, қорқу, ауырсыну, қуану, т.б сәйкес дыбыстар шығара бастайды. «Бірінші жылының соңында бала үлкендер айтатын 10-20 сөзді түсінеді және өзінің алғашқы бірнеше сөздерін айта бастайды» [3, 50-6]. Яғни, бұл кезеңде баланың тіл үйрену процесіндегі тыңдалым әрекеті толыққанды қалыптаса бастайды. Өйткені, тыңдалымның өзі қоршаған ортадан келген ақпаратты ести алу ғана емес, оны түсіне алу дағдысын қамтиды.

Жоғарыдағы екінші тілді ана тілі сияқты табиғи жағдайда жандандыра үйрету мәселесін мынадай екі тармаққа бөліп қарастырамыз:

1. Естіген ақпаратты дұрыс түсіне білу машығын қалыптастыру – тілдік барьерді болдырмаудың бірден-бір жолы. Тілдесім әрекетінің негізгі тірегі – түсіну және өзара түсінісу болғандықтан, алғашқы қадам – естілген ақпаратты дұрыс түсіне білу машығын қалыптастыру болып табылады. Сырттан келген ақпаратты түсіну машығын қалыптастыру қарапайым есту одан әрі тыңдалым әрекетінің негізінде жүзеге асырылады. Яғни, бұл екеуі – түсінудің алғашқы баспалдағы деп алсақ болады. Алайда, ақпаратты түсіну үшін тек тыңдалыммен шектеліп қалмайтынымызды, тыңдалыммен бастайтынымызды атап өткіміз келеді. Өйткені түсіну машығын қалыптастыру белгілі дәрежеде сөздік қордың болуы, базалық грамматикалық ережелердің меңгерілуі, тәжірибеде қолданылуы

сияқты критерийлерді де қамтитынын жоққа шығармаймыз. Ал сырттан келген ақпарат бірден(автоматты түрде) түсінілетін деңгейге жетуі үшін қазақ тілін үйренуге келген орыс тілді аудитория болсын, шет тілді аудитория болсын сабақты тыңдалымнан бастау керек. Практикада қолданған әдістерім арқылы бұл теорияның нәтижеге, мемлекеттік тілді жеделдете үйретуге болатынына көз жеткіздім. Ақпаратты дұрыс түсіне білу машығын қалыптастыру идеясын жүзеге асыру үшін алғаш келген, қазақ тілін бұған дейін оқымаған үш студентке осы әдісті қолдандым. Бірінші сабақта ешқандай грамматикалық тақырып берілген жоқ, тек қазақ тілінің дыбысталуымен таныстық. Оқушылардың бесеуі де «Сәлем, сәлеметсіз бе, қалайсың» күнделікті қолданылатын тіркестермен таныс болғандықтан, тыңдалым әрекетін бірден жүзеге асыру үшін алдымен «Танысайық», «Менің атым – Айдана», «Танысқанымға қуаныштымын» деген мысалдардан бастадым. Алғашқы минутта оқушылардың ешқайсысы мені түсінген жоқ. Бұған дейін қазақ тіліндегі тілдесімге куә болмаған, тілді үйрену тәжірибесі жоқ адам үшін бұл – қалыпты жағдай. Алғашқы сөзді қайтадан 3 рет қайталап, тыңдаушының не естігенін сұрадым. Қазақ тілінің төл дыбыстарымен таныс болмағандықтан, соңғы «қ» әрпін ешкім айта алған жоқ, оның орнына «к» естілгенін айтты. Содан соң тыңдаушылардың естіген сөзін жазуларын сұрадым.

Бақылауға алынған тыңдаушылар	Жас мөлшері	«Танысайық» сөзін естіген алғашқы минуттағы түсінігі	3 рет естігеннен кейінгі жазу нәтижесі
Тыңдаушы-1	40	Түсінген жоқ	Тансайк
Тыңдаушы-2	40	Түсінген жоқ	Тансак
Тыңдаушы-3	42	Түсінген жоқ	Тансак
Тыңдаушы-4	30	Түсінген жоқ	Тансайк
Тыңдаушы-5	23	Түсінген жоқ	Танысайк

Кесте-1 «Орыс тілді аудиторияның тыңдалым әрекетін бақылау нәтижелері»

Содан соң «Танысайық» сөзін қайтадан, яғни санақ бойынша 4-ші рет қайталап оның «Давай познакомимися/Давай знакомиться» деген мағынаны білдіретінін айтып, қалай жазылатын көрсеттім. Тыңдаушылар менің дыбыстауыммен өздерінше қайталай бастады. Бұл жерде мен «танысу» етістігінің бұйрық райдың бірінші жағында тұрғанын, етістікке «айық» жалғанғанда «у» дыбысының түсіріліп, жуан вариантпен жалғанатынын, және орыс тіліндегі «давай» формасымен сәйкес келетіні жайлы сөз қозғамадым. Яғни, грамматикадан мүлдем хабар бермедім. Тек тыңдаушылардың жаңа сөзді алдымен естіп, содан соң оның мағынасын түсіндіріп, тыңдалым әрекетін, жазылым әрекеті арқылы визуалды есте сақтаумен және дұрыс жазып, дұрыс айталуымен жұмыс жасатқыздым. Екінші және үшінші сөйлемдермен де дәл осы типте жұмыс жасадық. Екінші сөйлемді естіген кезде, тыңдаушылардың барлығында «Меня зовут – Айдана» деген болжам-аударма болды. Тыңдаушы-5 пен Тыңдаушы-4 естіген кезде бірден түсініп, нақты аудармасын айта алды. Бұл сөйлемді бұған дейін естігені және соған сәйкес түсініктің болуы – тыңдалым әрекетін жүзеге асыруға септігін тигізді. Алайда жазылуында және дыбыстауында қателіктер болды. Дыбыстау кезіндегі қателіктер де қалыпты жағдай ретінде қабылданады, себебі тыңдаушылар әлі қазақ тілінің дыбыстық жүйесімен таныс

болмады. Екінші сөйлемді мысалға ала отырып, мен тыңдаушылардың өз есімдерін үлгідегідей етіп қоюларын сұрадым. Тыңдаушылардың бесеуі де өз есімдерін үлгідегідей етіп, 2 рет ауызша айтты. Содан соң бұл сөйлемнің дұрыс жазылуын көрсеттім. Үшінші естіген кезде, ешкім түсінген жоқ. Сол себепті бұл сөйлеммен де алдындағы үлгі бойынша жұмыс жасадық. Сабақтың соңында, үш сөйлемді 30 секундтық паузамен айтып, тыңдалымды бекіттік. Содан соң шағын орфографиялық диктант түрінде, сөйлемдердің жазылуы қаншалықты есте қалғанын тексеру мақсатында, әрі визуалды есте сақтау қабілетін дамыту үшін жазылыммен жұмыс жасадық. Сабақтың соңындағы жазылым әрекетінің нәтижесі:

Бақылауға алынған тыңдаушылар	Жас мөлшері	Танысайық	Менің атым – Айдана (өз есімі)	Танысқаным куаныштымын
Тыңдаушы-1	40	Танысайық	Менің атым – Наталья	Танысқаным куанышты
Тыңдаушы-2	40	Танысайық	Менің атым – Наталья	Танысқаным куаныштымын
Тыңдаушы-3	42	Танысайық	Менің атым – Асан	Танысқаным куаныштымын
Тыңдаушы-4	30	Танысайық	Менің атым – Мейірхан	Танысқаным куаныштымын
Тыңдаушы-5	23	Танысайық	Менің атым – Алена	Танысқаным куаныштымын

Кесте-2 «Орыс тілді аудиторияның тыңдалым әрекетін бақылау нәтижелері»

Бақылау нәтижелері көрсеткендей, екінші және одан кейінгі сабақтарда тыңдаушылардың барлығы мысалға алынған сөйлемдердің қайта естіген кезде мағынасын анық түсіне алды. Демек, қоғамда өзге адаммен коммуникацияға түсу барысында немесе өзге адамдардың диалогын тыңдаған уақытта бұл үш сөйлем кезіксе, оның мәнін қиындықсыз түсіне алады. Және қажеттеріне қарай өздері де тілдесім барысында қолдана алады. Әрине, бұл тұжырым барлық сабақта осындай дайын шаблондарды қолданып, тек осы әдіспен қазақ тілін үйрету керек деген мағынаны білдірмейді. Бұл әдіс қазақ тілін енді үйренушілерге және алғашқы тіл үйрену әрекетін не үшін тыңдалымнан бастау керек екенін көрсету үшін қолданылды. Және тіл үйретудің келесі баспалдағы – тілдің дыбыстық жағымен жұмыс жасауға алғышарт болды.

Американың Кэмбридж университетінде жүргізілген зерттеу нәтижесі бойынша, ересек адам коммуникация барысында төрт әрекеттің ішінде тыңдалым әрекетін басқа үш әрекетке қарағанда жиірек қолданады екен. «Тыңдалым әрекеті – 42%, айтылым – 32%, оқылым – 15% және жазылым – 11%»[4, 4-б] Бұл да өз кезегінде мемлекеттік тілді тыңдалым әрекетінен бастау қажеттілігін көрсетеді. Жалпы кез келген тілдің грамматикасы – сол тілдің іргетасы сияқты, ол жалпы тілдің құрылымын меңгеруге мүмкіндік береді. Ал сөздік қор мән-мағынаны түсіну деңгейін анықтаса, тыңдалым тілдесушінің не айтып жатқанын естуарқылы түсінуге мүмкіндік береді. Бұл арада тілдің тек грамматикалық жағын үйреніп, сөздерді құрғақ жаттау арқылы тілді үйрену мүмкін емес әрі тілдік қарым-қатынас барысында ойды еркін жеткізуге, еркін тақырыптарда әңгімелесуге мүмкіндік бере алмайтынын ескерген жөн. Және ең бастысы айтылым әрекетінің дамуына кедергі болады. Оған қоса, естіген ақпаратты қорытуға, анализдеуге уақыт жетпей

жатады. Жоғарыда келтірілген теориялық-практикалық тұжырымдардың барлығын есепке ала отырып, мемлекеттік тілді екінші тіл ретінде үйрету процесін тыңдалым әрекетінен бастау керек деген қорытындыға келеміз.

2. *Тілдің дыбыстық жүйесін меңгеру – тыңдалымды (есту арқылы түсіну машығын қалыптастырудың) жүзеге асырудың алғышарты.* Екінші тіл болсын, шет тілін болсын үйрену – оның дыбыстық жүйесін үйренуден басталатыны белгілі. Дыбыстар бірігіп сөз, сөздер бірігіп сөйлем құрайды. Қазақ тіл білімінің атасы А. Байтұрсынұлы «Сөйлем дегеніміз – сөздердің басын құрастырып, біреу айтқан ой» [5, 263-6]. деген анықтама береді «Тіл – құрал» еңбегінде. Яғни сөйлем арқылы біз белгілі бір ақпарат аламыз, сөйлеушінің пікірін білеміз. Сәйкесінше, сөйлем – сөйлеушінің ойын білдіреді, яғни ойдың единицасы болады. Сөйлемдердегі сөздерді байланыстыру арқылы (грамматикалық, семантикалық) тіл үйренуші өз ойын білдіріп қана қоймай, күрделі тілдік функцияларды (сөздерді бір-бірімен мағыналық жақтан байланыстыру, орын тәртібімен орналастыру, жалғауларды сөздің түбіріне сәйкес жалғау, т.б) жүзеге асырады. Әдетте, бұл функциялар тіл үйренуші тілдің базалық құрылымын меңгергеннен соң автоматты деңгейге жете алады. Міне, бұл автоматты деңгейге жету үшін мемлекеттік тілді екінші тіл ретінде үйренушінің тіл үйренудегі алғашқы қадамы – тілдегі дыбыстарды есту, сол арқылы дұрыс ажырата алу, дыбыстарды біріккен күйде (сөз, сөйлем) формасында тыңдап, семантикасын ажырата алу машығы болып табылады. Демек, бұл процестердің барлығы сол тілдің дыбыстық жүйесін дұрыс меңгеруден басталады. Тілдің дыбыстық жүйесін үйрену дегеніміз әліпбимен танысып, ондағы таныс емес, жаңа дыбыс-әріптерді үйренумен ғана шектелмеуі керек, әрбір дыбыстың естілуі, соған сәйкес дұрыс жазылуы, дыбысталуы, жазбаша сөйлеу барысында бір-бірінен ажырата алатын деңгейге жетуі болып табылады. «Ауыздан шыққан сөздің бәрі сөйлем бола бермейді, айтушының ойын тыңдаушы ұғарлық даражада (автордың орфографиясы сақталған) түсінікті болып айтылған сөздер ғана сөйлем бола алады. Сондықтан сөйлемнің жаны – сөздердің басы мағыналы болып құралуы» [5, 264-6] деген ғалым А.Байтұрсынұлының пікіріне сүйене отырып, мемлекеттік тілді екінші тіл ретінде үйретуде сөйлем құрай алу дағдысымен қоса, ондағы әрбір сөздің дұрыс айтылуы, дыбыстардың ережеге сәйкес дыбысталуы, екпіннің қойылуы сияқты мәселелердің де маңыздылығын көре аламыз. Автор алдымен «түсінікті болып айтылған сөздер» деп, сөздердің тыңдаушыға түсінікті айтылуын көрсетіп отыр. Біз де осы пікірді жақтай отырып, автордың идеясын дамыта келе қазіргі жаһандану заманында мемлекеттік тілді екінші тіл ретінде оқытудың және осы тілде қоғамда коммуникацияға түсудің алғышарты және ақпаратты дұрыс түсіну машығын қалыптастырудың келесі ерекшелігі – сөздерді дұрыс айту, ондағы дыбыстарды дұрыс дыбыстаудан басталады деген қорытындыға келдік. Ал есту арқылы түсіну, яғни тыңдалым әрекетінің бастауында – тілдің дыбыстық жүйесін дұрыс меңгеру мәселесі тұрады. Дыбыстық жүйені дұрыс меңгеру арқылы тілдегі дыбыстардың сол тілге ғана тән ерекшелігімен, ауызша дыбысталуымен, дұрыс дыбыстау арқылы оны түсінумен, сөйлемде дұрыс жазылуымен танысады. Тілдің дыбыстық жүйесін дұрыс меңгермеу сөйлеу әрекетінің бес түріне де кедергі келтіреді. Өйткені, түптеп келгенде, екінші тілді үйренудегі түпкі мақсат – сол тілде сөйлеу және түсіну деп алар болсақ, «Сөйлеу – іштегі ойды дыбыс арқылы сыртқа шығару, айту. Бұл адамзатпен бірге жасасып келе жатқан келе жатқан ең көне, ең егізгі қару. Жазу – сөйлеудің қағазға түскен бейнесі» [6, 3-6] болып табылады. Демек, сөйлеу әрекетін қалыптастырып, дамыту – дыбыстық жүйемін жұмыс жасау қажеттілін көрсетеді. Дыбыстарды дұрыс айта білу дағдысы оларды

дұрыс ести білу дағыдсымен тығыз байланысты. Дыбысты дұрыс естіген және онымен таныс адам оны дұрыс жаза да біледі. Ал дыбысты дұрыс жаза алатындардың барлығы бірдей оны дұрыс дыбыстай бермейді. Сәйкесінше, дұрыс дыбысталмаған сөздің реңкі бұзылып, мағынасы да түсініксіз болады. Яғни, тіл үйренуді бастаған сәттен ондағы әр дыбысқа мән беріп, дұрыс дыбысталуын үйрету керек. Өйткені, тілдің базалық грамматикалық құрылымын меңгеріп, дыбысталуға қайта оралу – қиын әрі мағынасыз болып табылады. Әрине, орыс тілді аудиторияның қазақ тілін үйрену барысында белгілі бір дәрежеде акцентінің болуы – заңды құбылыс. Бұл жерде орыс тілді аудитория дәл дыбыстарды қазақ тілді аудитория сияқты дыбыстауға тиіс деген ұстанымнан аулақпыз. Өйткені, бастапқы деңгейде бұл мүмкін емес, әрі бір сөздің дыбысталуына көп уақыт жұмсау – үйренушінің мотивациясын әлсіретіп, тіл үйрену процесін жеделдетуді тежейді. Тілдің дыбыстық жағымен жұмыс жасау, тілдегі дыбыстарды дұрыс айтуға үйрету бір немесе бірнеше сабақтың көлемінде жүзеге асатын процесс емес. Бұл тіл үйрену барысында бірінші күннен қарым-қатынас барысында өмір бақи жүзеге асатын, сол тілмен бірге жасайтын, қатар жүретін процесс. Сондықтан тілдің дыбыстық жағын үйрету мәселесіне перфекционизммен қарамау керек, ондай болған жағдайда тіл үйренушінің тілге деген қызуғышылығын өшіріп аламыз. Бұл мәселеге қатысты бастапқы ағылшын, неміс және француз тілдерінен сабақ берген Норвегиялық тілші У.Хультеннің мына пікірі орынды: «Мен 1960-жылдан бастап тіл үйренуге жаңадан келген студенттерге оның дыбыстық жағын, яғни тілдегі дыбыстардың айтылуын теориялық тұрғыдан түсіндіруді тоқтаттым. Бастапқы деңгейдегі студенттер үшін дыбыстарды менің айтуым бойынша дыбыстау, яғни менің айтылым әрекетіме еліктеп, сол арқылы интонацияға, буындарға және дыбыстарға мән бере отырып, өздерінің айтылым әрекеттерін магнитофондағы дауыс жазбалары арқылы тексеру оларға теориялық мәліметтен әлдеқайда құнды және тәжірибе жүзінде пайдалы болды. Алғашқы екі-үш сабақтан кейін-ақ студенттердің көпшілігінің айтылымы жақсара түскені байқалды. Бұдан кейінгі мәселе – бұл меңгерген машықты ары қарай тоқтатпай жалғастыру болды» [7, 99-б]. Тілші ғалым көрсеткендей, дыбыстарды теориялық тұрғыдан меңгергеннен гөрі, оны практикалық жақтан, яғни айтушының дикциясын тыңдай отырып, оған еліктеу, өз айтылымымен жұмыс жасау әлдеқайда пайдалырақ. Әрине, кез келген ғылым саласы, оның ішінде тіл білімі де – теория мен практиканың негізінен құралады. Теориясыз практика, практикасыз теорияның да толыққанды болмайтыны белгілі. Бірақ дыбыстарды дұрыс айту машығы ең алдымен практикалық жұмысты талап етеді. Оған қоса, дыбыстарды дұрыс айту-айтпау мәселесі – психологиялық барьердің пайда болу себептерінің бірі. Өйткені, тілді үйренуші сөздердің дұрыс дыбысталуымен жұмыс жасаған уақытта оның санасындағы «бұл сөзді дұрыс айттым ба, айтпадым ба?» деген сауал, сенімсіздік коммуникацияға түсуге, жағдаятқа қарай сол сөзді қолдануға кедергі болады. Бұның үстіне, дыбыстарды дұрыс айту – сөзді дұрыс есте сақтауға септігін тигізеді. Қазақ тілін орыс тілді аудиторияға үйрету әдістемесінде қазақ тілінің дыбыстық жағымен жұмыс жасау әрекеті 1989 жылы басылған «40 уроков казахского языка» атты Х.Қожахметованың кітабында кездеседі. Автор қазақ тіліндегі әр дыбыстық фонетикалық ерекшелігіне тоқталып, оның артикуляциясын толық сипаттауға тырысқан. Оған қоса, әр дыбыстың сипаттамасынан соң міндетті түрде дыбыстың айтылуымен жұмыс жасау үшін жаттығулар берілген. Ғалымның бұл еңбегі қазақ тілін орыс тілді аудиторияға үйрету, оның ішінде тілдің дыбыстық жағымен жұмыс жасауға бағытталған құнды еңбек болып табылады. Сонымен қатар, қазақ

тіліндегі дыбыстардың айтылуын жеңілдету үшін кейбір дыбыстардың аналогтарын да көрсетеді. Мысалы, автордың «ң» дыбысына берген сипаттамасына тоқталар болсақ: «ң – носовой, смычный, заднеязычный звук. При произношении этого звука язык остается в полном покое, а мягкое нёбо опускается, поток воздуха идет через носовую полость. Аналогияный звук имеется во французском языке. Например, в словах: бонжур(добрый день), пардон (извините) и.т.д.» [8, 14-6]. Тілдегі дыбыстарды дұрыс айту машығын қалыптастыру сөздерді дұрыс айтуға дағдыландырса, сөздерді дұрыс айту өз кезегінде ойды дұрыс жеткізудің және дұрыс тыңдай білу машықтарын қалыптастырудың кілті болып табылады. Осыған сәйкес дыбысталу жүйесі әуел бастан дұрыс қалыптасқан болса, сөйлемдегі сөздерді дұрыс айту және айтылған ойды да түсіну оңайырақ болады. Тілдің дыбыстық жүйесін меңгеру туралы сөз қозғағанда, әдетте ең алдымен дыбыстардың жазылуы, таңбалануы, әліпбимен танысу мәселесі алдыңғы кезекте тұрады және тек осы аспектілермен ғана шектеліп жатады. Республика көлемінде онлайн жүргізіліп жатқан қазақ тілін үйрету курстарының барлығы мемлекеттік тілді (қазақ тілін) үйрету жұмыстарын әліпбиден бастайды. Әліпбимен таныстырып, ондағы қазақ тіліне тән дыбыстардың ерекшеліктеріне тоқталып, одан әрі сингармонизмге өтеді. Алайда үйренуші дыбыстарды дұрыс меңгермесе, жаза білген күннің өзінде оны естігенде ажырата алмаса, одан кейінгі сингармонизм заңын да толық меңгере алмайтыны хақ. «Из всех аспектов изучаемого языка наиболее слабым звеном является фонетика - звуковая сторона. А следует иметь в виду, что первое впечатление от речи учителя и учащихся складывается именно на основе фонетики»[9, 11-б]. Және осы себепті де ауызша қарым-қатынасқа түсу барысында қиындықтар туындайды. Бастысы – әуел бастағы дыбыстар жүйесін дұрыс меңгеру және естіген кезде ажырата алу машығын қалыптастыру. Міне, осы екі критерий бойынша жұмыс жасасақ, сингармонизмді де меңгеру қиын болмайды. Ал тілдегі дыбыстар жүйесін меңгеру мәселесі тек дауысты-дауыссыз дыбыстарды ажырата алу, жалғаулардың жуан-жіңішке варианттарын дұрыс жалғау алу машықтарын меңгерумен ғана емес, ең алдымен меңгерілген дүниені дұрыс қолдана алумен, яғни дұрыс айта білу, дұрыс оқи білу, екпінді дұрыс қою, т.б. мәселелерді де қамтиды.

Қорытындылай келе, мынадай тұжырымдарға келеміз: қостілділік жағдайында қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытудың парадигмасы – екінші тілді де ана тілі сияқты жандандыра оқыту, баланың бірінші (ана) тілін үйрену барысында іске асатын табиғи механизмдерін қолдану болып табылады. Бұл парадигманың бүгінгі таңдағы тіл үйрету процессіне қосатын үлесі – тіл үйретудегі табиғи құралдарды пайдалану және сол арқылы нәтижеге жетуді көздеу болып табылады. Жалпы тілді оқытудағы басты мақсат – түсіну және өзара түсінісу, ойды жеткізе білуге үйрету, ақпаратты қабылдау және онымен бөлісу дағдыларын қалыптастыру екені белгілі. Түсіне білу үшін – естіген ақпарат түсінікті болуы керек керек, өзара түсінісу үшін түсіне білумен қатар айта білу қажет. Ал түсінісу бір жақты процесс емес, ол әрқашанда екі жақты болады. Сондықтан, екінші тілді үйрену процесі тыңдалым әрекетін дамытудан қажет. Жалпы тіл үйрену барысындағы ең қиын әрекет – тыңдалым болғандықтан, оның жүйесі күрделі болғандықтан, бірінші сабақтан есту арқылы түсіне білуге дағдыландыру қажет. Міне, ана тілі сияқты табиғи жағдайда жандандыра оқытудың түпкі мақсаты да – түсінуге және өзара түсінісуге қол жеткізу. Өйткені, тіл меңгергудің негізгі көрсеткіші – тыңдаушының қанша грамматикалық ереже,

сөз білуімен емес, оларды ортада, коммуникация барысында қажетіне қарай қолдана алуымен өлшенуі тиіс.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Apeltauer, E., Grundlagen des Erst-und Fremdsprachenerwerbs, Eine Einführung, Frenstudienprojekt zur Fort-und Weiterbildung im Bereich Germanistik und Deutsch als Fremdsprache; Teilbereich Deutsch als Fremdsprache, Berlin [u.a.] 1997: Langenscheidt.
- 2 Akpınar-Dellal, N. Çocuklara yabancı dil eğitimi ve dil edinimi: Nedir? Niçin? Nasıl?, İstanbul 2011: Oktay Matbaacılık.
- 3 Жас ерекшелік психологиясы: Оқу құралы. – Алматы, ҚазМемҚызПУ, 2010. – 189 бет.
- 4 Flowerdew J. Academic Listening. Cambridge University Press, 1994, 306 p.
- 5 Байтұрсынов А. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері) – Алматы, «Ана тілі», 1992, 448 бет.
- 6 Мырзабеков С. Қазақ тілінің дыбыс жүйесі. – Алматы: «Сөздік-Словарь». 1999 – 200 бет.
- 7 Гуннемарк Э.В. Искусство изучать языки / пер.со швед. Д.Л.Спивака. – Спб.: «ТЕССА», 2001. – 208 с.
- 8 Кожаметова Хадиша. 40 уроков казахского языка. – Алма-Ата: Жалын, 1989. – 280 с.
- 9 Ауэрбах Т.Д. Зачем и как изучать иностранные языки. Москва: Знание, 1961. – 32 с.

ПАРАДИГМА ОБУЧЕНИЯ КАЗАХСКОМУ ЯЗЫКУ В КАЧЕСТВЕ ВТОРОГО ЯЗЫКА В УСЛОВИЯХ ДВУЯЗЫЧИЯ

В статье систематизирована парадигма обучения государственному языку - казахскому как второму в условиях двуязычия. Новые технологии в обучении языкам, разработка и внедрение современных методов являются одними из наиболее актуальных вопросов в сегодняшнем процессе изучения языка и преподавания. С каждым годом масштабы международного и межкультурного общения расширяются и усиливаются, потребность в изучении и преподавании языков растет. В связи с этим растет количество спроса новых челленджей от интеграции лингвистики и методологии. Основное внимание в этих задачах уделяется таким основным и актуальным вопросам как «Как быстро выучить язык?», «Как лучше всего облегчить изучение языка?», за счет чего методика пополняется новоразработанными методами преподавания языка. Однако многие из этих методов не достигают значительных результатов в современных методах обучения языкам. Так как, в процессе обучения языку главный принципом стало – сравнение изучаемого языка с родным (первым) языком, а особенности изучаемого языка остаются на втором месте. Таким образом, в ходе исследования был сделан вывод, что парадигма обучения казахскому языку как второму языку заключается в активном использовании естественных механизмов изучения языка, показывающих особенности языка и его практическую значимость.

Ключевые слова: парадигма, двуязычие, аудирование, казахский язык, коммуникация.

PARADIGM OF TEACHING THE KAZAKH LANGUAGE AS A SECOND LANGUAGE IN BILINGUAL CONDITIONS

The article systematizes the paradigm of teaching the state language - Kazakh as the second in the conditions of bilingualism. New technologies in language teaching, development and implementation of modern methods are among the most pressing issues in today's process of language learning and teaching. Every year the scale of international and intercultural communication is expanding and strengthening, the need for the study and teaching of languages is growing. In this regard, the amount of demand for new challenges from the integration of linguistics and methodology is growing. The main attention in these tasks is paid to such basic and urgent questions as "How to quickly learn a language?", "What is the best way to facilitate language learning?", due to which the methodology is replenished with newly developed methods of language teaching. Thus, in the course of the study, it was concluded that the paradigm of teaching the Kazakh language as a second language consists in the active use of natural mechanisms of language learning, showing the features of the language and its practical significance.

Key words: paradigm, bilingualism, listening, kazakh language, communication.

References:

- 1 Apeltauer E. Grundlagen des Erst-und Fremdsprachenerwerbs, Eine Einführung, Frenstudienprojekt zur Fort-und Weiterbildung im Bereich Germanistik und Deutsch als Fremdsprache; Teilbereich Deutsch als Fremdsprache, Berlin [u.a.] 1997: Langenscheidt.
- 2 Akpınar-Dellal, N. Çocuklara yabancı dil eğitimi ve dil edinimi: Nedir? Niçin? Nasıl?, İstanbul 2011: Oktay Matbaacılık.
- 3 Jas erekshelik psihologıasy: Oqý quraly. – Almaty, QazMemQyzPÝ, 2010. – 189 bet.
- 4 Flowerdew J. Academic Listening. Cambridge University Press, 1994, 306 p.
- 5 Baitursynov A. Til taǵylymy (qazaq tili men oqý-aǵartýǵa qatysty eńbekteri) – Almaty, «Ana tili», 1992, 448 bet.
- 6 Myrzabekov S. Qazaq tiliniń dybys júiesi. – Almaty: «Sózdik-Slovar». 1999 – 200 bet.
- 7 Gýnnemark E.V. Iskýsstvo ızýchat ıazykı / per.so shved. D.L.Spıvaka. – Spb.: «TESSA», 2001. – 208 s.
- 8 Kojahmetova Hadısha. 40 ýrokov kazahskogo ıazyka. – Alma-Ata: Jalyn, 1989. – 280 s.
- 9 Aýerbah T.D. Zachem ı kak ızýchat mostrannye ıazykı. Moskva: Znanie, 1961. – 32 s.

Information about authors:

Aidana Myrzabay, a Master student of the Department of Theory and methodology of Kazakh linguistics, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: myrzabay.aidana@mail.ru

**ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ БІЛІМ БЕРУ
ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ**

**ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ И ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ
ТЕХНОЛОГИИ**

**PEDAGOGY, PSYCHOLOGY AND EDUCATIONAL
TECHNOLOGIES**

DOI 10.47649/vau.2020.v58.i3.07

IRSTI 14.07.01

UDK 37.013.2

E.Vasilyeva¹, B.Abykanova², G.Myrzagereikyzy³

¹Krasnoyarsk Regional Institute of continuous educational training courses of Educational
Workers, Krasnoyarsk, Russian

^{2,3}Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Atyrau, Kazakhstan

**NEW PRINCIPLES OF ORGANIZATION OF PEDAGOGICAL
EDUCATION PROCESS**

The question of learning principles is not new. At various stages of the development of pedagogical science, primarily didactics, it caused heated discussions both in the pedagogical press and in the textbooks and manuals on pedagogy themselves.

Usually, the principles were understood as initial position, guiding idea, which should be guided for the organization of students' activities and achievement of learning goals. And in this regard, each scientist, researcher, and specialist offered their own set of principles. The unity of views on the totality concerned the principles of accessibility, systematicity, continuity, scientific character, etc. For example, achieving the strength of knowledge has always been a learning task. The activity of the teacher is reduced to zero (!) if the student forgets what he is taught. Therefore, the need to achieve the strength of knowledge becomes one of the starting points that determines the entire teaching activity of the teacher. The student gets satisfaction and approval of the teacher if he remembers and assimilates the educational material. Conversely, learning becomes undesirable and painful for the student if he cannot remember and assimilate what the teacher teaches. The student's mental activity is determined by the need to firmly remember and assimilate the knowledge reported. This is how the principle of learning strength arises [1].

The empirical nature of the origin of the principles of learning in its time was justified and was self-sufficient. In our time, the empirical approach is becoming limited and even a hindrance.

Keywords: essence of training, principles of training, pedagogical process, group method of training, collective training sessions.

Over time, there is a need for a new concept of learning principles, because the traditional concept of learning principles has reached a dead end: instead of genuine principles on which the educational process in a modern school can and should be rebuilt, it offers a variety of good, "competent, scientifically based" wishes that do not even affect the objective basis of the traditional educational process. The activity of the teacher and the activity of students objectively, practically at its core remained the same as it was 100-200 and even 300 years ago, and changes according to this concept were made only in the set or in the theory of the so-called didactic principles. Each specific socio-historical period has its own teaching principles.

To properly understand the essence of the principles of learning, it is necessary to use a natural-science approach to learning, i.e. understanding learning as part of the General system of nature and society, considering learning as it is in objective reality, i.e. without any psychological, ideological or moral additions. we view learning as if no mental processes are taking place in the minds of students and teachers. As long as we find out the essence of learning, the objective existence of learning, its structure (by the way, also objective), then we do not need mental processes. We need not a psychological theory, not someone's views on learning, but learning itself as a natural phenomenon, as an objectively existing material process of interaction between teachers and trainees, i.e. communication [2].

Thus, under the principles of training, we will understand the final result of training, which is adequate to its essence and history.

This concept was developed and proposed to the scientific community by V. K. Dyachenko [3]. The pedagogical process is based on the following fundamental principles:

- the principle of completion of training;
- the principle of immediate and continuous transfer of knowledge;
- the principle of diversity of topics, tasks, and responsibilities;
- the principle of universal cooperation and friendly mutual assistance;
- the principle of learning by ability;
- the principle of multi-age and multi-level educational team;
- the principle of pedagogization of the activities of each participant of training sessions;
- the principle of internationalization of the learning process or training on a bilingual and multilingual basis.

Let's take a closer look at each of these principles.

1. The principle of completion of training or orientation on higher end results.

As you know, the majority of students leave lessons (lectures, seminars) every day without having mastered the educational material, which leads to a decrease in the quality of training, to a loss of interest in learning on their part. According to our data, only 7% of high school students are interested in studying, and 19% of students are sure that they are wasting their time at school. 17% do not study at all, and only 28% of children work systematically and complete the entire volume of the curriculum. The situation is similar in universities and colleges [4]. In addition, in recent years, the State mandatory standard of secondary education, curricula and curricula have been significantly overloaded, and the volume of homework that cannot be completed daily without losing health has increased.

Therefore, the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan recommended limiting the number of homework assignments in all subjects in order to unload children [5]. However, this approach is known to be declarative, palliative and subjective and does not save students from overloading.

Of course, all these factors affect the results of training: under-training becomes a mass character, which is a common daily practice for the group method of training.

What is the way out of this situation? Here collective training sessions come to the rescue, i.e. working in pairs of shifts. In these conditions, each student must know and be able to do what the teacher knows and is able to do on the studied material (topic). Thus, the completion of training and education is achieved. The goal is diagnosed by the result.

2. The principle of immediate and continuous transfer of knowledge.

A student at the GSO, usually at a lesson (lecture, seminar) does not have the right to communicate, present and discuss the material being studied to his friend, or this work is very limited, because the teacher has the right to explain, generally speak. In case of missing classes, the student loses the thread of reasoning of the teacher as the main translator of knowledge, there is a gap in the presentation of content, the logic of perception of the material is violated (92% of teachers report that they often explain how new and old topics are connected (on average, 84% in the OECD) [6].

The student does not understand, does not assimilate the training material, which leads to his lag. After completing the lesson, most students do not master the content of the lesson topic, despite the fact that 87% of teachers regularly evaluate the achievements of their students, observing them and providing more control than the learning process itself [6].

For group classes all participants must be able to present learning material to each other and be able to convey what they learned to teach another, i.e., here, the principle of immediate and continuous knowledge transfer, which in daily life is formulated as teaching others, learn yourself.

3. The principle of diversity of topics, tasks, responsibilities as a special case of division of labor (functions).

In today's traditional lesson (lecture, seminar), students usually all study the same topic (educational material). Everyone is doing the same job, the same training material, the same training tasks.

The law of collective life, as we know, presupposes a certain division of labor, a division of responsibilities. In the end, the work of each participant is only part of the overall collective work, and he is only part of the team, i.e. all participants independently, without prior explanation and instruction of the teacher, study up to 10 different topics at the same time. This achieves the principle of division of labor. However, depending on the specific topics (material), the teacher himself makes a decision about his own participation in the educational process, namely, where his explanations, instructions, and comments are needed for each participant individually, not frontally.

For the organization of the pedagogical process, the teacher, instead of the existing calendar-thematic and lesson plans, makes individual educational routes (plans), determining the sequence of studying topics. In this case, full individualization and differentiation of training is provided.

4. The principle of universal cooperation, and comradely mutual assistance.

Education in modern schools, colleges and universities forms students extremely individualistic orientation, egocentrism, and other negative personality qualities. Everyone acts on the principle: the worse my friend knows and is capable of something, the better it is for me, i.e. the student works for himself and only for himself, despite the introduction of criteria-based assessment.

When working together, everyone works with everyone and everyone learns from everyone. Therefore, partners help each other, demonstrating their personal success, to assert themselves, constantly developing their speech skills and thinking skills of a high order, i.e. the law of collective life is implemented - universal cooperation and friendly mutual assistance.

5. The principle of learning by ability.

The founder of the class-urochnoy system Ya. a. Komensky believed that "the difference in abilities is nothing more than a deviation from natural harmony or a lack of it... As a result, our method is adapted to average abilities in order to restrain the most

gifted and adjust the sluggish" [7, p. 132-133]. Academician M. N. Skatkin also agreed with this [8, p. 59-60].

Only with the introduction of collective classes and different ages, it becomes possible to teach in accordance with the psychophysiological capabilities, individual abilities of each participant, because each of them achieves the highest results in training, and after reaching them, helps others to achieve the same and even higher results. This is facilitated by the individual pace of study of academic disciplines and the right to rest as fatigue and at a convenient time for the participant directly in the course of the pedagogical process. In this case, the principle of training in accordance with the "zone of nearest development" is fully implemented (L.S.Vygotsky) by each participant of classes, which is not feasible in the conditions of the GSO, because it is extrapolated to the entire class.

6. The Principle of different ages and different levels of the educational team.

As you know, the connection of the same year-olds with each other is unnatural, strange to the usual types of interpersonal communication, puts the student in the position of an egocentric and passive consumer of other people's concerns. Multi-age communication changes the entire socio-psychological atmosphere in the team. Everyone becomes both a teacher and a learner, since the learner willingly assumes the role of a teacher.

7. The principle of pedagogization of the activities of each participant of training sessions.

Organized in this way, the pedagogical process daily trains participants in the exercise of caring for the common good, for each other, for older and younger people, forms the ability to establish interpersonal contacts, the ability to cooperate, empathize, empathize, empathize, etc., develops pedagogical abilities, future paternal and maternal qualities. Practically, we are preparing for teaching, social and family life from the beginning of training. Joint life activities will lead to the pedagogization of all participants in classes, future parents. The main function of the teacher, therefore, becomes the training of all participants in the art of teaching and education.

8. The Principle of internationalization of the learning process or training on a bilingual and multilingual basis.

Education in educational institutions is provided in one language, depending on the national composition of students. This is contrary to the requirements Of the law on languages [9]. The so-called "mixed" schools do not solve the problem, but on the contrary, they aggravate it, because students of different nationalities are gathered under one roof, but they study and live separately.

To implement the law on languages and trilingualism, the educational process in educational organizations should be organized simultaneously (synchronously) on a bilingual and multilingual basis, since the composition of students in classes (groups), schools (colleges, universities) is multi - ethnic.

Since all textbooks are published in 2-3 languages, and in a group there are almost equal amount of russians and kazakhs (kazakhs and koreans, germans and russians, uighurs and uzbeks etc.),the teaching process is structured as follows.The Kazakh participant prepares the material (text) the text of the textbook in Russian, comparing it with the Kazakh text. The Russian participant prepares the Kazakh text accordingly. Daily communication will ensure not only the acquisition of a non-native (foreign) language, but also internationalize the life of participants.

This approach to language learning will provide students with a conscious and high-quality acquisition of pan-European language competencies, successful completion

of testing on the systems KazTest, IELTS, TOEFL, and other international language exams.

All these principles are interrelated and in practice represent the unity that determines how, in which direction the educational process should be rebuilt in all educational organizations. The comprehensive implementation of the above system of principles is the essence, core, and core of modern progressive experience. Thus, it is important not intuitive, unconscious, occasionally to exercise one or other of the above mentioned principles, and important today and in the coming period of educational development the General trend in the implementation of the whole system.

References

- 1 Dyachenko V.K., Kusainov G.M. Fundamentals of modern didactics/Under the editorship of A. Satisheva. - Almaty: Gylm, 1996. - 386 p.
- 2 Kusainov G.M., Karimova B. S., Vasileva E. N. didactics of the collective way of learning: dictionary-reference. - Almaty: Evero publishing House, 2018. -252 p.
- 3 Dyachenko V.K. Organizational structure of the educational process and its development. - Moscow: Pedagogika, 1989. -160 p.
- 4 Kusainov G.M., Kagazbaeva A.K., Abykanova B.T., Aitbaeva D.B., Myltykbaeva L.R., Nugumanova S.B. science of learning and new educational practice: in 2 volumes - Nur-Sultan-Almaty: Evero publishing House, 2019. - Vol. 1. - page 304.; Volume 2. - page 296.
- 5 201 2018-2019 / electronic resource: <https://www.nur.kz/1773601-novaa-sistema-obrazovania-v-kazahstane-2018-2019.html>.
- 6 Tal-tal-talis-2018 - / Electronic resource: https://www.oecd.org/education/talis/TALIS2018_CN_KAZ_ru.pdf (09.06.2020).
- 7 Komensky Ya.A. Great didactics // Izbr. ped. cit. : In 2 volumes - Moscow: Pedagogy, 1982. -- v. 1. - 656 p.
- 8 Skatkin M.N. Problems of modern didactics. - Moscow: Pedagogy, 1984. -- 96 p.
- 9 Law of the Republic of Kazakhstan "On languages in the Republic of Kazakhstan" dated July 11, 1997 No. 151-I // Electronic resource: <http://online.zakon.kz> (14.06.2020).

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ ҮДЕРІСІН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ЖАҢА ПРИНЦИПТЕРІ

Оқыту принциптері туралы мәселе жаңа емес. Педагогика ғылымының, ең алдымен дидактиканың дамуының әртүрлі кезеңдерінде ол педагогикалық баспасөзде де, педагогика оқулықтарда да қызу пікірталастар тудырды. Әдетте, принциптер оқушылардың іс-әрекетін ұйымдастыру және оқу мақсаттарына жету үшін басшылыққа алынуы керек бастапқы ұстаным көшбасшылық идея деп түсінілді. Осыған байланысты әр ғалым, зерттеуші, маман өзінің принциптерінің жиынтығын ұсынды. Жиынтыққа көзқарастардың бірлігі қол жетімділік, жүйелілік, сабақтастық, ғылыми және т.б. принциптеріне қатысты болды. Егер оқушы үйренгенін ұмытып қалса, мұғалімнің қызметі нөлге дейін азаяды. Сондықтан білімнің беріктігіне қол жеткізу қажеттілігі мұғалімнің бүкіл оқытушылық қызметін анықтайтын бастапқы ережелердің біріне айналады. Егер оқушы оқу материалын есте сақтап, игерсе, мұғалімнің қанағаттануы мен мақұлдауына ие болады. Керісінше, егер ол мұғалім үйреткен нәрсені есте сақтап, игере алмаса, оқу оқушы үшін жағымсыз, ауыр болады. Оқушының ақыл-ой әрекеті берілген білімді есте сақтау және игеру қажеттілігімен анықталады. Осылайша оқыту беріктігінің принципі пайда болады [1].

Оқу принциптерінің пайда болуының эмпирикалық сипаты бір уақытта ақталды және өзін-өзі қамтамасыз етті. Қазіргі уақытта эмпирикалық тәсіл шектеулі болып, тіпті кедергіге айналуға.

Негізгі сөздер: оқытудың мәні, оқыту принциптері, педагогикалық процесс, оқытудың топтық әдісі, ұжымдық оқу сабақтары.

НОВЫЕ ПРИНЦИПЫ ОРГАНИЗАЦИИ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ПРОЦЕССА

Вопрос о принципах обучения не является новым. На разных этапах развития педагогической науки, прежде всего, дидактики он вызывал бурные дискуссии и обсуждения как в педагогической

прессе, так и в самих учебниках и пособиях по педагогике. Как правило, под принципами понимали первоначало, исходное положение, руководящую идею, которой надо руководствоваться для организации деятельности учащихся и достижения целей обучения. И в этой связи каждый ученый, исследователь, специалист предлагал свой набор принципов. Единство взглядов на совокупность касалась принципов доступности, систематичности, преемственности, научности и т.д. Например, достижение прочности знаний всегда было задачей обучения. Деятельность учителя сводится к нулю, если ученик забывает то, чему его учат. Поэтому необходимость достижения прочности знаний становится одним из исходных положений, определяющим всю преподавательскую деятельность учителя. Ученик получает удовлетворение и одобрение учителя, если запоминает и усваивает учебный материал. И наоборот, учение становится нежелательным, тягостным для ученика, если он не может запомнить и усвоить то, чему учит учитель. Мыслительная деятельность ученика определяется необходимостью прочно запомнить и усвоить сообщенные знания. Так возникает принцип прочности обучения [1].

Эмпирический характер возникновения принципов обучения в свое время был оправданным и носил самодостаточный характер. В наше время эмпирический подход становится ограниченным и становится даже помехой.

Ключевые слова: сущность обучения, принципы обучения, педагогический процесс, групповой способ обучения, коллективные учебные занятия.

Information about authors:

Ekaterina Vasilyeva, Krasnoyarsk Regional Institute of continuous educational training courses of Educational Workers, Matrosova st. 19, Krasnoyarsk, Russian. E-mail: ekaterina2015@mail.ru

Bakytgul Abykanova, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, 1 Student Avenue, Atyrau, Kazakhstan. +7 (702)202-21-66. E-mail: bakytgul@list.ru

Gulmaidan Myrzagereikyzy, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, 1 Student Avenue, Atyrau, Kazakhstan. +7 (775)921-32-64. E-mail: gulmay_86@mail.ru

DOI 10.47649/vau.2020.v58.i3.08

FTAMP 14.15.15

ӨОЖ 37.013

А.С. Имангалиев¹, Г.С.Муканова²

¹Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Атырау қ., Қазақстан Республикасы

valeology@icloud.com

²«Сенім» элитарлық мектеп - балабақша кешені

Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: gulmiram_70@mail.ru

ЗАМАНАУИ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЭВОЛЮЦИЯ ҮДЕРІСІ

Мақалада жұмыста туындайтын қазіргі заманғы мәселелерді зерттеу нәтижелері көрсетілген. Көптеген ғалымдар мен мектептердің коммуникациялық модельдерінің эволюциясы процесі зерттелді, олардың даму тенденциясы анықталды, сонымен қатар қазіргі жағдайларға бейімделген байланыс моделі жасалды. Жаһандану жағдайында білім беру саласындағы өзгерістер,оның ішінде мектепті басқарудағы өзгерістер тәжірибемен бірге талданды. Мектеп мұғалімдерінің кәсіби өсуін қолдау жолдары мен әдістері туралы. Мектепті дамыту жоспарының жобасы ұсынылды. Бағалау ұғымы оқу процесінде қолданылды.

Мектепті басқаруда әлемдік тәжірибеге сүйене отырып,жаңартылған білім беру бағдарламасы бойынша мәселелерді шешу жолдары көрсетілген. Жаңа оқыту, мектептің дамуын эволюциялау қарастырылған.Әлеуетті арттыру, білім беру сапасын арттыру мәселелері ашылды.

Авторлар көшбасшылыққа тарту, педагогтардың біліктілігін арттыру тәжірибесімен бөліседі."Назарбаев Зияткерлік мектептері" Бурке-Литвиннің өзгерістер енгізу тәжірибесін, үлгілерін басшылыққа алады. "Lesson study" "тәлімгерлік"тәжірибелері зерделенді. Іс жүзінде, мұғалімдердің Талис сауалнамасының нәтижелері бойынша ұжымның даму жолдары көрсетілді. Коучинг арқылы мұғалімдердің кәсіби біліктілігін арттыру,зерттеулер жүргізілді. Дамыған

елдердің білім беру жүйесіндегі тенденциялардың бірі – білім беруді басқарудың тиімді жолдарын басшылыққа алынған. Мектепте және мектептер арасында желілік қоғамдастық құру-мұғалімнің кәсіби дамуын қамтамасыз ету моделінің бірі тәжірибеге енгізілген.

Негізгі сөздер: эвалюация, мектепті басқару, коучинг, тәлімгерлік, желілік қоғамдастық.

Заманауи мектептер оқытуда әлемдік білім беру теориясы мен оқыту мен басқару тәсілдері, Назарбаев зияткерлік мектептері, педагогикалық шеберлік орталықтары мен Кембридж университеті білім беру факультеті бағдарламасында көрсетілген тәжірибеге сүйенеді. Негізгі мақсат: бәсекеге қабілетті, өзі нақты шешім қабылдап, білім игеруге дайын мінсіз оқушы дайындау. «Ол үшін не істеу керек?» деген сұрақ туындайды. Мектептерге өзгеріс енгізу керек. Бұндай «Өзгеріс не үшін керек?» дегеннен шығады. «Нені өзгертеміз?», «Өзгерісті қалай енгіземіз?» деген заңды сұрақтармен жалғасады. Бұл сұрақтарға жауап табу үшін мектепте бірнеше жылдар тәжірибе жүргізіп, жақсы нәтижелерге қол жеткіздік. Бұл түптің түбінде сыпайы жауапкершілік пен бақылау және бөлінген көшбасшылық арқылы «Әлеуетті арттыруға» әкеледі. Әлеуетті арттыру – өлшенетін нәтижелерге қол жеткізу мақсатында өз қызметін табысты басқару үшін адамдардың кәсіби әлеуетін шыңдау және дамытуға қолдау көрсету және көмектесу.

Білім беруде жаңа терминдер енуде. Солардың бірі «эвалюация» ұғымы. Эвалюация/Evaluation - білім беруді ұйымдастырумен, оқу, тәрбиелеу және даму үдерістерімен байланысты жағдайларды, құбылыстарды және іс-әрекеттерді жүйелі зерттеу және бағалау.[1] Эвалюацияның 2 түрі болады: ішкі және сыртқы. Ішкі эвалюация – мектеп директоры педагогикалық ұжыммен ынтымақтастықта жүргізетін және мұғалімдердің тәжірибелік жұмыстарын қолдауға, кәсіби шыңдауға бағытталған. Мониторинг негізінде басшылық ету сапасын жүйелі түрде зерттеу және бағалау. Бұл - мұғалімнің қызметін біздерге үйреншікті қадағалау, бақылау емес. Ол - зерделеп, бағалау арқылы оның кәсіби дамуына көмек көрсету. Ашық сипатта жүргізіліп, салыстырмалы талдаулар қорытындысы негізінде ұжымның жұмысын жетілдіруге жағдай жасау. Эвалюация - мұғалімнің кәсіби даму деңгейін анықтау. Олардың дамуына қолдау көрсетуге бағытталған. [2]

Мектептегі өзгеріс енгізу жұмысын іске асыру мақсатында деңгейлік курсты аяқтаған мұғалімдер мен директор орынбасарларынан құрылған топпен жоспар құрылды. Жоспарды Блум таксономиясы негізінде құрып, іске кірістік, оңайдан қиынға - білетіннен түсінуге, түсінуден қолдануға, қолданудан жинақтауға, жинақтап алып саралауға, содан соң бағалауды жоспарладық. Мектепті эвалюациялауды Бурке-Литвиннің өзгеріс енгізу моделін басшылыққа алып, миссия мен стратегиялық жоспар құрылды.

Мұғалімдерден «Көшбасшы» деп аталатын шығармашылық топ құрылды. Деңгейлік курс аяқтаған мұғалімдердің өздері қалауларына бөлінген көшбасшы топ жетекшілері «Lesson Study», «Тәлімгерлік іс», «Іс-әрекеттегі зерттеу» топтары өздеріне берілген істерді терең зерттеп іске кірісті.

Жылына 1 рет сәуір-мамыр айларында проблемаларды анықтау мақсатында аудит жүргізіледі. Аудитке мұғалімдер, оқушылар, ата-аналар қатыстырылады.

«...XXI ғасырда стратегиялық жоспарлау ең өзекті қағида болып саналады, егер ол өз бағыты мен баратын айлағын білмесе, ешқандай жел оңынан соқпайды» [3]

Жоспарлау – мектептің дамуын басқарудың басты құралы.

Жоспарлау- оқу-тәрбие үдерісінде біртіндеп еніп жатырған өзгерістің бірі.

Қызметі: мектептің дамуын, іс-әрекетін жоспарлау. Мұғалімнің орта және қысқа мерзімді жоспарлары. Аса жауапты және үлкен зерттеу жұмыстарын қажет ететін үдеріс-мектептің дамыту жоспарын дайындау. Бұндай үдеріс мұғалім қызметін бағалайды, яғни эвалюациялау жүйесі арқылы іске асырылады. Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымының (ЭЫДҰ) оқыту мен оқу саласындағы халықаралық зерттеуі (TALIS) мұғалімдер мен мектеп басшыларына білім беруді талдап, осы саладағы саясатты дамытуға үлес қосуға мүмкіндік береді. Бұл үдеріс Қазақстан Республикасының Президентінің «Қазақстан жолы-2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Жолдауында көрсетілген «Мен Қазақстанда ЭЫДҰ-ның бірқатар қағидаттары мен стандарттарын енгізу жөнінде міндет қойдылды.[4] Олар тұжырымдама жобасында көрініс тапқан» деген жолдарымен сәйкес келеді.

Мектеп ұжымының 80%-нан Таллис сауалнамасы алынды. Сауалнаманы алу мақсаты мен күтілетін нәтиже туралы педагогикалық кеңесте алдын-ала айтылып, мұғалімдерге болашақта мектепті дамыту жоспары жасалғанда олардың пікірі ескерілетіні туралы түсінік берілді.

Сауалнама деректерін сараптаған кезде жалпы ақпарат бөлімінен мектеп мұғалімдерінің көпшілігінің әйел адамдар екені (30-әйел) және жас мөлшері жағынан 35 пен 53 жастың аралығын қамтитындығы белгілі болды. Сонымен қатар көбінің тұрақты жұмыспен қамтылғандығы және жоғары білімді екендіктері көрінді. Мектеп мұғалімдері үшін жұмыс жасауға қолайлы орта. Таллис сауалнамасындағы 11;18;24 сұрақтарына жауап алынып, өңделді.

11- сұрақ: «Соңғы 18 айда төменде көрсетілген кәсіби даму түрлерінің қайсысына қатыстыңыз,және де алған біліміңіздің мұғалімдік тәжірибеңізге әсері болды ма?». TALIS сауалнамасының 18- сұрағы: «Кәсіби даму саласындағы өз қажеттіліктеріңізді ескере отырып,төменде көрсетілген салалардың қайсысында даму қажет деп санайсыз?»[5]

24 сұрақ: «Осы мектепте алған бағаңыз және/немесе кері байланысыңыз төмендегі салаларды қаншалықты өзгертті немесе өзгерістің орын алуына ықпал етті?» Кәсіби дамуға мектеп мұғалімдерінің 79 % «иә» деп жауап берген. 55% әсері орташа болса, 45% әсері, 0% әсері жоқ,0% әсері аз деген жауаптарды таңдаған. Бұдан мектепте даму жоспары бойынша болып жатқан коучинг, тренингтердің оң әсер еткен деп түсінуге болады.

Қорытынды жауаптар мониторинг арқылы сараланып талқыланды. Анықталған проблема келесі оқу жылының басымдығы ретінде алынып жыл бойына сол проблемамен жұмыс жасалды. Анықталған проблемалар мектептің даму жоспарының басымдықтары болып белгіленіп, соған байланысты іс-шаралар жоспары жасалды. Аудит жасау мектептің өзін-өзі эвалюация жасауы; ол мектептің өзгеріс енгізу бағыттары мен салаларын анықтайды. Аудит қорытындысы әріптестеріме білім беруде өзгерістердің қажет екені, өзін-өзі оқытатын мектеп керектігі, коучингтер мен тәлімгерліктің кәсіби дамуына ықпалы зор екендігі белгілі болды. Ата-аналар мен оқушылардан да сауалнамалар алынып, оқыту мен оқудағы қажеттіліктері ескеріле отырып, анықталған стратегиялық басымдықтар негізінде мектептің даму жоспары құрылды. Стратегиялық басымдықтар: бұл мектептің нақты қандай мектепке жататынын анықтауға көмектесті. Мектеп үдерісіне өзгеріс енгізуде оқушыны іс-әрекеттегі зерттеу, тізбектелген сабақтар топтамасы, Lesson study, рефлексия жасау сияқты педагогикалық әрекеттердің маңызы зор. Әрине, өзгерістердің бәрін бірден енгізу оңай емес екені белгілі, дегенмен, әріптестеріміз енгізілген өзгерістерді қолдағаны бізді қуантты. Оқыту мен оқу үдерісінде жаңа ұғымдарды қолдана

бастадық. Мектептің даму жоспары ол – оқыту мен тәрбие жұмысын жақсарту бағытында көптеген шаралар.

Мектептің даму жоспары негізгі бес бөлімнен тұрады: I. Оқыту мен оқу қызметі; II Ғылыми-әдістемелік қызмет; III Тәрбие қызметі; IV.Ата-аналармен жұмыс; V Әлеуметтік-психологиялық;

Мектептің даму жоспары бойынша айына бір рет коучинг-сессиялар өткізіледі. Коучинг және тәлімгерлік -эвалюациялауға жататын мектеп жұмысындағы жаңа үдеріс.

Коучинг – қарым-қатынас ұзақтығы белгіленген, нақты мәселелерді шешуге арналған үрдіс. Нақты дағдыны қалыптастыруға арналған қысқа мерзімді кездесулер. Оқыту семинарларының тақырыптары сұранысқа сәйкес келе бермейтіндіктен, мұғалімдерге әсері аз, тіпті мұғалімдердің кәсіби дамуларына септігін көп тигізе бермейді. Ал коучингте мұғалімдердің сұраныстарына қарай тақырыбы таңдалып өткізіледі. Ұжымда анықталған ортақ мәселелерді шешуде мұғалімдердің ортақ ұстанымдары қалыптасады. Оның өзі ұжымдық жұмыс пен бірлескен оқуды көтермелейді. Мектепте өткізілген коучингтерден кейінгі кері байланыстағы мұғалімдердің пікірінен өздерін толғандырып жүрген сұрақтарына топ мүшелерімен бірлесе отырып шешім табуы оларға жаңа серпіліс, өз істеріне деген сенімділіктерін нығайтқанын байқадық. Мұғалім өз ізденісінде жалғыз емес, әріптестерімен бірге екенін сезінді. Ортақ ұсыныстардың қабылдануы оларды орындаудағы жауапкершіліктерін күшейтті. Коучингте қабылданған ортақ ұсыныстарды орындауда мұғалімнің іс-тәжірибесіне өзгерістер ене бастады. Бұл жұмыстар ортақ проблемалар арқылы мектеп қабырғасында жүйелі жүргізілетіндігін ескерсек, бұның өзі мұғалімнің кәсіби құзыреттілігінің үздіксіз өсуіне алып келеді деп ойлаймыз. Әрине, коучингтерді өткізуде үлкен шеберлік, жоғары кәсіби біліктілік қажет. Соған қарамастан бұл үрдістердің мұғалімдердің кәсіби біліктілігін арттырудағы ролі зор. Мектепте өткізілген коучингтерден кейінгі кері байланыстағы мұғалімдердің пікірінен өздерін толғандырып жүрген сұрақтарына топ мүшелерімен бірлесе отырып шешім табуы оларға жаңа серпіліс, өз істеріне деген сенімділіктерін нығайтқанын байқаймыз. Мұғалім өз ізденісінде жалғыз емес, әріптестерімен бірге екенін сезінді. Ортақ ұсыныстардың қабылдануы оларды орындаудағы жауапкершіліктерін күшейтті. Коучингте қабылданған ортақ ұсыныстарды орындауда мұғалімнің іс-тәжірибесіне өзгерістер ене бастады. Коучингке қатысқан мұғалімдер сабақтарына қатысып талдап, тақырып бойынша әдістердің қолданысына ұсыныстар беріліп отырды.

Бақылау мақсатында деңгейлік бағдарламаны оқыған бірнеше мұғалімнің сабақтарына қатыстық. Деңгейлік курстан өткен мұғалімдердің оқытудағы іс-әрекеттерін, әдіс-тәсілдерін бақылау, жаңа технология пайдалануын қадағалау. «Қалай қолданды? Не мақсатпен қолданды? Нәтижесі қандай?» деген сұрақтарға жауап іздедік. Сабақтарына қатысқан мұғалімдердің бәрі өз сабақтарында жаңа әдіс-тәсілдерді тиімді пайдалана алып жүргендеріне көз жеткіздік, бірақ диалогтік оқытудағы түрткі сұрақтармен ғана шектелетіндіктерін байқалды. Сабақтарда сыни ойлауға жақсы дағдыланып келе жатқандықтары бізді қуантты, оқушылар өз ойларын еркін, нақты жауап бергендері мұғалімдердің сабақтарында сыни ойлауға дағдыландырып отыратындықтарының нәтижесі. Мақсаты: мұғалімдер қойылған сұрақтарға жауап іздеу арқылы кәсіби құзыреттерін шыңдау, жаңа әдіс-тәсілдерді меңгеру, оқыту тәжірибесіне тиімді қолдану. Коуч-мұғалімдер өткізген коучингтер тақырыптары бойынша өз әріптестерінің сабақтарына қатысып, ұсыныс-тілектерін беріп бағалау проформасы бойынша қорытындылап отырады Бағалау проформасы «Көшбасшылар» тобының бірлескен жұмыс нәтижесі.

Бағалау профформасы мектеп мұғалімдерінің рейтингісіне енгізіліп, мектеп бойынша мұғалімдер рейтингісі анықталып, оқу жылы соңында «Ең үздік мұғалім» номинациясы айқындалады. Мектепті жаңаша басқарудағы ерекшеліктің бірі мектеп ұжымында ынтымақтастық орта қалыптастыру, бірлесіп шешім табу.

Іс-әрекеттегі зерттеу – анықталған проблема бойынша бір мұғалімнің пән бойынша бір сыныптағы жүргізетін зерттеу нысаны. Іс-әрекеттегі зерттеу жүргізгенде қамтылатын мәселелер: зерттеу нысанын анықтау, тақырыпты таңдау және оны негіздеу, деректер жинау (сауалнама, сұхбат, сабаққа қатысу, т.б.), тәжірибеге өзгеріс енгізу (тізбектелген сабақтар топтамасы), деректерді талдау (сәтті және сәтсіз жақтары), нәтижені қорытындылау және жоспарлау бөлімдері бойынша өзгертуге болады. Бұл жұмыстар педагогтар өзара ынтымақтастықта жұмыс жасаған уақытта ғана нәтиже береді. Мектепке басшылық ету мынандай құралдарды негізге ала отырып жұмыс жүргіздік: педагогикалық менеджмент, озат тәжірибелер, маркетинг, рейтинг пен мониторинг, білім беру технологиялары.

Жобалау-жоспарлау, ұйымдастыру-үйлестіру, бақылау - сараптама жасау мектеп басқарудың негізгі функциялары.

Мектепте «Lesson Study» тобы әр бірлестікте жұмыс жасайды. «Lesson Study» – анықталған проблемаға сай, соны зерттеуге және жетілдіруге бағытталған педагогтар тобының бірлесіп жүргізетін зерттеу. Бұл зерттеу кезең-кезеңмен жүргізіледі. 1-кезең – оқыту сапасын қадағалау мақсатында мұғалімдер бірлесе отырып бір сабақтың жоспарын құрады, 2-кезең – оқу сапасын қадағалау үшін бірнеше сабақтың жоспарын жасақтап іске асыру. Бағалауға қамтылатын бөлімдер: проблеманы анықтау және негіздеу, үдерісті жоспарлау (бағалау және бақылау картасы, болжам жасау, сабақты жоспарлау), қадағалау, талқылау және жоспарлау (1-кезең, 2-кезең, 3-кезең...), қорытынды және нәтиже. Мектептегі әр бірлестікте проблемасына қарай Lesson Study топтары құрылып, оқушыларды зерттеу жұмыстарын жүргізіп, оң нәтижесін бере бастады. Мысалы мектеп бойынша ең төмен сапа көрсеткен сыныптар нысанаға алынып, әр оқушыны зерттей отырып, оқыту қажеттіліктері анықталады. Іс-әрекет қайта жоспарланады. Мысалы: Lesson Study тақырыбы: 6 «а» сынып оқушыларын диалогтік оқыту арқылы оқушылардың сабаққа қызығушылығын арттыру». Зерттеу барысында мұғалімдер өзара ынтымақтастықта жұмыс жасап, сабақ кезінде оқушылардың оқыту мен оқудағы қажеттіліктерін анықтап, келесі сабақты бірігіп қайта жоспарлау арқылы нәтижеге жетті. «lesson study» тақырыбы «Топтық жұмыс арқылы 8-сынып оқушыларының белсенділігін арттыру» болатын. Мақсатымыз зерттеу арқылы оқушылардың білім сапасын, сабаққа белсенділігін көтеру. Зерттелген сыныптағы білім сапасы 44% дан 47% ға көтерілді, мұндағы С тобының бақыланған бір оқушы оқу екпіндісінің қатарынан көрінді. Бұл оқушының өзгеруіне «lesson study» зерттеуі әсер етті деп ойлаймыз. Сыныпта сабаққа дайындалып белсенді қатысатын оқушылар қатары көбейді. Оқушылар арасында сабақ үдерісінде бәсекелестік пайда бола бастады. «lesson study»-дің үш циклі аяқталғаннан кейін педагогикалық кеңесте қаралып қорытындыланды.

Мектепте және мектептер арасында желілік қоғамдастық құру - мұғалімнің кәсіби дамуын қамтамасыз ету моделінің бірі Мектеп ішінде және аймақтық жақын орналасқан мектептермен де желілік қоғамдастық тығыз байланыстамыз. Мектебіміздің желілік жоспарға сәйкес жұмыс жүргізіліп отырады. Мектеп мұғалімдері crt.kz порталына қосылып өз тәжірибелерімен бөлісіп отырады. Аталған интернет порталында бәріне ашық, қол жетімді «Бірлік» атты интернет

қоғамдастығымыз жұмыс жасайды. Мектеп басшысының басқару қызметі өзінің табиғатында шығармашылық іс. Басқарудың құндылықтары мен технологиясын меңгере отырып басшы-менеджер тұлғалық ерекшеліктері мен басқару объектісінің ерекшеліктеріне сай, ол құндылықтарды өзінше қайта жоспарлап, құрып, талдап түсіндіреді. Осылайша, педагогикалық жүйені басқару тұлғалық қабілеттерді іске асыратын және жұмсайтын сала. [6]

Мектепте тағы бір жаңалықтың нышаны - тәлімгерлік іс. Тәжірибелі мұғалім мен тәлім алушы арасындағы, тәлім алушыны кәсіби дамытуға бағытталған ұзақ мерзімді жүйелі қарым-қатынас үдерісі - тәлімгерлік. Бұл үдеріс ресми жағдайда да, бейресми жағдайда да мектеп өмірінде ағымды жұмыс жасап өз нәтижесін беруде. Мысалы мектебіміздің тәлім алушы мұғалімдеріміз қалалық, облыстық педагогикалық оқуларда, мұғалімдер арасындағы пәндік олимпиадаларда жүлдеге ие болғандары тәлімгерлерлік істің нәтижесі деп есептейміз. [7]

Бүгінгі күн талабына сай мектептерде эвалюация үдерісін тиімді әдіс ретінде ұсынамыз. Біздің мемлекетіміздің дамыған 30 елдің қатарына енуі ең бірінші білімді дамытуға байланысты десек, білім берудегі әлемдік тәжірибені кеңінен зерттеп эвалюациялау, мектепті басқару, тиімді көшбасшы болу маңызды.

References

- 1 Address of the president of the Republic of Kazakhstan N. A. Nazarbayev to the people of Kazakhstan "Kazakhstan's way-2050: common goal, common interests, common future" <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400002014>
- 2 instructions for the manager. AEO "Nazarbayev Intellectual Schools", Center for pedagogical excellence, 2013, p28.
- 3 Political Explanatory Dictionary. - Almaty, 2007, p 52.
- 4 kyzmet-gazeti.kz website
- 5 www.cpm.kz
- 6 Maksimov V. G. pedagogical diagnostics in school. Moscow 2002, p 130.
- 7 <https://uchebnikfree.com/sovremennogo-obrazovatel'nogo-metodologiya/evalyuatsiya-obrazovaniya-54067.html>

ПРОЦЕСС ЭВАЛЮАЦИИ В СОВРЕМЕННОМ ОБРАЗОВАНИИ

В статье показаны итоги проведенных исследований современных проблем, которые возникают в работе. Изучен процесс эвалюации коммуникационных моделей множества ученых и школ, выделена тенденция их развития, а также разработана модель коммуникации, которая является адаптированной к современным условиям.

В условиях глобализации были проанализированы изменения в сфере образования, в том числе изменения в управлении школой в сочетании с опытом. О путях и методах поддержки профессионального роста учителей школы. Был представлен проект плана развития школы. Понятие эвалюации использовалось в процессе обучения.

В управлении школой указаны пути решения проблем по обновленной образовательной программе, опираясь на мировую практику. Предусмотрено новое обучение, эвалюация развития школы.

Раскрыты вопросы повышения потенциала, повышения качества образования.

Авторы делятся опытом повышения квалификации педагогов, вовлечения в лидерство. «Назарбаев Интеллектуальные школы» руководствуются опытом, моделями внесения изменений в Бурке-Литве. Были изучены опыты «Lesson study», «Менторство», «Сообщество учителей». На практике, по результатам анкетирования Талис учителей, были показаны пути развития коллектива. Через Коучинг были проведены исследования, повышение профессиональной квалификации учителей. Мониторинг деятельности, методов и приемов учителей, прошедших уровневый курс, мониторинг использования новых технологий.

Ключевые слова: эвалюация, управление школой, коучинг, наставничество, сетевое сообщество.

THE PROCESS OF EVALUATION IN MODERN EDUCATION

The article shows the results of studies of modern problems that arise in the work. The process of evolution of communication models of many scientists and schools was studied, the tendency of their development was highlighted, and a communication model was developed that is adapted to modern conditions. In the context of globalization, changes in education were analyzed, including changes in school management combined with experience. On ways and methods of supporting the professional growth of school teachers. A draft school development plan was presented. The concept of evaluation was used in the learning process.

The management of the school indicates ways to solve problems in the updated educational program, based on world practice. New training and evaluation of school development are provided.

The issues of increasing the potential and improving the quality of education are revealed.

The authors share their experience of teachers' professional development and involvement in leadership.

"Nazarbayev Intellectual schools" are guided by the experience and models of making changes in Burke-Lithuania. The experiments "Lesson study" and "Mentoring" were studied. In practice, according to the results of the survey of talismans, the ways of development of the team were shown. Through Coaching, research and professional development of teachers were conducted.

Keywords: evaluation, school management, coaching, mentoring, networking.

Information about authors:

Askhat Imangaliev, Professor, Doctor of Pedagogical Sciences, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan. e-mail: valeology@icloud.com

Gulmira Mukanova, master's degree in pedagogy psychology, Director of school Complex of elite kindergarten school "SENIM", Atyrau, Kazakhstan. e-mail: gulmiram_70@mail.ru

DOI 10.47649/vau.2020.v58.i3.09

МРНТИ 14.07.07

УДК 371.311

Е.Н. Васильева¹

¹Красноярский краевой институт повышения квалификации работников образования

г. Красноярск, Россия

E-mail: ekaterina2015@mail.ru

ТЕХНОЛОГИЧЕСКАЯ ГРАМОТНОСТЬ КАК РЕЗУЛЬТАТ ОСВОЕНИЯ УЧИТЕЛЕМ КОЛЛЕКТИВНОГО СПОСОБА ОБУЧЕНИЯ

«Перестройка образования – важный компонент в решимости России изменить свою социально-экономическую структуру и свое международное положение. Делать это постепенно за счет местных усилий – дело бесперспективное».

П.Сеймур

В условиях наступившей другой эпохи проживания общества – эры 4-ой промышленной революции, отличительной от предшествующей, в которой как никогда востребован успешный в жизни человек, в которой зарождается Новая школа – возникает как необходимость, как потребность в другом учителе, учителе с иной профессиональной грамотностью, в т.ч. – технологической.

В современных условиях развития образования, когда перед педагогами ставится цель повышения качества образования важно правильно направить работу методического объединения учителей-предметников.

В этих условиях важнейшей задачей системы послесреднего, высшего и послевузовского, дополнительного профессионального образования становится овладение методологией и теорией новой дидактики, построенной на естественнонаучном (научном) подходе к обучению, и технологией коллективного способа обучения (КСО), т.е. технологией массового и качественного обучения и образования по способностям. Именно проживание учителя во всем этом процессе и определяет его технологическую грамотность. В этой связи целью нашей статьи является раскрытие основного пути формирования технологической грамотности практических работников, освоение технологии КСО, технологии «учения» школьника, применение ее в практике обучения, что позволит «включить каждого ученика в коммуникативно-познавательную деятельность».

Ключевые слова: технологическая грамотность, способы обучения, коллективный способ обучения, профессиональная грамотность, универсальные способы деятельности, мотивированность, технологии обучения

Волна перемен охватила планету в области образования. Такие понятия, как «информационный век», «экономика знаний», «глобализация», «взаимосвязанное общество», «компьютеризация», «технологизация» и др. – стали необходимыми для определения политики в области образования [1].

Обратимся к истории. Научную основу процессов развития обучения исторически составляли теории формального и материального образования. Сторонники формального образования (Дж.Локк, И.Г.Песталоцци, И.Кант и др.) придерживались позиции философского рационализма, где источником знаний является разум.

Предполагалось, что решение важнейших задач образования зависит от того, насколько в обучении акцентируется проблема развития ума обучаемых (имеется в виду проявления задатков, способностей, талантов и др., заложенных генетически).

Сторонники материального образования (Г.Спенсер, Дж.Дьюи и др.) опирались на философию эмпиризма и прагматизма и задачи образования связывали с овладением обучаемыми естественнонаучными знаниями, пригодными, прежде всего, для практической деятельности [2].

Сегодня обе эти теории не только не потеряли актуальности, они приобрели большую значимость и находят свое отражение в процессе повышения квалификации учителя, в освоении педагогом инновационной деятельности.

В то же время современный научно-технический процесс предопределил развитие ведущей тенденции образования – переход от информационно-когнитивной (знаниево-просветительской) к культурно-исторической (личностной) педагогике. Педагогике, в которой есть место понятию «наследственность», ориентированность на развитие определенных качеств личности, способности овладевать не только знаниевыми компетентностями образования, но и способами деятельности, позволяющими человеку продуктивно действовать в постоянно изменяющейся среде; на возможности осуществлять оптимальный выбор в жизненных ситуациях, на накопление некоторого конкретного опыта личностной самоорганизации. В этих условиях начинает формироваться потребность создавать специфические педагогические средства, технологии обучения и др., дающие возможность усилить процесс формирования опыта личностной самоорганизации посредством личностно-ориентированной педагогической ситуации (В.В.Сериков), в условиях которой личность самоактуализируется, самоорганизуется и самореализуется, приобретает навыки самоуправления [3].

В настоящее время очевиден факт, что важные стороны общественной и частной жизни человека затронуты образованием в такой степени, что требуется

переоценка системы образования, сложившейся в XX в. Наступила другая эпоха, отличительная от предшествующей: появилась другая наука, типичная уже для XXI в, другой бизнес, другие навыки, умения успешности человека в любой профессиональной деятельности. Дети играют в другие игры, у них другой, чем у предшествующего поколения доступ к информации, у них другие ожидания жизни, другие взгляды на обстоятельства. Ученик XXI в. отличается от ученика XX в. Он другой. Другого ученика надо уметь *по-другому* обучать.

Сегодня происходят серьезные изменения в предметном обучении, в средствах, методах обучения и, что особенно примечательно, – в освоении школьником способов познания. Приоритетными становятся способы создания образов, моделей, анализ ситуаций и др. Становится востребованным критическое мышление [4; 5].

Очевидно, что школа не поспевает за эволюцией общества. Она явно отстает по причине несовершенства профессиональной грамотности педагога. И, возможно, в этой связи падает доверие к школе, подрывается авторитет учителя. Ухудшается дисциплина, успеваемость, меняется отношение к приоритетам прошлого.

Безусловно, поколение учащихся, плохо подготовленное для нужд новой экономики, нового хозяйствования явится обузой для общественного развития. В этой связи неминуемы даже обострения социального порядка.

Наблюдается процесс актуализации репетиторства, т.е. выбора педагогов, способных «научить и доучить». Это явление широко признано среди родителей, учащихся. Репетиторство дает гарантированный результат, но репетиторство никогда не заменит школьное обучение, поскольку репетиторство – локально, нацелено на устранение пробелов в ЗУНах у школьника, а школьное обучение всегда системно, так как выстраивается определенная система в обучении.

Общеизвестно, что во всем мире ведется поиск новых форм обучения, новых подходов, оптимальных технологий обучения.

Чтобы следовать за быстрым изменением в жизни общества, школа сегодня вынуждена делать «большой отход» от традиционной модели обучения. Продолжать обучать традиционно – значит углублять существующую тупиковую позицию, продолжать обучать только мотивированных, остальные просто не обучаются, хотя приходят в школу [6; 7].

Россия и Казахстан в состоянии изменить систему своего образования даже в силу того, что уже сегодня многое в этой системе находится в стадии перемен. Создание новой системы образования – дело сложное, и прежде всего это связано с изменением *технологической грамотности* учителя. Основой технологической грамотности является обязательное знание педагогом дидактики. Автором современной, новой дидактики В.К.Дьяченко, технологическая грамотность описывается посредством освоения учителем методик КСО - КОЛЛЕКТИВНОГО СПОСОБА ОБУЧЕНИЯ «по горизонтали» и «по вертикали», получивших названия, соответственно, новая и новейшая педагогическая технология [8].

Рассмотрим их подробнее. Новая педагогическая технология – организация учебно-воспитательного процесса с использованием методик сотрудничества «по горизонтали» в условиях традиционного обучения, именуемого групповой способ обучения.

Суть новой технологии можно выразить одной фразой: каждую новую тему (теоретическую и практическую части) ученик изучает самостоятельно, но под непосредственным контролем другого ученика, который эту тему уже

прорабатывал, т.е. может оказать немедленную, безотлагательную помощь. Польза от такой технологии обоюдная: тот, кто изучает тему первоначально, приучается к самостоятельному изучению нового материала, получая при этом своевременную, неотложную консультацию от своего товарища-учителя, что способствует более быстрому темпу продвижения по материалу программы.

Тот ученик, который при этом оказывается учителем - консультантом, таким путем закрепляет свои знания по данной теме, добивается при этом более качественного усвоения. Для него роль учителя-консультанта - активная форма повторения и закрепления нового материала, если мы берем ученика того же класса, того, кто только что изучал эту тему. Но это имеет положительный смысл и для тех, кто данную тему изучал год-два тому назад, т.е. для старшеклассника. Старшеклассники, выступая в роли учителей-консультантов, получают возможность систематически повторять материал, который изучался в прошлом или позапрошлом году.

Новейшая педагогическая технология, в отличие от новой, - организация учебно-воспитательного процесса с использованием методик сотрудничества «по вертикали» в условиях КСО или методика непрерывной передачи знаний (Т.В.Яловец).

Разработаны два варианта технологии сотрудничества учащихся «по вертикали» (Красноярский и Лангепасский), например, в соответствии с Красноярским вариантом по каждой теме (главе учебника) готовятся опорные конспекты. Таких опорных конспектов по программе (по учебнику) одного года обучения может быть 12-20. Опорные конспекты готовит учитель или они даются в учебнике (учебном пособии).

Подготовка ученика (студента) по первой теме может происходить по-разному (индивидуально, с помощью педагога, в парах сменного состава). Это относится и к подготовке последующих тем программы [9].

Понятно, что глубокая модернизация системы образования предполагает не только изменение технологии обучения, но и многое другое. Но изменение *технологии обучения* – это важнейшая задача сегодня. От того, насколько консервативен в этом вопросе сам учитель и административный состав школ, зависит скорость в продвижении технологических изменений в сегодняшнем уроке.

В существующей массовой педагогической практике роль учителя как источника информации излишне гиперболизирована. Имеется достаточно много дополнительных источников, которые можно включать в учебный процесс. Место учителя в педагогической информационно-образовательной среде определяется участием его в процессе цифровизации образования, а именно -через состав его основных функций, таких как:

- моделирование различных источников информации естественной «метасреды» в области преподаваемого предмета;
- предъявление учащимся информационных смыслов;
- формирование функциональной самостоятельности учащегося в присвоении им универсальных способов деятельности. При этом: учитель – организатор информационного обмена между обучающимися и держатель дидактических отношений в условиях конкретных технологий обучения;
- целенаправленная реализация педагогических функций на получение результата (индивидуальная дельта изменений), продукта обученности каждого школьника.

С использованием этих функций мы связываем *технологические способы*

дидактической поддержки самостоятельного потребления школьником информации из различных источников, переработки (усвоения) этой информации и ее применения в практике. В этой связи, учащийся осваивает общеучебные умения, способы познания и усвоения информации, общеинтеллектуальные умения, осваивая технологию коммуникативного взаимообучения – КСО. Именно в самом учебном процессе ученик технологически осваивает работу в паре, закрепляет это в последующих парах, в малых группах, и конечном итоге - начинает работать индивидуально, сам. При этом ученик постепенно учится управлять собственной учебно-познавательной деятельностью, «учится учиться». Реализация выше названного возможна лишь при определенной, осваиваемой самим учителем выше обозначенной *технологической грамотности*, а именно- методик, технологии коллективного способа обучения.

Современные обучающие технологии, заявляемые как альтернативные традиционному обучению, иногда гиперболизируют функции какого-либо одного источника информации. Так, при проблемном обучении основное внимание уделяется организации учебного исследования.

В рамках «развивающего обучения» освоение предмета связано с реализацией дедуктивного метода потребления смысловой информации (от общего теоретического знания к конкретным явлениям) [10].

В отличие от них технология КСО (коллективный способ обучения) базируется на потреблении информации, как от учителя, так и из других источников, на основе активной работы школьников с УМК - учебными текстами и использовании такого источника информации как учебные коммуникации, в том числе компьютерной. Это подтверждается полученной практикой работы педагогов по КСО. При этом главным звеном в сфере учебных коммуникаций выступают сами учащиеся (и это чрезвычайно важно в технологии обучения КСО).

Технология «авторизованного обучения» в значительной мере опирается на самостоятельную работу обучаемых с фондами «готового» знания. Основным источником информации в проектной технологии выступают учебные исследования, преимущественно прикладной направленности.

Традиционное обучение связано с гиперболизацией функции учителя как источника информационных смыслов.

Осваивая и практически применяя сегодня те или иные технологии обучения, учитель вынужден практически разрабатывать (постоянно апробировать в практике, в *синтезе*) различные технологии самообучения школьника, в том числе, осваивая КСО, и это является серьезным вкладом в педагогическую практику и педагогическую науку.

Иными словами, сегодня как никогда актуален вопрос развития педагогического знания учителя, его *технологической грамотности* – умение содержательно и процессуально синтезировать разные технологии обучения, их объединять, находить способы их органичного взаимодействия в единой педагогической информационно-образовательной среде [10].

Сегодня в школах наблюдается плюрализм различных технологических практик обучения, эклектический набор того, что пытается включить в урок учитель. У абсолютного большинства учителей отсутствуют глубокие системные знания по ведущим технологиям обучения. Иногда учитель пытается что-то «творить» в конкретной технологии обучения, не уяснив при этом ее глубокое предназначение. Реальное состояние освоения технологической грамотности на сегодняшний день таково, что качество подготовки будущих учителей и

учителей-практиков по многим параметрам не соответствует запросам современной школы.

У подавляющего большинства педагогов-практиков даже на когнитивном уровне нет четкого однозначного и содержательного представления о педагогических технологиях. При этом отношение учителей к педагогическим технологиям формально характеризуется выраженной положительной мотивацией и достаточной степенью сознательности. Однако в школьной практике педагог продолжает обучать традиционно, вводя, по его словам, «какие-то элементы» разных технологий. Имеющаяся недостаточная психолого-педагогическая подготовленность, отсутствие необходимой инновационной практики и, безусловно, нехватка времени для самостоятельного изучения педагогической литературы – приводят к тому, что позитивное отношение учителя к освоению технологий не связано с глубинным пониманием и продуктивным введением их в школьную практику. Отсюда – не происходит, к сожалению, ожидаемого изменения в практике обучения детей.

Стратегия технологического подхода в повышении квалификации направлена сегодня на мобилизацию потенциала самоорганизации обучения, на проникновение этой идеи в систему обучающей деятельности субъектов обучения – учителя и учащихся. Каждый из субъектов призван выполнять роль «ведущего» в познавательной деятельности.

В этой связи становится актуальным вопрос построения субъектной модели технологического обучения, в основе которой лежит идея рефлексии.

Рефлексия, по определению Г.Е.Корвяко, – способ организации идеальной деятельности сознания, процесса размышления индивида о происходящем в его собственном сознании; способ личности осознавать свою психологическую деятельность, отражающую рациональное осмысление собственной деятельности в обучении.

Благодаря рефлексии самосознание предстает «живым» инструментом самоорганизации личности. Рефлексия позволяет учителю реализовать фундаментальный дидактический принцип, обоснованный в отечественной и зарубежной педагогике, – принцип природосообразности обучения.

Рефлексия – есть «педагогическая универсалия» технологического обучения, предопределяющего культурологическую интеграцию двух технологических систем: «обучение знаниям» и «обучение мышлению» [11].

«Мозг, хорошо устроенный, стоит дороже, чем мозг, хорошо наполненный» (Мишель Монтень). Диалектика этой взаимосвязи выражена в трудах К.Д.Ушинского, который подчеркивает, что одностороннее увлечение задачами развития ума, как и задачей приобретения готовых полезных знаний противоречит законам развития человека [12].

Следовательно, основная идея технологического обучения педагога в системе повышения квалификации по сути своей есть процесс выстраивания модели самоорганизующихся систем рефлексивной взаимосвязи обучающего и обучаемого как самоорганизующихся систем, функционирующих на основе триединства генерации, трансляции, ассимиляции знаний.

Методику генерации составляет наука (достоверные знания в форме понятий, теорий, законов).

Методика трансляции представлена собственной учебной деятельностью субъекта (рефлексия деятельности – каркас саморазвития личности).

Методика ассимиляции выступает в виде культуры (социальной, профессиональной, образовательной) [13; 14].

В повышении квалификации учителя в условиях инновационности и технологичности следует различать основные уровни его профессиональной компетентности:

- Теоретический – знание научных основ педагогической деятельности.
- Технологический – наличие способностей к практической реализации деятельности.
- Функциональный – способность сохранять профессиональные качества деятельности при действии дестабилизирующих факторов.

При этом качество деятельности в основном определяется степенью развития форм и содержания самоорганизации интеллекта человека, переходом его на соответствующие образовательные технологии, ориентированные не только на освоение учебного материала, но и на систему методов, приемов, способов учебной деятельности.

Как никогда сегодня необходима *целостная программа* подготовки учителя по технологиям обучения, специально разработанное содержание подготовки учителя по освоению им профессиональной *технологической грамотности*. И это подтверждается уже имеющейся практикой подготовки педагога по технологии КСО.

Новые и новейшие технологии имеет смысл с одной стороны отделить, а с другой стороны связать с методикой преподавания предмета, выводя на гарантированные результаты обучения [15].

Выше обозначенное может быть разрешено в системе послесреднего, высшего и послевузовского, дополнительного профессионального образования, в системе курсовой работы педагогов при активном участии в этом административного звена образовательного учреждения, управлений образования и, безусловно, мотивированности самого учителя, его желания изменить существующую традиционную систему обучения в школе.

Список литературы

- 1 Вершловский С.Г. Педагог эпохи перемен, или Как решаются сегодня проблемы профессиональной деятельности учителя. - Москва: Сентябрь, 2002. – 160 с.
- 2 Современный энциклопедический словарь. Образование. Наука. Инновации/Г.М.Кусаинов: В 4-х т. - Алматы: Изд-во «ЭВЕРО», 2014. – т.3. – 394 с.
- 3 Гузев В.В. Организация урока в форме проблемного семинара // Народное образование. - 2002. - №8. – С.85-90.
- 4 Технология критического мышления // Лучшие страницы педагогической прессы. - 2001. - №1.
- 5 Технологии открытого образования: Сборник научно-методических материалов Московского открытого образовательного проекта/ Под ред. Н.П.Дерзковой. - Москва: АПК и ПРО, 2002.
- 6 Колеченко А.К. Энциклопедия педагогических технологий. – Санкт-Петербург: КАРО, 2002. – 368 с.
- 7 Селевко Г.К. Энциклопедия образовательных технологий: В 2 т. – Москва: НИИ школьных технологий, 2006. – т.1. – 816 с.; т.2. – 816 с.
- 8 Дьяченко В.К., Кусаинов Г.М., Васильева Е.Н. Избранные дидактические произведения: В 10-т. – Алматы: Изд-во «Эверо», 2018-2019.
- 9 Кусаинов Г.М., Каримова Б.С., Васильева Е.Н. Дидактика коллективного способа обучения: словарь-справочник. – Алматы: Эверо, 2018. – 252 с.
- 10 Васильева Е.Н. Организационно-педагогические условия подготовки учителя в ИПКРО к инновационной деятельности: Дис... канд. пед. наук. – Красноярск, 2001. – 193 с.
- 11 Корявко Г.Е. Философское сознание как рефлексия// Вестн. Моск. Ун-та. Сер. 7. Философия. – 1992. – № 3. – С.18-28.
- 12 Ушинский К.Д. Педагогические сочинения: В 6 т. – Москва: Педагогика, 1988.
- 13 Фопель К.В. Создание команды. Психологические игры и упражнения. - Москва:

Генезис, 2002. – 400 с.

14 Щуркова Н.Е. Практикум по педагогической технологии. - Москва: Педагогическое общество России, 1998. – 251 с.

15 Васильева Е.Н. Технология коллективного обучения: Инновационная педагогическая деятельность: Учебно-методическое пособие / Под ред. А.К.Кагазбаевой, Г.М.Кусаинова. – Алматы: Изд-во «CyberSmith», 2019. - 292 с.

ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ САУАТТЫЛЫҚ - МҰҒАЛІМНІҢ ОҚЫТУДЫҢ ҰЖЫМДЫҚ ТӘСІЛІН МЕНГЕРУ НӘТИЖЕСІ РЕТІНДЕ

Қоғам өмірінің басқа дәуірі жағдайында - 4-ші өнеркәсіптік революция дәуірі, ол бұрынғыдан өзгеше, өмірде сәттілікке қол жеткізетін, бұрын – соңды болмағандай сұранысқа ие, онда жаңа мектеп пайда болады - қажеттілік ретінде, басқа мұғалімге, басқа кәсіби сауаттылыққа ие мұғалімге қажеттілік ретінде туындайды.

Білім беруді дамытудың қазіргі жағдайында, мұғалімдердің алдына білім беру сапасын арттыру мақсаты қойылған кезде, пән мұғалімдерінің әдістемелік бірлестігінің жұмысын дұрыс бағыттау маңызды.

Бұл жағдайда орта білімнен кейінгі, жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі, қосымша кәсіптік білім беру жүйесінің маңызды міндеті-оқытуға жаратылыстану-ғылыми тәсілге негізделген жаңа дидактика әдіснамасы мен теориясын және ұжымдық оқыту әдісінің технологиясын (ҰОӨТ), яғни оқыту қабілеті бойынша жаппай және сапалы оқыту мен білім беру технологиясын меңгеруге негізделген.

Осыған байланысты біздің мақаламыздың мақсаты-практикалық қызметкерлердің технологиялық сауаттылығын қалыптастырудың негізгі жолын ашу, ұжымдық оқыту әдісінің технологиясын, оқушының "оқу" технологиясын игеру, оны оқыту тәжірибесінде қолдану, бұл "әр оқушыны коммуникативтік-танымдық іс-әрекетке қосуға" мүмкіндік береді.

Мұғалімнің ұжымдық оқыту әдісін игеруінің нәтижесі ретінде технологиялық сауаттылық пайда болады.

Негізгі сөздер: технологиялық сауаттылық, оқыту тәсілдері, оқытудың ұжымдық тәсілі, кәсіби сауаттылық, қызметтің әмбебап тәсілдері, дәлдемелік, оқыту технологиялары

TECHNOLOGICAL LITERACY AS A RESULT OF THE TEACHER'S DEVELOPMENT OF THE COLLECTIVE METHOD OF LEARNING

In the conditions of another epoch of society - the era of the 4th industrial revolution, which is different from the previous one, in which a successful person is needed more than ever, in which a new school is born - arises as a necessity, as a need for another teacher, a teacher with a different professional literacy, including - technological.

In modern conditions of the development of education when the aim of improving the quality of education is set for teachers it is important to direct work of methodical association of teachers - subjects correctly.

In these conditions, the most important task of the system of post-secondary, higher and postgraduate, additional professional education is to master the methodology and theory of new didactics, based on the natural science (scientific) approach to learning, and the technology of collective learning method (TCL), i.e. The technology of mass and quality learning and education by ability. It is the teacher's life in this process that determines his technological literacy. In this regard, the purpose of our article is to reveal the main way of formation of technological literacy of practitioners, mastering the technology of CSR, the technology of "teaching" of a schoolboy, its application in teaching practice that will "include each student in the communication and cognitive activities.

Keywords: technological literacy, ways of learning, collective way of learning, professional literacy, universal ways of activity, motivation, technology of learning

References

1 Vershlovskij S.G. Pedagog jepohi peremen, ili Kak reshajutsja segodnja problemy professional'noj dejatel'nosti uchitelja. - Moskva: Sentjabr', 2002. – 160 s.

2 Sovremennyy jenciklopedicheskij slovar'. Obrazovanie. Nauka. Innovacii/G.M.Kusainov: V 4-h t. - Almaty: Izd-vo «JeVERO», 2014. – t.3. – 394 s.

- 3 Guzeev V.V. Organizacija uroka v forme problemnogo seminara // Narodnoe obrazovanie. - 2002. - №8. - S.85-90.
- 4 Tehnologija kriticheskogo myshlenija // Luchshie stranicy pedagogicheskoy pressy. - 2001. - №1.
- 5 Tehnologii otkrytogo obrazovaniya: Sbornik nauchno-metodicheskikh materialov Moskovskogo otkrytogo obrazovatel'nogo proekta/ Pod red. N.P.Derzkovoj. - Moskva: APK i PRO, 2002.
- 6 Kolechenko A.K. Jenciklopedija pedagogicheskikh tehnologij. - Sankt-Peterburg: KARO, 2002. - 368 s.
- 7 Selevko G.K. Jenciklopedija obrazovatel'nyh tehnologij: V 2 t. - Moskva: NII shkol'nyh tehnologij, 2006. - t.1. - 816 s.; t.2. - 816 s.
- 8 D'jachenko V.K., Kusainov G.M., Vasil'eva E.N. Izbrannye didakticheskie proizvedeniya: V 10-t. - Almaty: Izd-vo «Jevero», 2018-2019.
- 9 Kusainov G.M., Karimova B.S., Vasil'eva E.N. Didaktika kollektivnogo sposoba obuchenija: slovar'-spravochnik. - Almaty: Jevero, 2018. - 252 s.
- 10 Vasil'eva E.N. Organizacionno-pedagogicheskie uslovija podgotovki uchitelja v IPKRO k innovacionnoj dejatel'nosti: Dis... kand. ped. nauk. - Krasnojarsk, 2001. - 193 s.
- 11 Korjavko G.E. Filosofskoe soznanie kak refleksija// Vestn. Mosk. Un-ta. Ser. 7. Filosofija. - 1992. - № 3. - S.18-28.
- 12 Ushinskij K.D. Pedagogicheskie sochineniya: V 6 t. - Moskva: Pedagogika, 1988.
- 13 Fopel' K.V. Sozdanie komandy. Psihologicheskie igry i uprazhneniya. - Moskva: Genezis, 2002. - 400 s.
- 14 Shhirkova N.E. Praktikum po pedagogicheskoy tehnologii. - Moskva: Pedagogicheskoe obshhestvo Rossii, 1998. - 251 s.
- 15 Vasil'eva E.N. Tehnologija kollektivnogo obuchenija: Innovacionnaja pedagogicheskaja dejatel'nost': Uchebno-metodicheskoe posobie / Pod red. A.K.Kagazbaevoj, G.M.Kusainova. - Almaty: Izd-vo «CyberSmith», 2019. - 292 s.

Information about authors:

Ekaterina Vasilyeva, Krasnoyarsk Regional Institute of continuous educational training courses of Educational Workers, Matrosova st. 19, Krasnoyarsk, Russian. E-mail: ekaterina2015@mail.ru

DOI 10.47649/vau.2020.v58.i3.10

FTAMP 14.07.09

ӨОЖ 37.016:811.512.122'243

А.А.Сатбекова¹, Ж.Аметхан¹, М.Е.Абдреш¹

¹Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: satbekova@mail.ru

**БІЛІМ АЛУШЫНЫҢ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫҚ-ӘЛЕУМЕТТІК-
КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ЖОБАЛАЙ ОҚЫТУ
ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ТИІМДІЛІГІ**

Бұл мақалада жобалай оқыту технологиясының негізінде нақты прагматикалық бағытталған нәтижені көздейтін идея бар екендігі туралы, сонымен қатар жобалау әдісінің негізінде студенттердің танымдық дағдыларын дамыту, ақпараттық кеңістікте дұрыс жол табу, сыни және шығармашылық ой дамыту басты орын алатындығы жайлы кеңінен сөз етіледі. Сонымен қатар мақалада оқыту технологияларының студенттердің білім алуын сапалы етуге үлкен серпін беретін тиімді бір түрі - жобалай оқыту технологиясы деген идея басшылыққа алынғандықтан, осы технологияның ерекшеліктеріне арнайы тоқталуды қажет деп санадық. Білім алушылар игерген материалдан белгілі бір қорытындылар жасау үшін ізденеді, әр түрлі ғылым салаларымен байланыстырады. Бұл үрдіс студенттің интеллектуалдық-кәсіби құзыреттілігін дамытуға, қалыптастыруға мүмкіндік жасайды. Жобалау әдісі студенттің кәсіби құзыреттілігімен қатар әлеуметтік құзыреттілігін де қалыптастыруға мүмкіндік береді. Бұл орайда білім алушы өзінің практикалық әрекетінде алдына қойып отырған мәселенің шешімін тауып, оның нәтижесін көруі

үшін ізденеді, игерген теориялық білімінің маңызын байқайды, оны есіне түсіреді. Бұл үрдіс адамның әр түрлі жағдаяттарды шешудің әдіс-тәсілін игеруге мүмкіндік жасайды, іскерлік қабілеттерін қалыптастырады. Мақалада бүгінгі таңда кеңінен дамып келе жатқан жобалау әрекетінің мүмкіндіктерін педагогикалық технологиялар тұрғысынан қарастырудың ғылыми негіздемесі мен жобалаудың күтілетін нәтижені алдын ала болжауды және оған қажетті барлық ресурстарды мақсатқа сай ұйымдастыруды қажет ететін ерекшеліктер сипатталған.

Негізгі сөздер: қазақ тілі, жоба, жобалай оқыту технологиясы, білім беру, таным, құзыреттілік, оқыту нәтижесі, коммуникативтік міндет.

Елбасы Н.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласы қоғам өмірінің қай саласында да іштей жаңғыру мен серпіліс туындатып, мүдделі мақсаттар мен болашаққа бағыт – бағдар белгілеген Бағдаршам болғаны анық. Мақалада: «... Табысты болудың ең іргелі, басты факторы білім екенін әркім терең түсінуі керек. Жастарымыз басымдық беретін межелердің қатарында білім әрдайым бірінші орында тұруы шарт. Себебі, құндылықтар жүйесінде білімді бәрінен биік қоятын ұлт қана табысқа жетеді» [1] деген жауапкершілігі үлкен жолдар бар.

Оқытудың қай түрі болмасын барлығының көздейтін мақсаты – адамды жан-жақты тәрбиелеу, сапалы білім беру. Қазіргі таңдағы білім берудің түпкі нәтижесі жай ғана білім, білік, дағды қалыптастыру емес, студенттің оларды өзінің өміріндегі кездескен түрлі жағдаяттарды дұрыс, саналы қолдана білуін талап ететін құзыреттіліктер түрінде қалыптастыру болып отыр.

Жобалай оқыту технологиясын қазақ тілін сапалы әрі тиімділікпен оқыту жүйесі ретінде таңдап алудың нақты дәлелдері көп. Бірақ олардың бастылары ретінде мына мәселелерді атап кету керек:

- біріншіден, қазақ тілін жоғары мектептің өзгетілді дәрісханаларында оқыту әлі де болса дәстүрлі көрнекіліктермен, әдіс-тәсілдермен оқытылып келеді. Кредиттік оқу жүйесі енгізілгеннің өзінде қазақ тілін меңгертуде студенттің өз бетімен білім алу, іздену дағдыларын толыққандылықпен дамытатын оқыту жүйесі кеңінен қолданылмай келеді. Жобалай оқыту технологиясы – кредиттік оқу жүйесінің табиғи бөлшегі сияқты қолданылу мүмкіндігі мол технология. Кредиттік оқу жүйесінде студенттің өз бетімен орындайтын сағат саны мол берілетін, оның өзі оқытушының басшылығымен және өз бетімен орындауға бөлінетіні белгілі. Дәл осы тұстан қарағанда, жобалай оқыту технологиясы мен кредиттік оқу жүйесінің түйісер нүктесі айқын байқалады;

- екіншіден, жобалай оқыту технологиясының философиялық, гуманистік, психологиялық ерекшеліктері, шын мәнінде, студенттің жеке тұлғасын дамытуға бағытталған. Өз бетімен қазақ тілі бойынша берілетін түрлі жобаларды қазақ тілінде орындауы барысында студент «білім іздеудің өзіндік сұрлеуін» қалыптастырады және ол сұрлеу - студенттің өмір бойғы білім алуының бастауына айналады.

Бұл жүйенің мықты негізге айналатын тұсы – жоба жұмысын орындау арқылы студент өз бетімен білім іздей отырып, оған қажетті ақпаратты іздеп, белгілі бір тақырыптағы жобаны бастап, оның дұрыс шешімге алып келетін әдістерін, жобаның аяғына дейін жүру, жету жолының логикасын табады, таниды.

Қазақ тілінің сан қырлы болмысын түгел гуманитарлық бөлім студенттеріне «Қазақ тілі» сабақтарында меңгерту мүмкін емес. Бірақ қазақ тілінің лексикалық қабатын тарих бөлімі студенттерінің кәсіби ерекшеліктеріне сай ұйымдастыра оқыту, ал орыс тілі мен әдебиеті бөлімі студенттеріне қазақ тілінен енген сөздер, қазақ тілінің әлеуметтік, лингвистикалық мәселелер, т.б. бойынша сол мамандықтарға тікелей қатысы бар жобаларды орындату дұрыс болады. Олай

дейтініміз, болашақ тіл мен тарих мамандары ойын нақты жеткізуге, әдеби нормаға сай шешен сөйлеуге бейімделуге тиісті. Осындай жұмыстар орындау арқылы ғана білім іздеуші субъектінің табиғи танымдық қабілеттері оянады, дамиды, жетіледі, қалыптасады.

Ал енді осындай маңызға ие бұл технологияның бастау көзі қайдан тамыр алады деген сауалға келсек, «жоба әдісін» оқыту үдерісінде қолдану ХҮІІ ғасырдан басталатынын көреміз. 1671 жылы Парижде алғаш рет Корольдік Сәулет Академиясы студенттер арасында ең әдемі жобаларға бәйге жариялайды. Сол кезден бастап «жоба» - «проект» деген әдіс атауы енген.

Демек, жоба, жобалай оқыту белгілі бір нысанның мазмұнын өзгерту, оны жетілдіру, толықтыру бағытындағы ниет, түпкі ой, жоспарды іске асырудағы әрекет болып табылады.

ТМД елдері тарихында С.Т. Шацкийдің, Н.К.Крупскаяның оқыту тәжірибесінде 1905 жылдан бастап қолданылған бұл әдіс кейіннен «бригадалық әдіс» деген ұғыммен ауыстырылып, қолданыстан шығып қалғанымен, соңғы жылдары оқу-ағарту саласында қайта жаңғыра бастады. АҚШ-тың, Германияның оқыту үрдісіне ертеден еніп, «әдістемелік құрал», «дидактикалық концепция» ретінде қарастырылып келген бұл технологияның басты ерекшелігін нақтылау үшін оның білім берудегі мүмкіншілігі, оқытудың басқа технологияларынан айырмашылығы қандай деген мәселенің басын ашу қажет. Бұл мәселенің айқындалуы **жобалау әдісінің білім алушының интеллектуалдық-әлеуметтік-кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудағы тиімділігінің қандай екендігіне жауап береді.**

М.Ноллдың зерттеулері бойынша, бұл әдіс ХХ ғасырға дейін өндірістік бағыттағы мектептердің оқыту тәжірибелерінде қолданылған. Ал 1965 жылдан бері қарай жобалау әдісі халықаралық деңгейде қолданыла бастады. Бұл әдіске қайта оралудың басты себебін ғалымдар «мәселені оның дамуында қарастыруға мүмкіндік беретіндігімен» байланыстырады. Яғни оқушылар нақты мәселені шешу үшін әрекет үстінде бірнеше рет теорияға үңіледі, соның нәтижесінде өз ісінің қалай орындалғанын бағалауға мүмкіндік алады, өз қолдарымен жасалған іс оларға қанағаттанарлық, өзіне сенімділік әкеледі. Ғалымдар бұл технологияның осы артықшылықтарына үлкен мән берген. Осыған орай Д.Дьюи [2], В.Килпатрик [3], т.т. ғалымдар балалардың істі орындаудағы психологиялық ұмтылысы, ниеттенуі, бейімділігі оқыту үрдісінде шешуші рөл атқарады деген тұжырым жасайды.

В.Килпатрик жобалау әдісін «от души выполняемый замысел» деп түсінді. Оның ойынша, жобамен жұмыс істеу 4 кезеңге бөлінеді: ойлану, жоспарлау, орындау және бағалау. Бұл әрекеттердің бәрі де оқытушының қатысуынсыз орындалуы тиіс. Сонда ғана оқушы өз әрекетінің нәтижесін көре алады, өзінің неге қабілетті екендігін бағалай алады деп тұжырымдайды.

Ал Д.Дьюи оқушының әрекеті мұғаліммен бірлескен әрекет болуын талап етті. Өйткені оқушының әрекетті аяғына дейін орындауына толық білімі жетпеуі мүмкін, ол үшін мұғалім әрекетті орындаудың алдында оқушының барлық ойлау әрекеті сатысынан өтуін қамтамасыз етуі тиіс деген пікірге келеді. Яғни оқушының танымдық әрекетін басқару және оны ұйымдастыруда мұғалімнің көмегі қажет деп санады. Қазіргі кезеңде маманға қойылатын негізгі талаптардың бірі – олардың кез-келген жағдайда әр түрлі ақпараттармен жұмыс істей білу іскерліктерінің болуы, яғни жеке тұлғаның интеллектуалды дамуы.

Бұл орайда білім алушы өзінің практикалық әрекетінде алдына қойып отырған мәселенің шешімін тауып, оның нәтижесін көруі үшін ізденеді, игерген

теориялық білімінің маңызын байқайды, оны есіне түсіреді. Бұл үрдіс адамның әр түрлі жағдаяттарды шешудің әдіс-тәсілін игеруге мүмкіндік жасайды, іскерлік қабілеттерін қалыптастырады.

Міне, жобалау әдісінің мәні де, дидактикалық рөлі де осында. Жобалау әдісі өз мәнінде қолданылғанда кез-келген мәселені игерген білімі мен іскерлігін пайдалана отырып шешуде, одан шығудың жолын көрсетуде, ең болмағанда, оны шешудің бағытын айқындауда өте тиімді.

Жобалау әдісі педагогикалық технологияға жата ма? деген де сұрақ тууы мүмкін. Педагогикалық технология мен педагогикалық үрдістің жобасын бөліп қарауға болмайды деп ойлаймыз. Өйткені «ненің жобасы» деген мәселе туындайды. Әрине, әрекеттің жобасы негізге алынады. Кімдердің әрекеті десек, бұл жерде де оқытушы мен оқушының бірлескен әрекеті болып шығады. Сондықтан педагогикалық технология оқу әрекетін басқару қызметін атқаратын педагогикалық әрекеттің жобасы болып табылады.

Жобалай оқыту технологиясы – өнімді (продуктивті) оқыту идеясын практикалық тұрғыдан жүзеге асыратын оқытудың бір бағыты, нұсқасы, әдісі, тәсілі. Оның басты ерекшелігі маманның біліктілік құзыреттілігі өзінің өнімді әрекетінің, тәжірибесінің, ізденуінің негізінде қалыптасуы.

Білім алушы өзінің оқу әрекетінің субъектісі болады, танымдық мүмкіншілігі мен қажеттілігін қанағаттандыруға қолайлы жағдай жасалады. Оның басты мақсаты – бағдарлама көлемінде ғана білім жинау емес, игерген білімін өзінің жан-жақты дамуына, кәсіби маман ретінде қалыптасуына, адами көзқарасының қалыптасуына пайдалану.

Жобалай оқыту технологиясы әлеуметтік немесе кәсіби мамандығына байланысты маңызды проблемалардың туындап отыруын талап етеді. Ондай проблемалар болашақ маманның танымдық, рухани ой-өрісін дамытуға, өмірдің әр түрлі жағдайына (мамандығында) икемделуіне мүмкіндік жасауы қажет.

Ондай проблеманы студент шешіп немесе оның қалай орындалғанын көріп қана қоймай, оның нәтижесін басқа жағдайда, басқа мәселелерді шешуге пайдалануға болатындығына көзі жетуі тиіс. Демек, мәселе мен оның практикалық тұрғыдан іске асуының (нәтиженің) қарым-қатынасы жобалау әдісінің білім беру жүйесіндегі басты ерекшелігін көрсетеді. Жобалау әдісінің мәнін түсіну, оны практика жүзінде білім беруде қолдану үшін оны мақсаты мен міндетіне қарай: ғылыми-техникалық, шығармашылық, өндірістік және оқу-тәрбие үдерісіндегі оқу жобасы деп бөліп қарастырған тиімді.

Жобалау – жоба жасау үдерісі; прототип – нысанның, құбылыстың болашақ үлгісі, бейнесі. Бұл – белгілі бір әрекетте адамның игерген теориялық білімі мен практикалық іскерлігін көрсету тәсілдерінің, амалдарының жиынтығы. Бұл таным жолы, таным үдерісін ұйымдастырудың амалы, қойылған дидактикалық мақсатқа жетудің жолы. Сондықтан жобалау әдісі туралы айтқанда біз мәселені, технологияны жан-жақты талдау, шешу арқылы іс жүзінде нәтижені көрсететін дидактикалық мақсатқа жетудің тәсілі деп түсінеміз. Жобалау әдісі басқа оқыту әдістерімен кешенді жүйе құрады. Осы әдістердің жиынтығы білім алушыларға қажетті құзыреттіліктерді қалыптастыратын дидактикалық жүйені құрайды. Жобалау әдісін қазақ тілін оқыту жүйесінде қолданудың маңызы зор. Атап айтқанда:

– білім алушыларды кез келген ақпараттармен жұмыс істеуге, өз бетімен сыни ойлай білуге үйрету;

– игерген білімдеріне, ғылымның заңдылықтарына сүйене отырып, өз пікірлерін білдіруге, ғылыми тұжырымдар жасай білуге үйрету; – өзбетімен дәлелді шешімдер қабылдауға үйрету.

Жобалау әдісі жоғары білім беруде маманның әлеуметтік және кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруда өте маңызды. Өйткені институтты жаңа бітірген жас маман бірден кездескен қиыншылықтар мен проблемаларды тәжірибесі аз болғандықтан, шеше алмасы анық. Сонымен қатар оларда жүйелі сыни ойлау қабілеттері де бірден қалыптаса қоймайтыны белгілі. Ал нарықтық экономика заманында маманның кәсіби құзыреттілігі бәсекеге қабілеттілігімен айқындалады. Бәсекелестік маманның әр нәрсеге бейімделуін күтіп отырмайтыны да анық.

Маман қандай жағдайға болсын бейімделіп, өзінің мәселені шеше алатын қабілетін, икемділігін, мүмкіншілігін көрсете алуы тиіс. Сондықтан да кәсіби маман дайындауға қоғам үлкен жауапкершілік артып отырғаны белгілі. Осыған орай, егер дұрыс ұйымдастыра білсе, жобалау әдісі өзінің кешенділігімен, проблемалы бағыттылығымен қандай дидактикалық міндеттерді болмасын шешуде тиімді екені даусыз.

Сондықтан студентті бірінші курстан бастап жобалау әрекетіне үйрету және оны дағдыға айналдыру қажет деп ойлаймыз. Ол үшін білім беруді ұйымдастырудың барлық формасы (лекция, практикалық сабақтар, өздік жұмыстар) құрылымы жағынан қайта құрылуы тиіс. Мысалы, лектор дайын материалды айтып жаздырғаннан да, студенттерге өмірде, білім беру үрдісінде кездесетін (мысалы, мектеп өмірінде) проблемалы жағдаяттарды ұсынып, соның шешуін, жолын, дұрыс нұсқасын іздетуге мүмкіндік жасап отырса немесе өздеріне тапсырмалар беріп, соның ішінен проблемалар жасауға, оны шешудің жолдарын қарастыруды міндеттеп отырса т.т. нақты нәтижелерге қол жеткізуге болады. Мұндай тапсырмалардан студенттер өздеріне қажетті ақпараттарды табуға, оларды бұрынғы оқығандарымен салыстырып, соның нәтижесінде белгілі бір қорытындылар жасауға, материалды жүйелеуге, оның басты мәселелерін бөліп алуға, оның кәсіби әрекетіндегі мән-маңызын түсінуге дағдыланады, игерген білімдерін ғылыми есеп немесе курстық жұмыс ретінде дайындауға мүмкіндік алады, ғылыми стильдері қалыптасады. Игерген материалдан белгілі бір қорытындылар жасау үшін ізденеді, әр түрлі ғылым салаларымен байланыстырады. **Бұл үрдіс студенттің интеллектуалдық-кәсіби құзыреттілігін дамытуға, қалыптастыруға мүмкіндік жасайды.** Жобалау әдісі студенттің кәсіби құзыреттілігімен қатар **әлеуметтік құзыреттілігін** де қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Ғалым Ж.Дәулетбекова жобалау технологиясының кешенділік сипатын: «Бұл технологияда білім алушының шығармашылық- зерттеушілік, әрекеттік, танымдық, креативтік, мәдени қатынас қабілеттерін қатар дамытуға мүмкіндік туады», - деп көрсетеді [4].

Жұмыс істеу барысында студент айналасындағы адамдармен мәдени қарым-қатынас жасауға, дұрыс сөйлеуге, өз ойын жүйелі жеткізе білуге, тыңдаушысын сыйлай білуге, жалықтырмауға, өзіне тарта білуге, өзін-өзі дұрыс ұстай білуге қалыптасады. Семинар сабақтарында оқытушы қарастырылып отырған мәселенің маңызды жерлеріне қатысты ойталқы, жарыссөз, пікірталас, іскерлік ойындар ұйымдастыруына болады.

Жобалау әдісі арқылы оқыту жүйесінде студенттің өз бетімен жұмыс жасау қабілеті жетіледі, ұштала түседі. Қазіргі білім берудің басты талабы – студентті өз бетімен білімін толықтыруға, ізденуге үйрету. Бұдан оқу үрдісін тек қана жобалай оқыту технологиясына құруға болмай ма деген сұрақтың болуы да заңды.

Жобалау әдісі – дидактикалық міндеттерді шешудің амалы. Ол мәселені, бір жағынан, даму үстінде қарастырса, екінші жағынан, оның нақты шешімінің іске асуын қарастырады. Басқа әдістерден айырмашылығы да осында.

Жобалау әрекетін ұйымдастыру оқытушыдан үлкен дайындықты талап етеді. Ең алдымен, әрекеттің негізіне жататын мәселені анықтау қажет. Бұл жердегі ең маңызды нәрсе проблема білім алушыларға дайын күйінде ұсынылмайды. Бұл жағынан ол проблемалық әдістен ерекшеленеді. Оқытушы әр түрлі әдіс-тәсілдер, көрнекі құралдар арқылы шешімі күрделі жағдаят жасауға студенттерді жұмылдырады, яғни проблемалы жағдаяттан- проблема шығады, одан проблемалы міндеттер туындап, жобалау әрекеті осындай тізбекпен беріледі. Проблемалық жағдаят негізінен оқулықтан алынбағаны жөн, ондай проблемалар шынайы өмірден, маманның кәсіби әрекетінде кездесетін мәселелерден туындап жатқаны дұрыс.

Жобалай оқыту технологиясының болмысы туралы Ә.Әлметова докторлық зерттеу жұмысында мынадай сипаттама береді: «...Кез келген тілді өзге тіл ретінде оқытудағы жобалау әдісінің тиімділігі – студенттерді шығармашылықпен жұмыс істей білуге жұмылдыра алатындығы. Жобалау әдісі әрбір студентті белсенді танымдық әрекетке жұмылдырады, бірлесіп, ынтымақтасып жұмыс істеуге үйретеді. Студенттерді жоба мазмұны бойынша жұп болып, топ болып жұмыс істеуге бөлгенде олардың психологиялық жағынан сәйкес келуі де есепке алынуға тиіс. Мұнымен бірге бөлінген әрбір топтағы студенттердің тілді меңгеру деңгейі де әртүрлі болуға тиіс. Бір топта үш студент болса, алған тақырыптары біреу болғанымен, сол тақырып бойынша жүктелетін міндет те, бөлінетін рөл де әртүрлі болып келеді. Сонда әрбір студент жоба тақырыбынан өзі ғана орындауға тиіс бөлек тақырып алады да, өз бетінше ізденіп жұмыс істеуге мәжбүр болады. Студенттер жобаны орындау барысында әрқайсысының өзіне тапсырылған жұмысты тиянақты орындауы жалпы жобаның сәтті аяқталуының кілті екенін түсінеді. Сондықтан әрбір студент өзіне тапсырылған тақырып ауқымында жаңа ақпараттар, соны мәліметтер іздеуге белсене кіріседі. Мұны екінші сөзбен студенттің өзі үшін жаңа, соны білім алуы деп те түсінуге болады» [5].

Жобалай оқыту технологиясы арқылы қазақ тілін меңгертудің ережесі мынадай:

1) тақырып (жобалық) оқу бағдарламасына сәйкес болуы керек және ол студенттің қызығушылығын тудыруы қажет;

2) оқытушының рөлі өзгереді, ол тек қана ұйымдастырушы әрі кеңесші болуы тиіс;

3) жобалай оқытудың өн бойында іздену әрекеті, зерттеу әрекеті, талдау және жинақтау әрекеті ұйымдастырылады. Сонымен бірге, ізденуші жеке жұмысының жобасын ұсынып, оны нәтижесінде дәлелдеу үшін жоспар

жасайды, сызба, кескіндеме, диаграммалар пайдаланылады;

4) талқыға ұсынылатын тақырып кең және ашық болуы қажет;

5) жобаны қорғау жұптық (диада), үштік (триада) және топтық шеңберде орындалуы қажет.

Осындай жұмыс тобын құру тілдік тұлғаның шығармашылық белсенділігін тудыруға және топ мүшелерінің өзара ынтымақтастықта жұмыс істеуіне мүмкіндік береді.

Жобалай оқыту технологиясын қолданып, проблемалық тақырыптың мазмұнын ашу, пікірталасқа түсу, өзіндік ойларын ғылыми дәлелдеудегі мұндай оқу ынтымақтастығын тудыратын топтық жұмыстардың мүмкіндіктері мен тиімділігі мол. Атап айтқанда:

1. Жұп (диада) құрып, бір мезгілде бірлікте жұмыс істеуге мүмкіндік береді.
2. Үштік (триада) құрып, бір мезгілде бірлікте және жеке даралық жұмыс істеуге бағыттайды.

3. Шағын топ құрып, (мүмкін 4 не 6 адам) пікірталас тудыратын қарымқатынасқа түсу мүмкіндіктеріне ие болады.

Біздің тәжірибемізде үштік іс-әрекет ең өнімді жұмыс тобы, ол жобаға қатысушылардың өзара ынтымақтастығы арқылы белсенді әрекет иесі болуына әсер ететін жоба әдісі екендігі байқалды. Себебі үшінші адамға жекелей тапсырма бермеуге де болады, ол екі адамның әңгімесіне, пікірталасына, жобаны дәйектеуіне сырттай бақылаушы ретінде қатысушы тұлға. Сонымен қатар шағын топ мүшелері «Біреу барлығы үшін, барлығы біреуі үшін» ұстанымы бойынша жұмыс істегенде, оның тиімділігі арта түсетіні көрінді[6].

Проблемалық тақырып бойынша коммуникативтік міндетті шешуші топтар (жұптық, үштік және шағын топ) мына бағытта жұмыс істеуге мүмкіндік алды:

- 1) тілдік тұлға + оқытушы + тілдік тұлға;
- 2) жұптық немесе үштік + оқытушы;
- 3) оқытушы + шағын топ[7].

Жобалау әдісінің негізінде студенттердің танымдық дағдыларын дамыту, ақпараттық кеңістікте дұрыс жол табу, сыни және шығармашылық ой дамыту жатыр. Сонымен қатар жобалау әдісін таным жолы мен таным процесін ұйымдастыру тәсілі деп те танып, дидактикалық мақсатқа жетудегі практикалық нәтижені көздейтін тәсіл деп айтамыз.

Қорыта айтқанда, жоғары оқу орындарының гуманитарлық бөлімдеріне қазақ тілін жобалай оқыту технологиясы негізінде меңгерту, біріншіден, білім сапасының көтерілуіне жол ашса, екіншіден, студенттің жеке тұлғалық қабілеттерін заманауи талаптарға сай дамытуға кепілдік береді; үшіншіден, оқу үдерісінің студент үшін мәнін танытып, олардың оқу мотивацияларын дамытады; төртіншіден, қоғам талабы мен студент мүддесінің толық үйлесімде дамуына тірек болады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаев «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» мақала // «Егемен Қазақстан» Жалпыұлттық республикалық газеті. - № 70 (29051), 12 сәуір, сәрсенбі, 2017 жыл.
- 2 Дьюи Дж. Демократия и образование. / Пер. с англ. – М.: Педагогика-Пресс, 2000. – 384 с.
- 3 Килпатрик У.Х. Метод проектов. Применение целевой установки в педагогическом процессе. – Л.: Брокгауз – Евфрон, 1925. – 34 с.
- 4 Дәулетбекова Ж.Т. Жалпы білім беретін орта мектептерде қазақ тілінен сөз мәдениетін оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері: пед. ғыл. докт.... автореф.: – 13.00.02. – Алматы, 2008. – 44 б.
- 5 Әлметова Ә. Қазақ тілі сабағында студенттердің сұхбаттық тілдесім мәдениетін қалыптастырудың ғылыми-әдістемелік негіздері (ЖОО 1-курс шетел тілі мамандығы үшін): пед. ғыл. докт. ... дисс.: – 13.00.02. – Алматы, 2007. – 343 б.
- 6 Сатбекова А.А. Рухани жаңғыру: қазақ тілін өзгертінді дәрісханада жобалай оқыту технологиясы (гуманитарлық бөлім). Монография. Алматы, ТОО «ЛантарТрейд», 2019. - 220 бет.
- 7 Сатбекова А.А. Қазақ тілін оқыту әдістемесі және жобалау технологиясы. Оқу құралы. – Алматы, «Қыздар университеті» баспасы, 2013. Көлемі-13, 1 бет.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ТЕХНОЛОГИИ ПРОЕКТНОГО ОБУЧЕНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНО-СОЦИАЛЬНО- ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ

В данной статье речь идет о том, что идея, которая лежит в основе проектной технологии обучения, направлена на достижение прагматически точного результата, а также на развитие когнитивных навыков студентов посредством проектного обучения, поиска правильного пути в информационном пространстве и развития критического и творческого мышления. Также речь идет о проектной технологии как одной из наиболее эффективных форм обучения казахскому языку, которая может придать мощный импульс качеству обучения студентов. Студенты ищут выводы, относительно различных областей науки. Этот процесс способствует развитию и формированию интеллектуальных и профессиональных компетенций студентов. Технология проектного обучения позволяет формировать не только профессиональные, но и социальные компетенции студентов. В то же время студенты стремятся найти решение проблемы в своей практике и увидеть результат, осознать важность приобретенных им теоретических знаний и запомнить их. Этот процесс позволяет человеку овладеть методами и подходами к решению различных ситуаций, вырабатывает деловые навыки. Технология проектного обучения способствует успешному усвоению казахского языка как неродного.

В статье уточнены теоретические предпосылки создания комплекса технологий, предполагающих активизацию речевой деятельности студентов на уроках казахского языка как неродного в группах гуманитарного профиля. Только при условии организации учебного процесса на основе технологии проектного обучения казахскому языку возможно системное научное, учебно-познавательное, воспитательное развитие и обучение студентов.

Ключевые слова: казахский язык, проект, технология проектного обучения, образование, познание, компетентность, результаты обучения, коммуникативная функция.

EFFECTIVENESS OF PROJECT TEACHING TECHNOLOGY IN THE FORMATION OF INTELLECTUAL-SOCIAL-PROFESSIONAL COMPETENCE OF STUDENTS

This article is about the idea that lies at the heart of projective teaching technology, aimed at achieving a pragmatically accurate result, as well as at developing students' cognitive skills through project-based learning, finding the right path in the information space, and developing critical and creative thinking. The article deals with design technology as one of the most effective forms of teaching the Kazakh language, which can give a powerful impetus to the quality of student learning. Students are looking for conclusions regarding various fields of science. This process contributes to the development and formation of intellectual and professional competencies of students. The technology of project training allows you to form not only professional, but also social competencies of students. At the same time, students strive to find a solution to the problem in their practice and see the result, recognize the importance of the theoretical knowledge acquired by them and remember them. This process allows a person to master the methods and approaches to solving various situations, develops his business skills.

Keywords: Kazakh language, project, technology of project training, education, cognition, competence, learning outcomes, communicative function.

References

- 1 Qazaqstan Respýblikasynyń tuńǵysh Prezidenti N.Á.Nazarbaev «Bolashaqqa baǵdar: Rýhanı jańǵyrý» maqala // «Egemen Qazaqstan» Jalpyulıtyq respýblıkalyq gazeti. - № 70 (29051), 12 sáyır, sársenbi, 2017 jyl.
- 2 Dıyı Dj. Demokratıa ı obrazovanie. / Per. s angl. – M.: Pedagogika-Press, 2000. – 384 s.
- 3 Kılıpatrick Ý.H. Metod proektov. Primenenie tselevoi ýstanovki v pedagogicheskom protsesse. – L.: Brokgaýz – Evfron, 1925. – 34 s.
- 4 Dáýletbekova J.T. Jalpy bilim beretin orta mektepterde qazaq tilinen sóz mádenıetin oqıtıydyń ǵylymı-ádıstemelik negızderi: ped. ǵyl. dokt.... avtoref.: – 13.00.02. – Almaty, 2008. – 44 b.
- 5 Álmetova Á. Qazaq tili sabaǵynda stýdentterdıń subbattyq tildesim mádenıetin qalypıstıyrdıyń ǵylymı-ádıstemelik negızderi (JOO 1-kýrs shetel tili mamandyǵy úshin): ped. ǵyl. dokt. ... diss.: – 13.00.02. – Almaty, 2007. – 343 b.
- 6 Satbekova A.A. Rýhanı jańǵyrý: qazaq tilin ózgetildi dárıshanada jobalaı oqıtıy tehnologıasy (ǵymanıtarlyq bólim). Monografıa. Almaty, TOO «LantarTrend», 2019. - 220 bet.

7 Satbekova A.A. Qazaq tilin oqytý ádistemesi jáne jobalaý tehnologiasy. Oqý quraly. – Almaty, «Qyzdar ýniversiteti» baspasy, 2013. Kólemi-13,1 bet.

Information about authors:

Aigul Satbekova, doctor of pedagogy, professor, academician of the Kazakhstan Academy of pedagogical Sciences, Kazakh national pedagogical women's University, Almaty, Kazakhstan satbekova@mail.ru

Zhanat Ametkhan, doctoral student PhD, Kazakh national pedagogical women's University, Almaty, Kazakhstan

Malika Abdresh, master student, Kazakh national pedagogical women's University, Almaty, Kazakhstan

DOI 10.47649/vau.2020.v58.i3.11

IRSTI 16.21.25

UDK 81:37.013.43

A.Shilibekova¹

¹Director, Centre for Teaching Excellence, University Canada West, Vancouver, Canada
Doctoral student in Educational Technology and Learning Design, Faculty of Education, Simon Fraser University, Canada

e-mail: aigerim.shilibekova@ucanwest.ca, aigerim.shilibekova@sfu.ca

ROLE OF LEARNING SPACES IN LEARNING LANGUAGES

This article presents a literature review of selected studies devoted to the research of the features of learning spaces and their impact on the development of language competencies of teachers and students. The presented review is a part of a comprehensive project to develop a conceptual framework and conduct empirical research based on “English Only Space” (EOS) – an innovative learning space implemented at Atyrau State University.

When designing EOS, the author used an approach that defines, under the learning space, or, according to the OECD Concept (2013), the physical environment of learning, “physical spaces (including formal and non-formal) in which teachers and students interact, content (content), equipment and technology.” Practical decisions in designing this learning space were based on a detailed analysis of the latest publications from different disciplines, comparing various authors' views and determining new trends in a number of fields such as philology, applied linguistics, pedagogy, psychology, and ecology. Such approach allowed achieving conditions when language teaching and learning turns into an instrument of interdisciplinary cognition, and the physical environment provides affordances for managing resources efficiently in order to achieve maximum learning outcome.

At the same time, the present literature review served as a driver for an active start for further practice-oriented research in EOS based on two assumptions: the need to search and develop unique ways of learning English, exploring a wide range of influencing (environmental) factors; the fulfillment of the main purpose of the space if it promotes and supports experiences that promote learning and the achievement of learning outcomes.

Key words: learning; learning space; themed learning spaces; English Only Space; experiential learning; simulation; physical space.

Introduction

*“We have 21st-century students,
20th-century teaching practices
and 19th-century learning spaces.”
Unknown*

Why this topic?

The present paper is an attempt to review the research and literature related to the impact of learning spaces on teaching and learning English from the conceptual, theoretical and empirical perspectives.

On the global scale, the need for such review can be justified by two reasons. The first one is an increasing demand for learning English in the majority of the developing countries. The rise is driven by the decisive dominant role of English as the primary language for international communication in the world. (Canagarajah, 2014; Smith, 2015) Stakeholders on institutional and individual levels, such as governments, higher education institutions, secondary schools, and different language learning centers, as well as administrators, teachers, parents and above all, students, demonstrate a genuine interest in the most efficient, affordable and accelerated ways for improving teaching practices and learning outcomes in language learning. Such quest across the globe fosters a high number of both theoretical and applied research on the factors affecting teaching and learning English (Islam, 2017; Mirhadizadeh, 2016; Willy A. Renandya, 2013; Yurtseven, Alci, & Karataş, 2014).

The second reason for choosing the indicated topic is related to the changing paradigms in many aspects of higher education; whether it be the format of delivery, new technological shifts, design thinking approaches to planning and management or the learning environments and physical spaces that post-secondary institutions operate in and provide for their stakeholders. The author has observed from her personal experience, the increase in the number of universities that start including the redesigning of learning spaces into their strategic development plans and establish specialized structures for those purposes. It resonates with the perception of learning space as “a fundamentally important mediator of human learning, and that it is produced socially within institutions in contingent, contextualized ways” expressed by Brett Bligh in his chapter “Why we need to talk about learning spaces” written for the latest ‘A Case Studies Series on Future Learning Spaces’ (2019). Therefore the review at the intersection of two domains, learning spaces in higher education and learning English seem to be strategically and practically useful for researchers as well as practitioners in higher education.

On the individual scale, the need for such review is triggered by the failure of the author to place the ‘English Only Space’ (EOS) project, developed and implemented by her in the Atyrau State University in western Kazakhstan, into the existing scholarship domain of learning spaces. The EOS is the ample space comprising fourteen open micro studios united by the study abroad theme that aims at preparing learners for real-life situations. Each studio represents a logical step on the path that one who travels abroad for educational purposes would usually follow from the customs control in the airport to the most probable daily life settings in a new country, such as hotel, university, library, bank, hospital, cinema, shops, police department, and coffee shop. The core assumption underlying the EOS project was that such physical space on campus would facilitate and accelerate the transfer of learning.

Thus, the personal reason for the review is an urge to explore theoretical and conceptual premises for locating the EOS as a space for teaching and learning English in the mainstream, scholarship on learning spaces and finding the right niche, through the thorough analyses of the past research accomplishments in the field of learning spaces and its variations, i.e. formal and informal, traditional and new, physical and virtual, and others.

Stimulated by the abovementioned needs and reasons, the author attempts to deliver a literature review that would contribute to the understanding of learning spaces as related to learning languages, in particular, English.

The background and aim

The Glossary of Education Reform indicates the physical space as a part of the definition of what ‘a learning environment’ refers to (Partnership, 2013). This definition would allow us to trace the theoretical premises of a learning space back to the first half of the 20th century. Particularly in the 1930s, the learning environment theory emerged with the study by Kurt Lewin, who challenged the common understanding, widespread among the contemporary theorists of that period, about the behaviour of people being shaped only by their previous

experience. Lewin developed the field theory arguing that it was the environment and its interaction with an individual's characteristics that determined human behaviour. Meanwhile, in his book, he also elaborated on the concept of 'a life space' but related to a person's environment that would not encompass any physical setting. (Lewin, 2013)

One of the very first theoretical studies of space that introduced the concept of space in the social context and fostered the development of the space-related discourse was done by the French sociologist, Henri Lefebvre in 1970s. In his prominent work *The Production of Space*, first published in 1974 and later translated into English in 1991, he argued that space was a value-driven complex social construction that shaped space-related perceptions and experiences. He shifted the research from space itself to processes that were involved in the production of space. (Lefebvre, 1991).

The Lefebvre's work appeared in the period between the 1950s and 1970s when the mainstream scholarship in architecture and design was inspired by the trend of integrating psychology to understand how physical environments shape the way people behave. It would have led to establishing a new interdisciplinary area of scholarship, i.e. Environmental Psychology. (Painter, Fournier, & Grape, 2013)

In its turn, Environmental Psychology led to the new academic field of Social Ecology that fostered a new stream of academic scholarship and explored the interdependence of people and the environment. Both had impact on the studies in the later periods around 1980s and 1990s, which also examined physical environments mainly from the social and ecological perspectives, though with lesser optimism than in the previous decade, but with a few occasional papers limited to exploration of the meaning, planning and design of physical spaces for educational purposes.

One of the earliest and rarest scholarly works in this field that explored academic environments were the studies by Rudolf Moos (1974, 1979). His major work on *Evaluating Educational Environments* explored the level of environmental influences on stability and change in the behaviour and attitude of students in a post-secondary context. It inspired similar studies in primary and secondary education, for instance, a study by Herbert Walberg (1991), as reported by Zandvliet. The latter underlined that "the work of both Walberg and Moos launched the field of learning environment research and provided a conceptual foundation for what is being researched today" (Zandvliet, 2014) Nevertheless, physical spaces were not put into focus in the abovementioned studies.

Thus, the quick overview of research and literature in retrospect revealed that study of spaces in educational contexts was predominantly the part of the mainstream scholarship on learning environments, sometimes being used interchangeably with the latter.

During the first two decades of the 21st century, however, plenty of works have emerged and contributed profoundly to our understanding of learning spaces. Analyses of three substantial reports on literature related to learnings spaces (Temple, 2007; Blackmore, 2011; Hanover Research Report, 2017) and the most cited articles demonstrate that learning spaces are studied from the multiple perspectives such as design and planning, curriculum and learning activities, teaching and learning, technology, evaluation as well as the different levels of contemporary education, i.e. primary, secondary and post-secondary (Blackmore et al., 2011; Boys, 2011; Byers et al., 2014; Ellis & Goodyear, 2016; Granito & Santana, 2013; Oblinger, 2006; Painter et al., 2013; Temple, 2007, 2008).

Meanwhile, in connection with what term 'learning spaces' applies, we also may observe multiple perspectives and different approaches. At first place, the term 'space' itself has a wide range of meanings as an overview of existing literature published after 2000s highlights. According to Turnbull.

Space is a particularly popular trope. We are bombarded with mental/cognitive space, discursive space, knowledge space, social space, architectural space, object space, Euclidean/Cartesian space, dwelling space, body space, haptic space, optical space, acoustic space, personal space, existential space, network space, communications space, travelling space, narrative space, memory space, sacred space, geographic space, cartographic space, space-time, cosmological space, abstract space, mathematical space. (2002, p. 135)

He also proposes to categorize all these meanings of 'space' into four groups such as discursive, cognitive, existential and material but warns that they 'flow into each other' and may constitute higher-order spaces, i.e. social space of knowledge space (Turnbull, 2002, p.135).

Meanwhile, as the papers under consideration has revealed when it comes to 'learning spaces' some authors operate with the term without questioning it, while some provide own definitions of a learning space (Jisc, 2006; Temple, 2007; Boys, 2011; Lange et al., 2014; Drew et al., 2014.). One conclusion the author of the present review has derived from these readings; however, is that 'a learning space' had not been considered a synonym to 'a learning environment' any longer. The author suggested that it would pave the way to a more significant number of empirical studies specifically designed to reach evidence-based results on learning spaces influence on teaching and learning.

One more conclusion that the author achieved by the preliminary revision of the available body of literature are two areas that remain under-researched in the domain of learning spaces.

The first area is the learning spaces in language learning, in particular English. The second one is connected to what the author calls 'themed learning spaces' and presents a challenge for an author to define which theoretical and conceptual domain they belong to. In this regard, the author considers two sub-areas for examination: 'experiential learning' and 'simulation' in learning languages, mainly English.

Based on this preliminary analysis, the aim of the present literature review can be stated as to present the current status of research on learning spaces and their impact on learning languages, mainly English. The objectives related to the aim are:

- To analyze the research-based information on how physical learning spaces influence the transfer of learning;
- To identify the main body of literature on the role of physical learning spaces in language learning,
- To explore the experiential learning and simulation approaches as an analogy for EOS.

Research Questions

The main research question

The overarching research question of the present literature review is defined in order to keep the general flow of the paper narrowed to the topic and to prevent any dispersed discussions. The main question for this review is formulated as 'What are the theoretical roots and current approaches to the study of how physical learning spaces influence the transfer of learning?'

The following sub-questions would evolve from what we would have learned during the research and lead to the main research question, though they have not been considered and discussed separately.

1. What are the ways learning spaces impact learning languages?
2. What is the role of experiential learning and simulations in learning languages?
3. 'What are the theoretical and empirical premises for the assumption that themed learning spaces will be beneficial to learning languages?' Are there any cases of 'themed learning spaces' similar to English Only Space project implemented in Atyrau University? How can the latter be defined best?

Review Methodology

Identification, selection and analysis of the literature

The literature for this review was sourced from the online databases using EBSCO such as Academic Search Premier, Education Source, and ERIC, provided by the university library. The consultations with Ms Melisa Smith, the librarian for the Faculty of Education at SFU were helpful at an initial phase for identifying the available sources.

An initial sampling of approximately forty sources allowed determining the types of the literature body for the present review such as peer-reviewed periodicals, books in both printed and digital formats, reports on existing literature by non-governmental research institutions, dissertations, conference proceedings, magazines and websites.

The selection was made according to the following inclusion criteria:

1. Relevance to the topic, i.e. learning spaces and their impact on learning languages,
2. Availability in languages the author can read confidently: English, Russian, Turkish, and French.
3. They are dated in the period from 2000 to present with some exceptions for the historical evidence.
4. Proved source for the 'grey' literature.

From the disciplinary perspective, the research and literature covered in this review can be affiliated with the number of disciplines such as environmental studies, psychology, sociology, pedagogy, design, linguistics, teaching and learning English.

Methodologically, the quantitative and qualitative studies are covered in order to allow the synthesis of both approaches. However, a particular focus is devoted to the research using cases studies as the principal methodology.

The initial stage using a Boolean search included such parameters as "learning space*" OR "physical space*" AND "language" NOT "technology" and showed 2, 468 results. The second search included the transfer of learning "((("simulation" OR "experiential learning") NOT "((("computer-based" OR "virtual")))" AND "((("language" OR "English")))" which resulted in 25,124 articles. The third search included "simulation" NOT "computer-based" AND "learning a language" which resulted in 630 articles. The last search was conducted, including the parameters "themed learning space*" OR "physical space*" AND "language" presented 80 results.

The complementary search using the terms "physical learning spaces" AND "language" was conducted on Google Scholar, and the first six pages of results were reviewed. Backward chaining allowed examining the papers that cited the sources identified as the most relevant ones to this literature review.

Review limitations

Of the thirty-eight original studies which were determined as appropriate to the present review, three types of sources were excluded or under consideration for exclusion for non-compliance with the selection criteria.

The first one is the substantial bulk of articles, excluded from this review, that was predominantly on virtual and digital learning spaces.

The second type is the works without the indicated author. For example, the digital report titled 'Literature review: New Classroom Designs' by the Hanover Research Group (2017), presents a compelling framework and design for this genre; however, the lack of information on the authors puts it under consideration for exclusion.

The third type of literature is questioned because of the format available at the moment of the study. For instance, the review of the book that the author could not access in full has a high degree of relevancy but remains a limited source of information to include it into the study.

Findings and Discussions

Learning and space

The most frequently used term in this literature review, as well as the myriad of other studies, is 'learning' which has a meaning that is unquestioned and taken-for-granted. Nevertheless, as any other concept considered in educational research, there are many competing views on what learning is. Anna Sfard (1998) claimed that a single and straightforward conception of learning would not be enough and proposed 'two metaphors for learning' with a focus on higher education. The first and initial metaphor is 'learning as acquisition' that implies bearing some self-sustaining entity such as knowledge or skills while moving across time and contexts. The second and recent one is 'learning a participation' that implies knowing, becoming a part of the practice, inquiry and shared activities where a learner is interested in participating in activities rather than being an owner of possessions. (Sfard, 1998, p.6). Sfard underlines that:

While the acquisition/participation division is ontological in nature and draws on two radically different answers to the fundamental question, 'What is this thing called learning?' the individual/social dichotomy does not imply a controversy as to the definition of learning, but instead rests on differing visions of the mechanism of learning. (Sfard, 1998, p. 7)

The two metaphors of learning suggested by Sfard were complemented by Paavola et al. (2004) with the third metaphor, i.e. 'learning as knowledge creation' that implied collaborative creation of new knowledge, ideas, practices and artefacts. (2004, p. 573)

In connection to the goals of this literature review, all three metaphors have a direct implication for understanding the relations between learning and space (Goodyear et al., 2004), because this relationship may qualitatively differ as well as the affordances of a learning space from the perspective of a particular metaphor.

In addition to understanding the very notion of learning, for speakers of some languages other English, the difference between 'learning' and 'studying' also can be confusing. Meanwhile, there is a distinction between them, especially for post-secondary students. By the most basic explanation, the former means 'what students do' while engaging purposefully in any educational activity and resulting with either or both coming to understand and acquiring a skill, whereas the latter implies a broader range of activities carried out by students while enacting their role as students (Ellis et al., 2016). Furthermore, the same authors indicate that "One can then become a little more ambitious about learning and its relationship to learning space and say that university spaces ought to support effective learning, not merely studying." (ibid., p. 154).

Furthermore, the metaphors of learning resonate with four characteristics of learning that have been identified by Bransford et al. in their seminal work exploring how people learn: the necessity of initial learning; the importance of abstract and contextual knowledge; the conception of learning as an active and dynamic process; and the notion that all learning is transfer. (Bransford et al., 2000)

Learning space, transfer of learning and learning outcomes

The last characteristic of learning provided by Bransford et al. (2000) is of particular interest for the purposes of this review. If all learning is transfer, then the question is how physical learning space may impact it. Unfortunately, the ways in which space is seen as a site for transfer of learning has not been widely considered as the readings covered by this review demonstrate and since Flutter has asserted it in 2006 by stating that "little is known about the relationship between the [school's] physical environment and learning". In the study, Flutter argues that physical changes in the schools' environment fostered improvements in learning, providing specific examples of changes in learning outcomes. (Flutter, 2006)

As mentioned above, despite the extensive body of research work on learning spaces, the number of evidence-based ones on their impact on the transfer of learning is limited. So far, one of the largest studies relevant to this question in the post-secondary context was published in 2005 in UK, where between 1996 and 2001 staff and students of five universities were surveyed regarding the impact of physical spaces on their campus, including the effect on their performance. (CABE, 2005) The respondents among students claiming improvement totaled at about 50% and indicated three factors related to new campus buildings such as motivation of students, facilitated inspiration among students and "finally they provided key facilities critical to course content" (CABE, 2005, p.39). However, there are many unclear aspects of how buildings provided these benefits reported by the survey, though the representatives of the institutions insisted that "students [are] doing better because they are inspired by their surroundings...new buildings raise expectations and raise hopes. It sends a message to students that this is something different and better." (Lee, 2007). Even though the data supporting the assumptions in the report is limited, there is some overlapping evidence with Rutter et al. who concluded in their study that well-kept physical learning environments in schools led to improvements in learning. (Rutter et al., 1979)

There is another experiment carried out "in a specially redesigned classroom to facilitate group interaction" by MIT in the US as reported by Temple (2007, p. 68) that supports the

claims in the CABE survey. The researchers assessed student learning before and after studying in the new learning environment, as compared with a control group of students taught under normal conditions, and revealed that students “have improved their conceptual understanding of the subject matter to a significantly higher extent than their control group peers” (Dori and Belcher, 2005). Temple further emphasizes that “the conclusion from the literature points to the link between space design and learning outcomes being weak at best, and it may often easily be masked by a number of other factors. A high proportion of the literature makes unsupported, or anecdotal, claims about the benefits of new designs or new configurations of existing space. Where they are presented, empirical findings are usually flawed, as they either tend to report changed student attitudes (rather than learning outcomes) or where learning outcomes are reported, they fail to take account of observer effects of various kinds.” (Temple, 2007, p. 69)

While the empiric research on how physical spaces impact transfer of learning remain limited, the ways of how learning spaces may influence learning languages are even less studied.

Learning spaces and language

One of the latest studies on learning spaces provides an alternative definition of a learning space as “a space being collaboratively constructed between teacher and students through linguistic means and within which meaning is negotiated and shared through common language” (Drew et al., 2014, p. 107)

While this definition does not imply a physical space, brings the tandem of ‘a learning space – language’ into a focus. Especially in the context of recent developments in theory in the social and human sciences, particularly from what Fenwick et al. (2011) underlined as the socio-material perspectives. A substantial body of research from various disciplines, such as anthropology, archaeology, sociology, technology and science, particularly in the light of human-computer interaction, have been exploring “the connections between the material world and human activity, thought and language” (Barad, 2003; 2007; Orlikowski, 2007, 2010; Suchman, 2007; Boivin, 2008; Sorensen, 2009; Bijker, 2010; Ingold, 2010, 2013; Miller, 2010; Faulkner et al., 2011; Leonardi et al., 2012) and evidence-based studies in urban studies, architecture and design adapted “a critical–emancipatory approach to rethinking connections between place, tools, artefacts and human activity” (Ellsworth, 2005; Dovey, 2008, 2010; McFarlane, 2010, 2011; Awan et al., 2011; Boys, 2011).

The author assumes that these theoretical premises will allow more focused evidence-based studies on ‘learning space – language learning’ interaction taking place in the short-term future. Because, while in connection to language learning and teaching the studies for many decades focused predominantly on classrooms as the primary physical location for learning languages, the last decade showed that there is an expansion of researchers’ focus beyond the classroom. Nevertheless, the classroom-related discourse is crucial for our understanding of how learning occurs in any space and how spaces might impact learning.

At first glance, even then it would be difficult to understand such impact without careful consideration of stakeholders involved in the physical setting because only those who operate in a space could attribute and shape meanings related to it. As indicated by Leander (2002), implying that the direct influence of social activities and practices taking place across space, “practices themselves generate locations” (p. 3). It is echoed by De Certeau (2012) who defines space as “a practised place” while referring to “the effects of human action on a place”. Thus, it is through the connection to actions, roles, processes, and outcomes of people involved in a space that we can reveal its impact on learning languages. However, da Silva Reis (2018) claims that “we can equally explore how spaces generate or change the practices and the participants’ roles” and “space is, therefore, neither static nor neutral.”(p.181)

In addition, as reported by Lennie Scott-Weber (2018), the research related to brain science also highlights the contribution of physical spaces to learning, in particular to how the brain gathers information.

These two statements by da Silva Reis (2018) and Scott-Weber are probably the most important finding for this part of the review. Both statements have fostered the author to accelerate further research in this context but in relation to language learning.

Nevertheless, the dominating number of most recent studies has been implemented on learning languages in virtual or blended spaces rather than in new forms of physical settings. Moreover, even though a limited number of studies on language learning in physical, social spaces and the self-access centres could be observed. (van Lier, 2008; Murray, 2013; Murray and Fujishima, 2016).

Unfortunately, while the reviewed papers on language education in majority explored how students or teachers transformed the classroom learning space, the author failed to determine in the given period the most suitable research body that would show concrete evidence of formal physical learning spaces' direct impact on learning languages. Nonetheless, she is determined to continue her search and aims at the more targeted research work further. Another assumption that the author considers is that this situation might be signaling about the emerging stage of a new interdisciplinary approach from conceptual, theoretical, methodological and empirical stances.

Experiential learning, simulation and themed learning spaces in language learning

The timely bits of advice provided by the professors O'Neill and Zandvliet brought the author to the research body related to such approaches as 'simulation' and 'experiential learning', predominantly in the areas distant from language learning. The case studies selected for the review comprise findings from the experiments and applications in training nurses, pilots and managers (Rooney and Nystrom, 2018; Smith 1974; Kosfalvi and Oliver, 2015). Therefore, at this stage of the research process, the author focuses on the exploration of these two approaches while making an attempt to draw an analogy for the themed learning spaces such as 'English Only Space'.

Even though Kolb (1984) defined experiential learning as "a process whereby knowledge is created through the transformation of experience" (p. 38) almost four decades ago, today it still pertains its popularity among researchers across disciplines (Sheehan, McDonald, Mark, & Spence, 2009). Studies by proponents experiential learning praise the benefits and opportunities it offers for learning (MacGregor and Semler, 2012).

In classroom contexts, it is usually provided in the form of games, role-plays, and simulations, however, the classroom itself as space is vital for learning. Thus as Kolb indicated (1984), "Essentially, learning takes place through the experiences which the learner has; that is, through the reactions, he makes to the environment in which he is placed." (p. 63)

Moreover, it was pointed out that the experiential classroom could provide a transitional space as reported from the psychoanalyst Donald Winnicott (1989) by Kosfalvi and Oliver (2015) that allowed students' transition from not knowing to know and what was more crucial from "play at" activities to real situations (p.722). The latter resonates with the experiences taking place in EOS.

Another approach that is under consideration in this part of the literature review is 'simulation'. As argued by some researchers, the quest for authentic learning has propelled demands in universities for simulation and spaces based on it for students acquiring professional practices (Serrano et al., 2017). Examples would encompass microteaching spaces for educators, courts for lawyers, simulation labs for pilots, nurses and doctors (Boud et al., 2015; Cooper et al., 2010; Solomon, 2007). As indicated by Rooney and Nystrom (2018), the term itself is "broadly defined as the imitation of a process or situation" (p. 54). They emphasize in their conclusion of the study "Simulation: A complex pedagogical space" that

Our accounts of the simulation laboratory have presented it as a space of flux. Role cards, scenarios, and various clothing items transform students into real professionals (albeit temporarily). Educators transform into doctors who managed patient conditions and orchestrated attending nurses, yet they simultaneously remain educators who direct observing

students' focus at pivotal moments. The simulation space is, therefore, not only space where humans transform, but where humans and human activity transform the space as well.(p.61)

Based on these conclusions, the author assumes that simulation can be considered as the best fitting approach to examining EOS. However, when it comes to EOS, the major challenge is related to the very definition of such spaces. Conditionally the term 'themed learning spaces' has been used throughout the process. The most important finding of this part of the provisional literature review is based on the author's discovery that she could not find an exact analogy to the themed learning spaces at the scale of EOS. However, building on premises of empiricism, the author wonders whether it could be instrumental in applying phenomenography, as a methodology evolved on an empirical basis, to EOS. Drawing on explanation provided by Ellis and Goodyear (2016) in their study on 'models of innovative learning spaces', the author has found intriguing that "phenomenography suggests that any phenomenon can be understood in terms of how we experience its structure (its elements or parts) and its reference (the meaning it embodies)" (p.26). They further suggested that "the structure of learning space involves mutually shaping interactions between different kinds of nested learning spaces (i.e. spaces within spaces) and different kinds of nested learning purposes." (Ellis and Goodyear, 2016, p.26) which resonates with the structure of EOS.

Conclusion

This review is based on the author's assumptions related to the 'English Only Space' project that stemmed from her intuitive belief in the impact physical spaces might have on faculty members and students experiences and thus their learning. Prior to EOS, she had a chance to observe positive outcomes from another project that she initiated and established the network of Lego-studios connecting ten secondary schools on the provincial level. While it was not a new idea, such space-related projects as Maker Spaces, studio-based teaching, innovation hubs, flipped classrooms and others have been a commonplace these days, the most important observation was the learning outcomes of the students: the students, previously reluctant to create, have been actively involved in developing tangible projects. This fact had inspired the EOS; however, it would not be built driven by the knowledge and assumptions based on theoretical and empirical premises. The value of this particular review that it has given such a quick start to developing those foundations for conducting further research and practical study in EOS.

Yet, while it is clear from the literature review that there is still no concrete evidence related to positive impact of learning spaces on learning English and it is instead an indirect association between themed learning spaces and meaningful transfer of learning, the author concludes that there is a need for more empirical studies to conduct on the EOS premises based on two assumptions. First, it would be a unique way to foster learning English among students and faculty members. Second, if space promotes and supports experiences to foster learning and learning outcomes, then the primary purpose of the space can be considered as realized.

References

- 1 Blackmore, J., Victoria, Department of Education and Early Childhood Development. (2011). *Research into the connection between built learning spaces and student outcomes*. Retrieved from http://www.eduweb.vic.gov.au/edulibrary/public/publ/research/publ/blackmore_learning_spaces.pdf
- 2 Boys, J. (2011). *Towards creative learning spaces: Rethinking the architecture of post-compulsory education*. Abingdon, Oxon ; New York: Routledge.
- Brooks, D. C. (2011). Space matters: The impact of formal learning environments on student learning: Impact of formal learning environments on student learning. *British Journal of Educational Technology*, 42(5), 719–726. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8535.2010.01098.x>
- 3 Byers, T., Imms, W., Hartnell-Young, E. (2014). Making the Case for Space: The Effect of Learning Spaces on Teaching and Learning. *Curriculum and Teaching*, 29(1), 5–19. <https://doi.org/10.7459/ct/29.1.02>
- 4 Canagarajah, S. (2014). In Search of a New Paradigm for Teaching English as an International Language. *TESOL Journal*, 5(4), 767–785. <https://doi.org/10.1002/tesj.166>
- 5 Dugdale, S. (2009). Space Strategies for the New Learning Landscape. *EDUCAUSE Review*, 44(2), 50–52. Retrieved from <https://www-learntechlib-org.proxy.lib.sfu.ca/p/105200/>

- 6 Ellis, R. A., & Goodyear, P. (2016). Models of learning space: Integrating research on space, place and learning in higher education. *Review of Education*, 4(2), 149–191. <https://doi.org/10.1002/rev3.3056>
- 7 Granito, V. J., Santana, M. E. (2013). *Psychology of Learning Spaces: Impact on Teaching and Learning: (623792013-001)* [Data set]. <https://doi.org/10.1037/e623792013-001>
- 8 Islam, R. (2017). Investigating Factors that Contribute to Effective Teaching-Learning Practices: EFL/ESL Classroom Context. *English Language Teaching*, 10(4), 15. <https://doi.org/10.5539/elt.v10n4p15>
- 9 Kolb, D. A. (1984). *Experiential learning: Experience as the source of learning and development* (Vol. 1). Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- 10 Kolb, A. Y., Kolb, D. A. (2005). Learning styles and learning spaces: Enhancing experiential learning in higher education. *Academy of Management Learning & Education*, 4, 193–212.
- 11 Temple, P. (2008). Learning spaces in higher education: An under-researched topic. *London Review of Education*, 6(3), 229–241. <https://doi.org/10.1080/14748460802489363>
- 12 Zandvliet, D. B. (2014). PLACES and SPACES: Case studies in the evaluation of post-secondary, place-based learning environments. *Studies in Educational Evaluation*, 41, 18–28. <https://doi.org/10.1016/j.stueduc.2013.09.011>

БІЛІМ БЕРУ КЕҢІСТІКТЕРІНІҢ ТІЛ ҮЙРЕНУДЕГІ РӨЛІ

Бұл мақалада білім беру кеңістігінің сипаттамаларын және олардың оқытушылар мен студенттердің тілдік құзыреттіліктерін дамыту әсерін зерттеуге арналған әдеби шолу ұсынылған. Ұсынылған шолу Атырау университетінде іске асырылатын «English Only Space» (EOS) инновациялық білім беру кеңістігінде тұжырымдамалық негізді дамыту және эмпирикалық зерттеулер жүргізу бойынша жобаның бір бөлігі болып табылады.

EOS құру кезінде автор білім беру кеңістігінде немесе «ЭЫЖДҰ тұжырымдамасына сәйкес (2013 ж.) оқытудың физикалық ортасы, «мұғалімдер мен студенттер өзара қарым-қатынас жасайтын физикалық кеңістіктері (формальды және формальды емес), мазмұны (контент), жабдықтары мен технологияларын анықтайтын тәсілді қолданды. Білім беру кеңістігінде практикалық қолданыстар ғылымның әртүрлі салаларындағы ең заманауи басылымдарда егжей-тегжейлі талдау, авторлардың көзқарастарын салыстыру және филология, педагогика, психология, қолданбалы лингвистика, экология сияқты ғылымның әр түрлі салаларындағы жаңа тенденциялар олардың көзқарастары негізінде айқындалды. Зерттеудің нәтижелері тілдерді оқытуда пәнаралық танымның құралына айналатын жағдайларға қол жеткізуге мүмкіндік береді, ал физикалық орта - оқытудың басым нәтижелеріне қол жеткізу үшін ресурстарды тиімді басқару мүмкіндігіне айналды.

Сонымен бірге, осы әдеби зерттеу екі болжамға негізделіп отыра, EOS инновациялық білім беру кеңістігінде одан әрі тәжірибеге бағытталған зерттеулерді белсенді бастаудың драйвері ретінде қызмет атқарады: ағылшын тілін үйренудің ерекше тәсілдерін іздеу және дамыту негізіндеулік әсер ететін (қоршаған орта) факторларды зерттеудің қажеттілігі; оқу алаңының негізгі мақсатының орындалуы, оқытуға және оқытудың нәтижелеріне жетуге ықпал ететін тәжірибені алға жүруі және қолдауы.

Негізгі сөздер: тренинг; оқу кеңістігі; тақырыптық оқыту кеңістігі; English Only Space; тәжірибелік оқыту; модельдеу; физикалық кеңістік.

РОЛЬ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПРОСТРАНСТВ В ИЗУЧЕНИИ ЯЗЫКОВ

Данная статья представляет литературный обзор исследований, посвященных изучению особенностей образовательных пространств и их влияния на развитие языковых компетенций преподавателей и студентов. Представленный обзор является частью комплексного проекта по разработке концептуальных рамок основы проведению эмпирических исследований на базе "English Only Space" (EOS) - инновационного образовательного пространства, реализованного в Атырауском университете.

При создании EOS автор использовала подход, определяющий под образовательным пространством, или, согласно Концепции ОЭСР (2013), физической средой обучения, «физические пространства (включая формальные и неформальные), в которых взаимодействуют преподаватели и студенты, содержание (контент), оборудование и технологии». Практические решения относительно проектирования образовательного пространства были сделаны на основе детального разбора наиболее современных публикаций из разных областей науки, сравнения точек зрения

авторов и определения на их основе новых трендов в разных областях науки, таких как филология, педагогика, психология, прикладная лингвистика и экология. Выводы исследований позволили достигнуть условий, когда обучение языку становится инструментом междисциплинарного познания, а физическая среда – возможностью управления ресурсами наиболее эффективно для достижения максимального результата обучения.

Вместе с тем, настоящий литературный обзор послужил драйвером активного старта для проведения дальнейших практико-ориентированных исследований в EOS на основе двух предположений: необходимости поиска и развития уникальных способов изучению английского языка, исследуя широкий спектр влияющих (средовых) факторов; реализованности основной цели пространства, если оно продвигает и поддерживает опыт, способствующий обучению и достижению результатов обучения.

Ключевые слова: обучение; образовательное пространство; тематические учебные пространства; English Only Space; экспериментальное обучение; моделирование; физическое пространство.

Information about authors:

Aigerim Shilibekova, PhD, Director, Centre for Teaching Excellence, University Canada West, Vancouver, Canada, e-mail: aigerim.shilibekova@ucanwest.ca

DOI 10.47649/vau.2020.v58.i3.12

FTAMP 17. 07. 29

ӨОЖ: 821.512.122. 74.00

Е.Б.Абдимомынов¹

¹М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Тараз қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: edil889@mail.ru

М.ӘУЕЗОВТІҢ ӘНГІМЕЛЕРІН ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЖҮЙЕСІ: БІЛІМ БЕРУДІҢ ҚАЗІРГІ ПАРАДИГМАЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ

Мақалада қазіргі білім беру үрдісіндегі түрлі парадигмалардың негізінде қазақ халқының классик жазушысы М.Әуезовтің көркем әңгімелерін оқытудың тиімділігі мен ерекшеліктері туралы орамды ойлар айтылып, олардың заманға сай интерпретациялануы қажеттігі баяндалады. Сонымен қатар, классик жазушының көркем әңгімелерінде көтерген негізгі идеялары сараланып қазіргі білім берудегі «антропоэкеттік», «гуманистік», «когнитивтік» парадигмалармен үндестігі мен олардың оқыту мақсатында көздеген ойларымен сәйкестігі ғылыми салыстыру, ой қорыту әдістері арқылы мысалдар келтіріле отырып талданады.

Қазіргі білім беру жүйесіндегі түрлі парадигмаларды оқу үрдісінде қолданғанда ұлттық дәстүріміз бен мәдениетіміздің дамуына өлшеусіз үлес қосқан кемеңгер тұлғаларымыздың рухани мұраларын заман сұранысына сай тереңдете оқытқанымыз жөн. Бұл орайда ұлттық әдебиеттану ғылымының көшбасында тұрған ғұлама ғалым, ұлы суреткер М.Әуезовтің көркем әңгімелерін оқытудың орны ерекше. XX ғасырда қазақ әдебиетін әлемге танытқан ұлы классик жазушы М.Әуезовтің көркем прозадағы суреткерлік шеберлігі еуропалық деңгейге жетуі алғашқы жазған әңгімелерінен бастау алған. Адамзат тарихы бастан кешкен қоғамдық үш формацияны көзбен көріп оймен сүзген жазушы өмірден көргені мен түйгенін көркем оймен суреттеп, туған халқының адамгершілік идеалы мен дәстүр салтын, рухани болмысын, тұрмыстағы күйбең тіршілігін қағаз бетіне түсіріп шебер бейнелеуі де тұңғыш рет көркем әңгімелерінен басталған болатын. Жазушының алғаш жазған «Қорғансыздың күні», «Оқыған азамат», «Үйлену», «Сөніп-жану», «Кім кінәлі?», «Сыбанның моласында», «Текшенің бауырында», «Жетім», «Кінәмшіл бойжеткен», «Қаралы сұлу», т.б. әңгімелері адамдар арасындағы қым-қиғаш әрекеттерді суреттей отырып гуманистік сипатта жазылған көркем туындылар. Оларда көбіне-көп трагедиялық тағдырға душар болған кейіпкерлер бейнеленіп ең басты мәселе адами құндылықтар мен жалпы адам болмысын тереңінен тануға талпыныстар жасалынып, автордың ашып көрсеткісі келген басты идеясының бірі адам табиғатын сан қырынан саралап түсіндіруге арналды.

Негізгі сөздер: әңгіме, әдістеме, парадигма, оқыту, идея, құндылық.

Бүгінгі таңда әлемнің барлық алдыңғы қатарлы дамыған елдері қоғамдық өмірде қол жеткізген жетістіктерін білім беру жүйесін заман талабы мен сұранысына сәйкес модернизациялау арқылы қарқынды түрде жүзеге асыруда. Осы орайда барлық мемлекеттер білім беру саласын мұқият саралап ондағы озық деп танылған үлгілерді қолдануда сол мемлекеттің идеологиялық, саяси-әлеуметтік, рухани-мәдени саласының даму концепцияларына сай әзірлеудің жаңа жолдарын табуда. Әлемдік білім беру үрдісіндегі мұндай жаңашылдықтан қол үзіп қаламауды көздеген қазіргі жаңарған Қазақстанның білім беру жүйесі де ауқымды реформалау мен заманауи модернизацияланумен сипатталуда. Осыған орай білім беру жүйесін жаңғырту үшін ғылыми тұрғыда негізделген ақпараттарды өңдеу, жаңа жетістіктерге жеткізетін әдіснамалық тұғырлар мен практикалық тетіктер енгізу қажеттілігі мемлекеттік бағдарламаларға енгізіліп отыр. Еліміздің 2010-2020 жылдарға арналған білім беруді дамыту бағдарламасында «білім берудің әрбір сатылық кезеңдерінде білім мазмұнының жетілген жаңа үлгілері енуі тиіс» [1,б.8] - деп ерекше аталып көрсетілген. Мәселе білімді жаңартудан туындап жатқандықтан бұл іске барынша жауапкершілікпен қарап, кешенді ғылыми талдаулар арқылы саламақты саралағанымыз орынды болмақ. Себебі, білім дегеніміз адамзаттың рухани келбеті, болашақ ұрпаққа аға ұрпақтың ғасырлар бойы жинақтаған тәжірибесін, рухын жеткізу әрекеті, қоғамды дамытып алға жетелейтін игілік иесі, барша құндылықтың көзін ашатын мол мұра. Сондықтан ол қазіргі педагогикада заманауи талаптармен ұштасқан білік пен дағдыларды меңгертудің, оқу материалдарын игерудің жаңаша әдіс-тәсілдерін үздіксіз өндіріп орыруымен ерекшеленуде. Оның негізі жеке тұлғаны қалыптастыруда әлемдік білім беру кеңістігіндегі білім, ғылым және тәрбие сабақтастығында жан-жақты зерделенген оңтайлы қадамдарды зерттеп, игере келе, өзіндік бағытта тың жол салу болып табылады. Қазіргі жаһанда болып жатқан өзгерістер білім беру үрдісіндегі «білемін», «білдіремін», «үйретемін» ұстанымдарының көнергендігі мен қазіргі тұлғаға уақыттың қойған бәсекелестік талаптарының өзгеруі айтарлықтай өзекті мәселеге айналып отыр. Мұндай сәйкессіздіктер жинақтала келіп білім беруді ұйымдастырудың жаңа бетбұрыстары мен нобайларын айқындауды міндеттейді. Міне дәл осы жерде «парадигма» ұғымы туындайды.

Осы уақытқа дейінгі зерттеулерде «парадигма» ұғымына түрлі анықтамалар беріліп, қоғамдық-гуманитарлық ғылымдар саласында кеңінен оқытылып келеді. Оны алғаш қолданған америкалық философ-ғалым Т.Кунның ғылымға қатысты тұжырымдамасында парадигма ғылымның белгілі бір даму кезеңінде болжамдарды ұғыну үшін, таным үрдісінде туындайтын міндеттерді шешу үшін ғылыми қауымдастықпен қабылданған үлгі, модель, стандарт ретінде пайдаланылатын теориялық және әдістемелік ережелер жиынтығы ретінде айқындалады. Осы тұжырымды білім саласына оның грек тілінен аудармасын бұзбай (гр. *үлгі*) қолданар болсақ, белгілі бір тарихи кезеңдегі ғылыми жетістіктерге (теориялар, әдістер жүйесі) қарап ұйымдастырылатын мәселе қою мен оларды шешудің тұжырымдамалық үлгісі, моделі деп қарастыруға болады [2,б.3].

Педагогика тарихында парадигма түсінігін көрнекті ғалымдар К.Поппер, П.Фейерабенд, В.С.Безрукова, Ю.Г.Фокин, В.Ф.Шаталов, Ш.А.Амонашвили, Е.Н.Ильин, С.Н.Лысенкова, И.П.Волков, И.Зимняя, Д.Равен, Р.Мейджер және т.б. жан-жақты қарастырып өз зерттеу бағыттарына байланысты тұжырымдап берді. Ал отандық ғалымдардан Ш.Таубаева, Б.А.Тұрғынбаева, Ж.Т. Дәулетбекова және

т.б. зерттеуші-ғалымдар өз еңбектерінде жүйелеп қарастырып, заманға сай интерпретациялап келеді.

Жалпы педагогикалық парадигмалардың генезисіне тоқталар болсақ, ең байырғы генетикалық парадигма «дәстүрлер парадигмасы» деп аталған. Бұл парадигма әртүрлі тарихи және мәдени жағдайларда дәстүрлілікті сақтай отырып, ұстанымдар, рухани идеялар және оларды іске асырудың аралық буыны ретінде танылды. Бұдан кейінгі келген ғылыми-техникалық парадигманың негізінде материалдық құндылықтар, ғылым мен техниканы дамыту, соған сәйкес нақты ғылымдардың үстемдігі жатыр. Технократтық логика ұстанымдарына сәйкес нақты бұл оқыту парадигмасы ғылыми-техникалық прогресте жетістікке жеткізгенімен онда физиология, психология мен адамгершілік құндылықтарына тереңінен бойлауға орын беріле бермейді.

Қазіргі білім берудегі негізгі парадигмалар қатарына: антропоэзектік, гуманистік, когнитивтік, тұлғалық-бағдарлы, мәдениеттанмдық, дүниелік білім беру, функционалдық немесе құзыреттілік және білімді интеллект дамытудың қайнар көзі ретінде игерту парадигмалары жатады. Бұлар негізінен әлемдік білім беру кеңістігіндегі тенденциялардың дамып жетілуімен тығыз байланыста іске асып, солардың қойған талаптарының үдесінен шығуды көздей отырып туындайды. Дегенмен, білім беру ісінде қолға алынған кез келген тенденциядағы инновациялардың енгізілуі парадигманың бастапқы генезисіндегі негізгі бағыты болған ұлттық дәстүрлерге және ұлттық негіздерге қарсы келмеуі тиіс. Мұны есте естен шығармауымыз қажет. Сондықтан қазіргі білім беру жүйесіндегі түрлі парадигмаларды оқу үрдісінде қолданғанда ұлттық дәстүріміз бен мәдениетіміздің дамуына өлшеусіз үлес қоқан кемеңгер тұлғаларымыздың рухани мұраларын заман сұранысына сай тереңдете оқытқанымыз жөн. Бұл орайда ұлттық әдебиеттану ғылымының көшбасында тұрған ғұлама ғалым, ұлы суреткер М.Әуезовтің көркем әңгімелерін оқытудың орны ерекше болмақ. XX ғасырда қазақ әдебиетін әлемге танытқан ұлы классик жазушы М.Әуезовтің көркем прозадағы суреткерлік шеберлігі еуропалық деңгейге жетуі алғашқы жазған әңгімелерінен бастау алған. Адамзат тарихы бастан кешкен қоғамдық үш формацияны көзбен көріп оймен сүзген жазушы өмірден көргені мен түйгенін көркем оймен суреттеп, туған халқының адамгершілік идеалы мен дәстүр салтын, рухани болмысын, тұрмыстағы күйбең тіршілігін қағаз бетіне түсіріп шебер бейнелеуі де тұңғыш рет көркем әңгімелерінен басталған болытын. Жазушының алғаш жазған «Қорғансыздың күні», «Оқыған азамат», «Үйлену», «Сөніп-жану», «Кім кінәлі?», «Сыбанның моласында», «Текшенің бауырында», «Жетім», «Кінәмшіл бойжеткен», «Қаралы сұлу», т.б. әңгімелері адамдар арасындағы қым-қиғаш әрекеттерді суреттей отырып гуманистік сипатта жазылған көркем туындылар. Оларда көбіне-көп трагедиялық тағдырға душар болған кейіпкерлер бейнеленіп ең басты мәселе адами құндылықтар мен жалпы адам болмысын тереңінен тануға талпыныстар жасалынып, автордың ашып көрсеткісі келген басты идеясының бірі адам табиғатын сан қырынан саралап түсіндіруге арналды. Бұл қазіргі гуманитарлық білім беру жүйесіндегі «антропоэзектік» парадигманың көздеген мақсаттарына сәйкес келеді. Онда адам барлық заттың өлшемі деп алынып, осы принцип арқылы адамның өзінің табиғатын, шын мәнін, бүкіл қоршаған шындықтың мән-мағынасын, адам мен табиғаттың, адам мен қоғамның арақатынасы айқындалады [3,б.69]. Түйіндей айтқанда адамның нақты өзіндік болмысы, оның жекедаралығы, шығармашылық мүмкіндіктері жан-жақты қарастырылып құндылық негізі нақты адамға айналады. Осыған орай бүгінгі таңда М.Әуезовтің көркем әңгімелерін оқытқанда «антропоэзектік» парадигманы

кеңінен қолдану орынды болмақ. Себебі, ұлы жазушы өз әңгімелерінде қоғамдық өмірдің алуан түрлі мәселелерін көтергенде оларды адами құндылықтармен сабақтастыра байланыстырып басты нысанаға адамды алып отырған. Сондықтан көркемдік шеберлікпен қатар реалистік суреттеу әдісін кеңінен пайдаланып түрлі кейіпкерлердің бастан кешкен тағдырын адами факторларлар арқылы тереңінен танытқан. Мұндай суреттеулердің көпшілік жағдайында жазушының басты кейіпкерлері ауыр трагедиялық тағдырға душар болып, көркем әңгімелеріндегі өмір шындығының көріністерінің суреттелуі салмағы арта түсті. Мәселен, жазушының тұңғыш көлемді әңгімесі «Қорғансыздың күнінде» суреттелген оқиғалар желісі мен басты кейіпкерлері өмірде болған нақты тарихи жағдайдан алынған. Қазіргі таңда әдебиет зерттеушілері мен әдебиетті оқытушы ұстаздар заманға сай интерпретациялап жазушының осы әңгімесін түрліше талдап мәні мен мағынасын, автордың негізгі идеясын жас ұрпаққа сан қырынан түсіндіріп келеді. Бұл бүгінгі оқыту жүйесіндегі әдістемелік технологиялардың сан түрлі стратегияларын қолдану арқылы шығармашыл тұлға қалыптастыруда орынды да болар. Дегенмен, осы тұста ұлы реалист жазушының әңгімелеріндегі тарихи факты мен өмір шындығының суреттелуін есте естен шығармағанымыз абзал. Мәселен, тарихи шындық тұрғысынан алғанда «Қорғансыздың күні» әңгімесі өмірде болған нақты оқиғаның негізінде жазылған. Тіпті шығармадағы тарихи жер аттары да қазіргі таңда сол қалпында сақталған. «Семей қаласының оңтүстігін жайлаған елдің қалаға қатынасатын қара жолының үстінде Арқалық деген тау бар.... Арқалықтың жолы асатын кезең – Күшікбай кезеңінің түбінде бір жіңішке қара сызық секілденіп Қанайдың жалғыз қорасының орны» әлі де көрінеді. Ал шығармадағы кейіпкерлер аттары көркем әдебиеттің ішкі заңдылығына сәйкес протатиптік бейнелермен беріліп өзгертіліп алынған. Ондағы Ақан болыс – Шыңғыс елінің жас болысы Біләл Ысқақов, ал кәрі кемпір – Мұхтар Әуезовтің немере апайы Қаптағай, қасіретке ұшыраған Ғазиза – М.Әуезовті жиеншары болып келеді. Бұл оқиғаның егжей-тегжейі мен өмірлік деректері туралы жазушының тетелес інісі Ахмет Әуезовтің «Бала Мұхтар» (1967), «Жас Мұхтар» (1977), Ғайса Сармурзиннің «Өмір сабақтары» (1975), «Өнеге» (1977), Тұрсын Жұртбаевтың «Бесіңді түзе!...» (1997) атты кітаптарында толық мағлұматтар берілген [4,6.420]. Ғылыми негізделіп нақты деректермен қамтылған аталмыш еңбектерге сүйене отырып жазушының «Қорғансыздың күні» әңгімесін қазіргі білім беруде қолданылып жүрген түрлі әдістермен парадигмалар негізінде оқытқанда шығарманы жазуда жазушының өзі қолданған реалистік суреттеу әдісін де қатар қолданғанымыз жөн. Ал біз сөз етіп отырған «антропоэктік» парадигманы реалистік суреттеу әдісімен қатар оқытып, жастардың санасына сіңірсек бүгінгі оқытудың бір мақсатына қол жеткізгендігіміз болмақ. Ол үшін шығармадағы оқиғаның өмірде болған шынайы оқиғаның негізінен алынып кейіпкерлердің аттары өзгертілгенімен басты нысан ретінде адам мен оның бойындағы ала-құлалы қасиеттердің қатар көрініс табуын ашып көрсеткеніміз орынды. Жазушының Ақан болыстың озбырлығы мен зұлымдығы Ғазизаның пәктігі, арлылығы секілді қарама-қарсы адами қасиеттерді ашып суреттеуі де жайдан-жай емес. Мұндай бояуы анық жазылған шығарманы оқушы оқырмандар адамның адамшылығы ең алдымен оның бойындағы түрлі қасиеттерге байланысты болатындығын аңғарып, жамандық пен зұлымдықтан бойларын таза ұстауға ұмтылып дүниедегі барлық тіршіліктің өлшемі адамға байланысты екендігін түсінеді.

Қазіргі қоғамдық-гуманитарлық ғылымдар саласының білім беру үрдісінде кеңінен қолданылып келе жатқан парадигманың бірі рухани құндылықтардың

әдіснамалық негізін құрайтын «гуманистік» парадигма болып отыр. Бұл парадигма адамдардың әлеуметтік мәдениетте дамып жетілуінің нәтижесінде қалыптасқан. Адамға деген ізгілікті көзқарас білімді гуманитарландыру мәселесін туындатып, оның қоршаған әлемді тануға деген ізгілікті көзқарасын қалыптастыру, өзін-өзі дамыту, шығармашылығын шыңдау ретінде танылады. Бұл ретте гуманитарлық пәндерді меңгертуде жастарды адамгершілік, мораль нормаларына тәрбиелеуді басты назарда ұстаған жөн. Гуманистік парадигма тұрғысынан білімнің соңғы нәтижесі әр адамды әлемде болып жатқан жағдайларға бей-жай қарамайтын, жаңалыққа, жаңа тәжірибеге ашық, өзін дамыта алатын, еркін әрекет субъектісі етіп қалыптастыру болып табылады [2,6.4]. Әлем әдебиеті мен қазақ әдебиетінің арасында алтын көпірге айналған ұлы жазушы М.Әуезовтің шығармашылығын да «гуманистік» парадигма негізінде оқытудың орны ерекше. Гуманистік парадигманың көздеген негізгі мақсатының бірі білімді жаны ізгі адамдарды тәрбиелеп, қол жеткізген нәтижелердегі негізгі құндылықтарды ізгілікке бағыттау. Сол арқылы қоғамда заманға сай ұлттық құндылықтарын бойына молынан сіңірген, жаңаша ойлайтын тұлғаларды қалыптастыру. Осы ретте М.Әуезовтің алғашқы әңгімелерінен бастау алып «Абай жолы» секілді ұлан ғайыр роман-эпопеяға ұласқан жазушылық жолында негізгі тірек болған идеяның бірі «гуманистік» идеясы болғандығын ерекше ескергеніміз жөн. Ұлы жазушының әңгімелерінде сол замандағы қарапайым қазақ ауылындағы адамдардың тұрмыс-тіршілігі, күн көрісі, үйленуі, жанұя құру және құдаласу, күйеу келуі, қыз көру сияқты ескі әдет-ғұрыптар, оқыған жігіттердің мінезі, іс-әрекеттері – осының бәрі адамгершілік идеялары – әйелдің бас бостандығы, әділеттілікті жақтау тұрғысынан ашып көрсетіледі. Жоғарыда аталған әңгімелерінде жазушы панасыз, қорғансыз адамдардың жанашыры болуға ұмтылып, қайғы-қасіретке душар болған жетім-жесірлердің ауыр халін тебірене бейнелеуінен оның шығармашылығындағы гуманистік сипаттың пафосы сол кездің өзінде аса жоғары болғандығы анық байқалады. «Қорғансыздың күнінде» жаны таза, пәк сезімді жас қызға жасалған зорлықтың, қорлаудың жантүршігерлік айуандық екенін қандай әсерлі бейнелесе, одан кейінгі жылдары жазған басқа да әңгімелерінде адал, ар-ұяты бар, бірақ қолы қысқа, жоқшылықты, өмір ауыртпалығын көп көрген адамдарды аяныш сезімімен бейнелеп, әділетсіздікті, озбырлықты, дүниеқоңыздықты, пасықтықты жеріне жеткізе әшкерелейді [4,6.411]. Осы сарында «Оқыған азамат», «Кім кінәлі?», «Кінәмшіл бойжеткен», «Жетім», «Барымта», «Жуандық», «Қасеннің құбылыстары» және т.б. әңгімелері бірінен соң бірі жазылып жазушының суреткерлік шеберлігі арта түсті. Бүгінгі білім беру үрдісіндегі «гуманистік» парадигманың негізінде ұлы жазушының аталмыш әңгімелерін оқыту педагогиканың прогрессивті ұстанымдарын сақтай отырып гуманистік құндылықтарды дамыту арқылы жеке тұлғаның бойында қайырымдылықты, шыншылдықты, әділдікті, еркіндікті қалыптастырудың тиімді әдісінің бірі болары анық.

Классик жазушы М.Әуезовтің көркем әңгімелерін бүгінгі жоғары білім беру саласында жекелеген пәндерді оқыту арқылы студенттердің танымдық қызығушылықтары мен қабілеттерін дамытуды көздеп кеңінен қолданылып келе жатқан «когнитивтік» парадигманың негізінде оқытудың да орны ерекше. Когнитивтік (латынша *cogito* – ойлаймын) – ойлау арқылы тануға нұқсайды. Когнитивтік (танымдық) парадигма бойынша оқыту мақсаты әлеуметтік тапсырыс болып табылатын білім, білік, дағдының қалыптасуы қабылданады. Бұл парадигма тұлғаның есте сақтау қабілетіне күш салатын үрдіс ретінде өз міндетін атқарумен сипатталады. Яғни тұлғаны ойлау арқылы танымға жетелеп, оның

жадының мығым болуына бағытталады. Ойлау мен оны жетілдірудің маңыздылығы әлемдік педагогикада әлімсақтан айтылып келеді. Ал қазақ педагогика ғылымында ойлау туралы алғашқы орамды ойлар М.Жұмабаевтың 1922 жылы жазған «Педагогика» атты еңбегінде кеңінен қарастырылған. Онда автор ойлаудың жан тұрмысы үшін керектігі һәм оны өркендетудің тиістілігі туралы кеңінен баяндай келіп, өз ойын былайша қорытады: «Ойлау болмаса, адам басқа жануар сықылды заттарды, көріністерді құр жадына, есіне ғана алып, жат бір көрініс ұшыраса, оны шеше алмайтын, оған түсіне алмайтын бір жан иесі ғана болар еді. Адам ойлау арқасында ғана заттардың, көріністердің араларындағы байламды белгілеп, оларды бар қылған себептерді табады. Келешекте оларға ие болатынын ойлап шығарады, келешекті болжай алады. Қысқасы, ойлай білетін адам – шын мағынасымен адам» [5,б.111]. Осы айтылғандардан ұғатынымыз адам баласы тек дұрыс олай білгенде ғана нағыз адамдықтың мәні мен мағынасын түсінетін болады. Демек, қазіргі таңда оқу үрдісінде қолданылып жүрген ойлау арқылы танымға жетелейтін «когнитивтік» парадигманың жас ұрпақты тәрбиелеп, оқытудағы маңызы айрықша. Когнитивтік парадигманың негізінде М.Әуезовтің көркем әңгімелерінің қай-қайсысын алып оқытсақ та өз тиімділігін бермек. Олай дейтініміз классик жазушының әдеби-танымдық көзқарастарға толы көркем әңгімелерінің барлығында дерлік оқырманға терең ой салатын шынайы өмір фактілері қысқа да нұсқа жолмен айқын көрініс берген. Бұл жазушының көркемдік әлемі деңгейінің жоғарылығы мен суреткерлік шеберлігінің нәтижесі. Көркем прозада ауқымды ойларды қысқартып, тұжырымдап жеткізуді негізінен осы әңгіме жанры іске асырады. Әңгіме – көркем прозаның ең ықшам түрі, бірақ жеңіл емес. Оның қиындығы да сол ықшамдылығында, аз сөзге көп, терең мағына сыйғызып, негізінен, бір оқиғаны баяндау арқылы мол өмір шындығын ашып беру арқылы оқырманға ой салу. Көркем әңгімені оқыған оқырманның ойы бір ғана оқиғаға аумай, сан түрлі суреттеулерді көз алдына ойша елестету арқылы өмірдің мәнін түсінуге талпынады. Жақсы менен жаманның, адалдық пен азғындықтың, пендешілік пен дүниеқоңыздықтың, адамдардың бір-біріне деген қарым-қатынасының көрінісі де көркем әңгімені оқығанда айқындалады түседі. Тіптен өмірде оқыған көзі ашық көкірегі ояу адамдардың өзі адамшылық тәрбие алмаса оның оқығандығынан ешқандай да пайда болмайтындығын М.Әуезовтің көркем әңгімелерінен кездестіруге болады. Адам бойындағы мұндай жағымсыз қасиет «Оқыған азамат» атты әңгімесіндегі Жұмағұлдың бейнесінде айқын көрініс тапқан. Ол жесір қалған досының әйелі Қадияшаға үйленіп, аяқастынан дайын үй-жай, қаншама дүниеге ие болып шыға келеді. Бірақ оны да азсынып, өлген жігіттің кәрі шешесінің қолындағы мал-мүлікті де ретін тауып тартып алудың қамына кіріседі. Мұны естіген кемпірдің есі ауысып, ауруға шалдығып, ұзамай қайтыс болады. Бұдан шығатын қорытынды оқыған білім алған жігіттердің де типтері әр алуан болатындығында. Осы тектес ойды одан әрі жалғастыра жазған жазушы «Сөніп жану» атты әңгімесінде оқыған білімді Сыздықтың бейнесін суреттеп жалғастырып, адамның адамшылығы қаншалықты білім алып оқуында емес оның адамгершілік қасиетте тәрбиеленуінде деген ойын нақтылап толықтыра түскен. Осылайша көлемі шағын көркем әңгіменің өзінде ойшыл жазушы ұлы данышпан, ұстаз-ғалым Әл-Фарабидің «Тәрбиесіз берілген білім адамзаттың қас жауы» деген ғұламалық ойымен ұштасқан ауқымы терең даналық ойдың мазмұнын ашып көрсете білген. Сондықтан, оның әңгімелерін ойланбай оқу, қызықпай қарау мүмкін емес. Ал ойлау арқылы танымға жетелейтін «когнитивтік» парадигманың оқыту мақсатына қатысты көздеген негізгі мақсатының бірі де осы оймен үндесетіндігі сөзсіз.

М.Әуезов сөз жоқ қазақ әдебиетінде қайталанбас құбылыс иесі, заманының заңғар жазушысы. Бүгінгі күнге дейін жазушының шығармашылық ғұмырбаяны, эпикалық туындылары, песалары мен аудармалары ғылыми-теориялық тұрғыдан жан-жақты зерделеніп еліміздің рухани өмірінде лайықты бағасын алып келеді. Бұл орайда Ғ.Мүсірепов, Б. Кенжебаев, Ө.Тәжібаев, Е.Ысмайлов, З.Ахметов, Р.Бердібаев, Л.Әуезова, Р.Нұрғалиев, М.Мырзахметов, Б.Майтанов, Т.Жұртбаев, З.Қабдолов, Ж.Дәдебаев, Г.Пірәлі және т.б. зертеуші-ғалымдардың еңбектері ерекше елеулі. Ендігі мәселе кемеңгер жазушының шығармашылығын жас ұрпаққа жүйелеп оқыту әдістемесін бір ізге түсіру болып отырғандығы жасырын емес. Олай дейтініміз осы уақытқа дейінгі зерттеулерден алынған нәтижелер М.Әуезов шығармашылығын тұтастай бірізділікпен оқытылып келе жатқан жоқ. Мәселен қаламгердің өмірбаяндық деректері мен алғашқы эпикалық шығармалары туралы орта мектептің қазақ әдебиеті пәндерінде жекелеген сабақтарында оқытылады. Мектеп бағдарламасына сай жазушының барлық шығармаларын тұтастай концептуалдық тұрғыда талдап, таратып оқытуға уақыттың да жетпейтіндігі анық. Сондықтан, мұғалім «Қорғансыздың күні», «Көксерек», «Қараш-қараш оқиғасы» сияқты шығармаларымен қатар «Абай жолы» роман эпопеясын терең әрі толық әдеби талдаулар жүргізбестен басты көркемдік ерекшеліктерін т.б. жекелеген құрылымдарын ғана оқытады. Мұнда көлемі мен сюжеттік-композициялық ерекшелігіне қарай әрине «Абай жолы» роман-эпопеясына сағаттар саны басымырақ берілетіндігі айқын. Оның өзін толықтай талдап, таратып тануға оқушылардың мүмкіндіктерінде келе бермейді. Сонда мектеп оқушылары жазушының тек бірен саран эпикалық шығармаларын оқумен ғана шектеледі. Ал жазушының драматургиясы мен аудармалары, повестері мен әңгімелері толыққанды оқытылмайды. Мұның өзі болашақ жастардың кемеңгер жазушы туралы танымдарының айтарлықтай тереңдете қоймайтындығы анық. Осы жерден мәселенің екінші шеті көрініс береді. Ол қаламгер шығармашылығын түгелімен топтастырып жүйелеп оқытудың әдістемесі арқылы мектеп оқушыларына оқытуға болмаспа еді? - деген ой. Бұлай жасауға да әсте ола қоймас. Себебі, классик жазушының тұтастай шығармашылығы белгілі бір дәрежеде топтаса бермейтін, әр шығармасында көтеретін мәселелер мен оқиғалар желісі бір-біріне ұқсай бермейтін қайталанбас туындылар. Оларды түгендеп, бір арнаға тоғыстырып, бір бағдарлама көлеміне сыйдыру оңай шаруа емес. Бұл мәселені кезінде белгілі ғалым филология ғылымдарының докторы, профессор М.Қаратаевтың жетекшілік етуімен әдебиеттанушы ғалым Қ.Тасболатов ауқымды қарастырып 1970 жылы «Изучение творчества Мухтара Ауэзова в средней казахской школе» деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғап М.Әуезов шығармашылығын жүйелеп оқытуға үлкен күш жұмсаған болатын. Бірақ, жоғары дәрежеде жазылған ауқымды ғылыми еңбектің өзі аталмыш мәселені толығымен шешіп бере алмады. Оның себебі, біріншіден, зерттеуші Қ.Тасболатов өз диссертациясын нағыз кеңестік идеологияның шарықтау шегіне жеткен, цензураның үстемдік құрып тұрған уақытта жазылуы еді. Коммунистік партияның қатаң бақылауында жүріп осынау тақырыпта зерттеу жүргізудің өзі ол кезде оңай шаруа болмағандығы белгілі. Екіншіден, ол уақытта М.Әуезов шығармашылығының қазіргі таңда ашылған ақтаңдақ беттері әлі толықтай ашыла қоймаған болатын. Мәселен, жазушының 20 жыл өмірін сарп етіп жазған ең ауқымды шығармасы «Абай жолы» роман-эпопеясының барлық қыр-сыры жан-жақты ашылмай тамтұмдаған күйде болатын, Абайдың шығысқа қатысы, ондағы ислам құндылықтары және т.б. қырлары жабулы қазанның күйінде қалып қойған-ды. Тарих түкпірінде өз уақытын күтіп

жатқан осы мәселе белгілі ғалым М.Мырзахметұлының зерттеулерінен бастап ашыла бастады. Сондықтан, өз уақытында зерттеуші ғалым бұл мәселеден айналып қана өтуіге мәжбүр болған. Демек, бұл зерттеу еңбегі де М.Әуезов шығармашылығын толықтай орта мектепте оқыту проблемасын шеше алмады. Үшіншіден, қазір заман өзгерді, соған сәйкес оқытудың талаптары мен формалары, технологиялары мен әдістемелері қарқынды дамып, қарыштап өзгеріп келеді. Осыған орай классик жазушының шығармашылығы заман талабына сай қайта саралауды қажет етеді. Біз заманның осы жылдамдығына ілесіп, білім мен ғылымды, оқыту әдістемелерін модернизациялағанда ғана бәсекеге қабілетті бола аламыз. Зерттеуші ғалым Қ.Тасболатовтан кейін М.Әуезов шығармашылығын нақты оқыту әдістемесі жабулы қазанның калпына түсті десекте болғандай. Оған дәлел сол 1970 жылдан бері М.Әуезов шығармашылығын оқыту әдістемесіне арналған бірде-бір не кандидаттық, не докторлық диссертацияның қорғалып қолданыс аясының кеңеймегендігін айтсақта жеткілікті.

Жалпы орта мектепте болсын, жоғары оқу орнында болсын М.Әуезов шығармашылығын оқытуды ең алдымен жазушының эпикалық шығармаларының ішіндегі тамтұмдап әдебиет әлеміне қадам басқанда қалам тербеген әңгімелерінен бастаған жөн. Болашақ кемеңгер жазушы өз шығармашылығын шыңдауда осы әңгіме жанрына терең мән беріп, оны жазуда көркемдік ойлауы мен гуманистік сарынды осы жанрда көрсете білген. Алғашқы әңгімелерінен бастап - ақ панасыз, қорғансыз адамдардың жанашыры болуға ұмтылған, ауыр қайғы-қасіретке душар болған жетім, жесірлердің ауыр халін, тебірене жазған. Ең алғашқы әңгімесі 1921 жылы жазған «Қорғансыздың күні» атты әңгімесінде жаны таза, пәк сезімді қызға жасалған зорлықтың, қорлықтың жантүршігерлік айуандық екенін қандай әсерлі белгілесе, осы жылдарда жазылған басқа шығармаларында адал, ар-ұяты бар, бірақ қолы қысқа, жоқшылықты, өмір ауыртпалығын көрген адамдарды аяныш сезіммен бейнелеп, озбырлықты, дүниеқоңыздықты, пысықтықты жеріне жеткізе әшкерелейді. Бұл ұлы жазушының 1920 жылдарда жазған әңгімелеріне тән сипат. Автордың осы кездің өзінде-ақ суреткерлік шеберлігі барған сайын арта түсіп, сан түрлі адамдардың мінез ерекшелігін, психологиясын, өмірден азап шеккен жандардың трагедиялық жағдайын даланың табиғат көріністеріне жалғастыра бейнелеу шеберлігі таңқаларлық [6,б.11].

Әдебиет сабағы жазушы, мұғалім, оқушының рухани және сезім бірлігін осы бағыттағы іс-әрекеттерді қажетсінеді. Әр туынды оқушыны асқақ сезімге қуанышқа, ой-толғанысқа түсіреді. Бұл мұғалім шеберлігі арқылы іске асырылады. Қазіргі әдебиет сабағының басты проблемасының бірі - оқушыны шығармашылық белсенділікке жетелеу. Оның негізі ізденісте жатса керек. Шығармашылық белсенділікті қалыптастырғанда оқушылар өз бетінше ойлайды, ізденіс жасайды, қорытынды шығарады, сол арқылы қиялдайды, талдайды, дәлелдейді, тұжырым жасайды. Мұндай іс-әрекеттер әдебиет сабағында ерекше мәнге ие болады. Сонымен қатар, көркем шығарманы оқытуда әр түрлі әдіс-тәсілдерді, жаңа технологияларды енгізуге болады. Мысалы, 10 сыныпта М.Әуезовтің «Қорғансыздың күні» әңгімесі шолу ретінде ғана өтіледі, арнайы жан-жақты талданбайды. Мәтінді толық игеру мәселесі сыныптан тыс оқу, соған қатысты жүргізілетін жұмыстар үлесіне тиеді. Солардың бірі ретінде, оқушыларға зерттеу элементтері бар тақырыпқа байланысты Блумның сұрақ қою желісін ұсынуға болады. Бұл тапсырмаларды орындау барысында оқушыларда танымдық әрекет қалыптасып, ойлануға ізденуге итермелейтін шешуді қажет етерліктей танымдық проблемалық сұрақтарға жауап іздеуге оқушы құштарлығын арттыруға

бағыт-бағдар береміз. Басты міндетіміз оқушыны шығарма мазмұнына терең бойлату образдар жүйесі ондағы көтерілген негізгі проблемаларды шығарманың композициялық құрылысын тілін терең таныту арқылы осы әңгіменің бүкіл көркемдік ерекшелігін ашу; оқушының сана сезіміне қозғау сала отырып, жан дүниесін эмоциялық әсерге бөлей келе, әділетсіздікке жиреніп (қарғыс) айтатындай дәрежеге жеткізу [7,б.236]. Мәселен, Әңгіменің «Қорғансыздың күні» - деп аталуы нені меңзейді?, Ақан мен Қалтайдың азғындығы, аяушылық сезімдері жоқ тас жүрек, қатыгез жандар екенін автор қандай тәсілдер арқылы жеткізген? т.б. осы тектес сұрақтар қою арқылы оқушылардың осы әңгімеге деген танымын тереңдетуге болады. Ең бастысы, оқушылардың көркем шығармаға деген белсенді ақыл-ой, танымдық әрекеті туындайды. Танымдық әрекет құрылымына танымдық қызығушылық, белсенділік, шығармашылық әрекеттер кіреді. Бұл «когнитивтік» парадигманың да бірден-бір ұстанымы болып табылады.

Танымдық әрекет дегеніміз - шәкірттің білімге деген өте белсенді ақыл - ой қызметі. Мұның өзі көркем шығарманы талдауға, оқушы ізденісіне негіз болары сөзсіз. Бұл мәселені кеңінен қарастырған В.В.Давыдов, Г.К.Селевко сынды белгілі ғалымдар. Олардың: «Оқушы оқу үдерісі барысында, өз әрекетінің субъектісі, яғни білімді, жаңа ойды өзі табушы ретінде танылады», - деген пікір-тұжырымдарын біз де толық құптаймыз. Оқушының көркем туындыны талдау әрекеті барысында сыни көзқарасы қалыптасады. Мұның өзі әдеби жаттығулар мен тапсырмалар негізінде жүзеге асады [8,б.82]. Сондықта, М.Әуезовтің әңгімелерін оқыту барысында мұғалім әр әңгімеге жеке дара тапсырмалар құрастырып, түрлі жаттығуларды орындатқаны орынды болмақ.

Қорыта айтқанда, қоғам үнемі жетіліп, дамып отыратындықтан, білім берудің жаңа әдістері мен тың тәсілдері пайда болады, басқаша айтсақ жеке тұлға білім алу арқылы дамитын болса сол білімге жаңа әдістемелерді енгізуге өзі де үлес қосады. Ұлы жазушы М.Әуезовтің көркем әңгімелерін қазіргі білім беру үрдісіндегі жаңа парадигмалардың негізінде оқып, тану арқылы білімді игеруші тұлғалар өздерінің теориялық, әдістемелік білімдерін толықтырып қана қоймай оларды өмірде қолдануларына дағдыланады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. - Астана, 10 маусым 2011 ж. – 41 бет.
- 2 Тұрғынбаева Б.А. Қазіргі білімнің негізгі парадигмалары. // Рухани жаңғыру: ХХІ ғасырдағы заманауи білім беру кеңістігінің парадигмалары. Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары. Қазақстан, Тараз, 2 том. 2018.- 3-4 бб.
- 3 Дәулетбекова Ж.Т. Сөз мәдениеті - тілдік білім нәтижесі. Монография. - Алматы: Ғылым мен білім интеграциясы институты, 2017. - 240 бет.
- 4 Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – Алматы: «Дәуір», «Жібек жолы», 2014. 2-том: Мақалалар, әңгімелер, аудармалар, пьесалар. 1921-1925. – 480 бет.
- 5 Жұмабаев М. Шығармалары (әдеби басылым). 2-том: Әңгіме, ғылыми еңбек, мақалалар, аудармалар, жарияланбаған өлеңдер. Құраст. С.Жұбаниязов. - Алматы: Жазушы, 2013. - 376 бет.
- 6 Мұхтар Әуезов туралы естеліктер. 2-бас. Құраст. Дияр Қонаев, Санагүл Майлыбаева, Әндібек Қуанышбаев. - Алматы: «Білім» баспасы, 2007. - 288 бет.
- 7 Жұмажанова Т.Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі. Мектеп ұстаздары мен болашақ әдебиетші студенттерге арналған - Алматы: Білім, 2009. - 288 бет.
- 8 Сманов Б. Көркем шығарманы талдау негіздері. Монография. - Алматы: Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, «Ұлағат» баспасы, 2016. - 366 бет.

МЕТОДИЧЕСКАЯ СИСТЕМА ОБУЧЕНИЯ РАССКАЗОВ М.АУЭЗОВА: НА ОСНОВЕ СОВРЕМЕННЫХ ПАРАДИГМ ОБРАЗОВАНИЯ

В статье на основе различных парадигм в современном образовательном процессе говорится об эффективности и особенностях изучения художественных рассказов писателя-классика казахского народа М.Ауэзова, а также о необходимости интерпретации в соответствии с требованиями современного мира. Кроме того, отбираются основные идеи, поднятые в художественных рассказах писателя, методы научного сравнения, умозаключения о соответствии мыслей, нацеленных на сочетание с парадигмами современного образования «антропоактуальный», «гуманистический», «когнитивный» с целями их обучения, анализируются с при помощи примеров.

При применении в учебном процессе системы современного образования различных парадигм желательно глубокое изучение согласно запросам времени духовных наследий гениальных личностей, внесших неизмеримый вклад в развитие национальных традиций и культуры. В связи с этим особое место занимает изучение художественных рассказов ученого, великого художника, стоящего на истоке науки национального литературоведения М. Ауэзова. В XX веке достигшего европейского уровня изобразительное мастерство в художественной прозе великого писателя-классика М.Ауэзова, познакомившего весь мир с казахской литературой, проявилось уже с первых его рассказов. Писатель, своими глазами увидевший три общественные формации в истории человечества, впервые в своих художественных рассказах мастерски изобразил при помощи художественного слова, художественных мыслей нравственные идеалы и традиции и обычаи, духовный менталитет, быт родного народа. Первые рассказы писателя «Беззащитная», «Ученый гражданин», «Женитьба», «Сөніп-жану», «Кто виноват?», «У могилы Сыбана», «Текшенің бауырында», «Сирота», «Кінәмшіл бойжеткен», «Красавица в трауре» и т.д. – художественные произведения о суетливых действиях людей написаны в гуманистическом характере. В них, в основном, описываются герои с трагической судьбой, создаются устремления глубоко познать человеческие ценности и самого человека, одна из главных идей автора, которую он хотел раскрыть, посвящена всестороннему объяснению природы человека.

Так как общество постоянно совершенствуется, развивается, возникают новые методы и приемы образования, другими словами, если личность будет развиваться через образование, то он сам внесет вклад во внедрение новых методик в образование. Изучая художественные рассказы М. Ауэзова на основе новых парадигм современного образовательного процесса, обучающиеся через познание не только пополняют свои теоретические, методические знания, но и приобретают навыки применения их в жизни.

Ключевые слова: рассказ, методика, парадигма, обучить, идея, ценность.

METHODOICAL SYSTEM OF TEACHING STORIES M.AUEZOV: BASED ON MODERN EDUCATIONAL PARADIGMS

In this article is considered the necessity of thoughts interpretation about effectiveness and peculiarities of short stories studying written by Kazakh people writer M.Auezov on a base of different paradigms in the modern educational process in accordance with time requirements. Also here are generalized some main ideas of this writer's this writer, are rised problems of accordance with such paradigms «antropocentric», «humanistic», «cognitive» including actual thoughts and their scientific comparison, analyzing all methods of conclusion through examples.

At that time we should give the deep knowledge about famous personalities who contributed into development of our national traditions and culture using paradigms in a system of the modern education, we can teach them in accordance with requirements of society. In this process the teaching of short stories written by famous scholar M.Auezov takes the first place, he was the leader of our national literary science. At the 20th century the excellence of famous classical writer M.Auezov could begin with his stories having got the European level.

With the development of history of humanity all live ideas and thoughtful pictures, the human ideals and traditions of Kazakh people, their moral essence written by writer on some paper and their description can begin with his initial stories. In such short stories as «Weak girl», «Clever citizen», «Marriage», «Who is guilty?», «At Sybans grave», «At slope of Tekshe», «Orphan», «Guilty girl», «Beautiful woman in mourning», etc. are described actions and relations between people and they have got the humanistic character. In this stories are described unhappy characters with tragedy and considering

the human values and tries for deep cognition of people and it's devoted for the human's character explanation as the main idea.

Keywords: story, method, paradigm, to teach, idea, value.

References

1 Qazaqstan Respýblıkasynda bilim berýdi damytýdýn 2011-2020 jyldarǵa arnalǵan memlekettik baǵdarlamasy. - Astana, 10 maýsym 2011 j. - 41 bet.

2 Turǵynbaeva B.A. Qazirgi bilimniń negizgi paradıgmalary. // Rýhanı jańǵyrý: HHI ǵasyrdaǵy zamanaýı bilim berý keńistiginıń paradıgmalary. Halyqaralyq ǵylymı-praktıkalyq konferensıasynyń materialdary. Qazaqstan, Taraz, 2 tom. 2018.- 3-4 bb.

3 Dáýletbekova J.T. Sóz mádenıeti - tildik bilim nátiyesi. Monografia. - Almaty: Ǵylym men bilim integrasıy institúty, 2017. - 240 bet.

4 Áýezov M. Shyǵarmalarynyń elý tomdyq tolyq jınaǵy. – Almaty: «Dáýir», «Jibek joly», 2014. 2-tom: Maqalalar, áńgimeler, aýdarmalar, pesalar. 1921-1925. – 480 bet.

5 Jumabaev M. Shyǵarmalary (ádebi basylım). 2-tom: Áńgime, ǵylymı eńbek, maqalalar, aýdarmalar, jarıalanbaǵan óleńder. Qurast. S.Jubaniyazov. - Almaty: Jazýshy, 2013. - 376 bet.

6 Muhtar Áýezov týraly estelikter. 2-bas. Qurast. Dıar Qonaev, Sanagúl Mailybaeva, Ándibek Qıanyshbaev. - Almaty: "Bilim" baspasy, 2007. - 288 bet.

7 Jumajanova T.Q. Ádebietti oqytý ádistemesi. Mektep ustazdary men bolashaq ádebietshi stýdentterge arnalǵan - Almaty: Bilim, 2009. - 288 bet.

8 Smanov B. Kórkem shyǵarmany taldaý negizderi. Monografia. - Almaty: Abai atyndaǵy Qazaq ulttyq pedagogıkalyq ýnıversiteti, "Ulaǵat" baspasy, 2016. - 366 bet.

Information about authors:

Yedilbek Abdimomynov, Senior lecturer of Taraz regional University named after M.H. Dulati, Taraz, Kazakhstan, e-mail: edil889@mail.ru

DOI 10.47649/vau.2020.v58.i3.13

FTAMP 14.35.09

ӨОЖ 37.018.4

Ж.К.Отарбекова¹, А.Қ Дауткулова²

¹Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: zhotarbekova@gmail.com

²Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: sat.tom@mail.ru

ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ ЖАҒДАЙЫНДА ISPRING БАҒДАРЛАМАЛАРЫНЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Қазіргі білім беру жүйесінде қашықтықтан оқыту технологияларын жетілдіру қажеттігі өзекті болып отыр. Орта мектеп үшін көптеген оқулықтар бойынша электрондық оқулықтар мен түрлі білім беру ресурстары жасалғанымен, жоғарғы оқу орындарында мұндай ресурстар жеткіліксіз. Студент пен оқытушы арасында белсенді қарым-қатынас орнатып, тиімді кері байланыс жасау үшін электрондық оқулықтар дайындау керек. Сапалы электрондық оқулық дайындау – бірқатар мамандардың: редакторлардың, дизайнерлердің, бағдарламашылардың

¹ Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің профессор м.а., ф.ғ.к.

² Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің магистр - аға оқытушысы.

қатысуын қажет ететін күрделі, ұзақ уақытты қажет ететін үдеріс. Ал бүгінгідей жаппай қашықтықтан оқытуға көшу жағдайында электрондық оқулықты жылдам дайындау мен қолдану қажеттігін *iSpring* компаниясының өнімдері арқылы шешуге мүмкіндік туып отыр. *iSpring* арқылы оқытушы әр сабағы үшін қажетті бейнедәрісті өзі түсіріп қана қоймай, түрлі тапсырмалар мен тестерді интерактивті түрде дайындап, оны орындауға ұсынады әрі орындалған тестер мен тапсырмалардың нәтижесін ала алады. Қашықтықтан оқытуға арналған *iSpringLearn* оқу үдерісін белсенді жүргізуге және оқу нәтижелерін бақылап отыруға мүмкіндік береді. Біз мақала аясында *iSpring Suite-9* көмегімен қазіргі қазақ тілі саласы бойынша электрондық тапсырмалар дайындау жолдарын көрсетуді мақсат етіп отырмыз.

Негізгі сөздер: қашықтықтан оқыту, электрондық оқулық, *iSpring*, *iSpring Learn*, *iSpring Suite-9*, интерактивті тапсырмалар.

Қашықтықтан білім беру жағдайында қазақ тілі пәнін оқыту барысында білім алушының бойында кәсіби құзыреттілікті қалыптастыруға қажетті жазылым, айтылым, тыңдалым, оқылым дағдыларын қалыптастыру басты назарда болып отырған қазіргі кезеңде оқытудың ақпараттық-коммуникациялық технологияларын, бірінші кезекте компьютердің мүмкіндіктерін пайдалана отырып оқыту қажеттігі туындайды.

Қазақ тілін оқыту барысында ақпараттық-коммуникациялық технологияларды, біріншіден, базалық білім беру үшін (электрондық оқулықтар мен оқу құралдары), екіншіден, жаттығу, дайындалу құралы ретінде (электрондық жаттығулар, виртуалды қазақ тілі сабақтары, тілдік тренажерлер), үшіншіден, қосымша оқу құралы ретінде (электрондық энциклопедиялар, көркем шығармалар, компьютерлік тілдік ойындар) пайдалануға болады [1].

Қазіргі кезеңде әр түрлі бағдарламалар көмегімен жасалған оқулықтар аз емес. Мұндай оқулықтардың дені арнайы білімі бар бағдарламашылардың көмегімен жасалатыны белгілі. Осыдан келіп, бірнеше жыл бұрын жасалған оқулықтың кейбір деректерінің ескіруі, жаңа ақпараттар енгізу қажетті туындаған жағдайда, оқулық авторының қиындыққа тап болатыны жасырын емес. Электрондық курс дайындаудың көпшілік үшін жеңіл, арнайы компьютерлік білімді қажет етпейтін, қолжетімді бағдарламасын іздестірген педагогтердің *iSpring* компаниясының өнімдеріне жүгінері сөзсіз.

Бүгінде *iSpring компаниясы* – электрондық оқу курстарын және онлайн презентациялар дайындаушы әлемдегі ең танымал компания. *iSpring* бағдарламалық құралы оқу мен бизнесте қазіргі заманғы жаңа мультимедиялық технологиялардың жетістіктерін кеңінен қолдануға мүмкіндік береді. *iSpring* компаниясы *Microsoft* компаниясының әріптесі болып табылады және ара қашықтықтан оқыту жүйесін жасаушылармен ынтымақтастықта жұмыс істейді. 2008 жылдан бастап компания *iSpring* құралдарын Ресей нарығына бейімдей бастады. Қазіргі кезеңде *iSpring* өнімдерінің барлығы дерлік орыс тілінде ұсынылады. Аталған бағдарламаның бірнеше түрі кеңінен танымал бола бастады, атап айтқанда, *iSpring Presenter*, *iSpring Online*, *iSpring PRO*, *iSpring QuizMaker*, *iSpring Suite* [2].

iSpring технологиясын медициналық білім беруде қолданудың тамаша үлгісін *iSpring* блогынан көруге болады [3].

iSpring Presenter, *iSpring Suite* көмегімен презентацияға негізделген кәсіби электрондық курс жасауға болатын болса, *iSpring Online* көмегімен ара қашықтықтан оқытуға қажетті онлайн курс жасауға мүмкіндік туады. Ал *iSpring PRO* арқылы *HTML5* және *Flash* презентацияларды тікелей *PowerPoint*-та жасауға болады. *iSpring QuizMaker* бағдарламасы интерактивті он бір түрлі сипаттағы тест құраудың және он екі түрлі тапсырмалар құрастырудың жүйесін қамтиды.

Жас ғалым Г.Ж.Жетимекованың «Тест құрауда және сауалнама жүргізуде. iSpring Quiz Maker қолданылу ерекшеліктері» атты мақаласында iSpring Quiz Maker құралдарын оқу үдерісіне қолдану ерекшеліктері қарастырылады[4, б.52-55].

iSpring Suite-7, iSpring Suite-8, iSpring Suite-9 аталған бағдарламалардың кешенді жиынтығыдесе де болады. iSpring Suite арқылы компьютерде де, мобильдік құрылғыларда да қарауға болатын бірегей интерактивті курс жасауға болады. Онда Power Point мүмкіндіктерін жан-жақты пайдалануға, аудио және бейне материалдар қоюға, тестер мен тапсырмалар жасауға, дайын курсты кез келген құрылғы арқылы пайдалануға жағдай жасалған.

Бұл құрылғының мүмкіндіктері М.К.Астанованың мақаласында жан-жақты баяндалған [5, б.41-45].

iSpring Suite бағдарламасын орнатқаннан кейін Сіздің компьютеріңізден презентация парағын ашқанда, аталған бағдарламаның Power Point-тан шығып тұрғанын байқайсыз. Бүкіл оқулық материалын слайд түрінде жоспарлап алып, әрбір тақырыпқа қажетті материалды сол жоспардың жанына енгізе берсеңіз болады.

iSpring Suite көмегімен бейнежазбалар, аудиожазбалар, суреттер, мультимедиялық материалдар енгізе аласыз, әрі бүкіл бір слайдқа жинақталған материалдарыңызды HTML5 и Flash форматтарына ауыстырып, электрондық курсқа айналдырасыз.

Электрондық оқулықтың басты артықшылығы интерактивті тестілеу мен тапсырмалар жүйесіне байланысты. Көрсетіліп отырған бағдарламада оқу құралына тест енгізу үшін «ТЕСТ» белгісін басып, бағдарламаның тиісті бетін ашу керек. Онда 11 түрлі тест сұрақтарын, 12 түрлі анкеталық тапсырмалар құрастыруға, сондай-ақ ол тестерге, тапсырмаларға қажет болса, сурет, аудио, бейнелер, формулалар қоюға болады. Мұның барлығы iSpring Quiz Maker көмегімен орындалады. Төменде «Қазіргі қазақ тілі лексикологиясы мен лексикографиясы» [6] бойынша дайындалған электрондық оқулық тапсырмаларын үлгі ретінде ұсынып отырмыз. Қазіргі қазақ тілі салалары бойынша электрондық оқулықтар базасын құру мен бейнеқор жасау мәселесінің қажеттігі бұдан бұрын да көтерілген болатын [7, б.133-136].

«Анкета» бастырмасы арқылы жасалатын тапсырмалар төмендегідей сипатта болады:

Сурет 1 – Жауабын орнына қою

Вопрос 7 из 9

Кәсіби сөздер мен термин сөздерді ажыратып жазыңыздар.

Ыңғыру - Выбрать - ,

көкпақ - Выбрать - ,

бойдақ бидай - Выбрать - ,

кернеу - Выбрать - ,

жасуша - Выбрать - .

Отправить

Сурет 2 – Жауаптары салынған сұрақтар

Вопрос 6 из 9

Сөздік қорға кіретін сөздерді көрсетіңіз

☐ өзен

☐ өмір

☐ дала

☐ айт

☐ тоғыз

☐ кеңшар

☐ балабақша

Отправить

Сурет 3 – Бірнеше жауапты таңдау

Информационный слайд

Абай өлеңдерінен қазақ тіліне араб, парсы тілінен енген сөздерді табыңыз

1. Жасымда ғылым бар деп ескермедім,
Пайдасын көре тұра тексермедім.
Ер жеткен соң түспеді уысыма,
Қолымды мезгілінен кеш сермедім.
Бұл махұм қалмағыма кім кінәлі.
Қолымды деп сермесем естер ме едім?
(Жасымда ғылым бар деп ескермедім).

2. Қансонарда бүркітші шығады аңға,
Тастан түлкі табылар аңдығанға.
Жақсы ат пен тату жолдас – бір ғанибет.
Ыңғайлы, ықшам киім аңшы адамға.
(Қансонарда бүркітші шығады аңға).

4. Еждихансыз, михнатсыз
Табылмас, ғылым сарасы.
Аз білгеннен көпінсе,
Көп қазаққа епінсе,
Кімге тиер пайдасы.

Далее

Сурет 4 – Ақпараттық тапсырма

Вопрос 5 из 9

Топонимика кісі есімдерін қарастырады.

☒ Жоқ

☐ Иә

Отправить

Сурет 5 – Иә немесе жоқ түріндегі тапсырма

Вопрос 1 из 9

Лексикологияның саласы мен зерттеу нысанын сәйкестендіріңіз

Лексикография	сөз мағынасы
Этимология	сөздік жасау
Семасиология	сөздің шығу тегі
Ономастика	тұрақты тіркестер
Фразеология	кісі, жер-су атаулары

Отправить

Сурет 6 – Сәйкестендіру

Вопрос 2 из 9

Тиісті лингвистикалық терминді жазыңыз:

Тілдегі күллі сөздердің жиынтығы -

Сөздің шығу төркінін зерттейтін ғылым саласы -

Тілдің лексикасын зерттейтін тіл білімінің саласы -

Кісі есімдерін зерттейтін сала -

Жер-су атауларын зерттейтін лексикологияның саласы -

Сөздіктерді жасаумен, зерттеумен айналысатын сала -

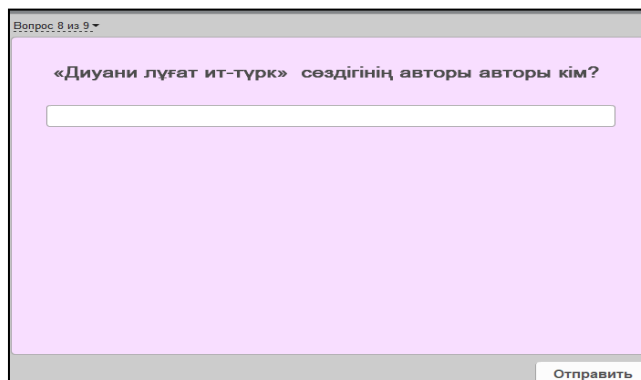
Тіл дыбыстарын зерттейтін лексикологиямен шектес сала -

Сөздің сөйлемде атқаратын қызметін зерттейтін сала -

Сөздердің грамматикалық сипатын, сөз табына қатысын тексеретін сала -

Отправить

Сурет 7 – Жауапты енгізу түріндегі тапсырма

Сурет 8 – Қысқа жауап түріндегі тапсырма

Сонымен қатар электрондық тапсырмаларға қажет болса, суреттер, формулалар салуға, мәтінді дыбыстап, аудиожазба, бейнежазба қоюға болады.

Барлық қажетті ресурстар слайдқа салынып болғаннан кейін «публикация» белгісін басып, «ехе» арқылы сақтайтын болсақ, электрондық тапсырмаларды кез келген тасымалдағышта пайдалануға болады.

Қашықтықтан оқытуға арналған iSpringLearn оқу үдерісін белсенді жүргізуге және оқу нәтижелерін бақылап отыруға мүмкіндік береді. Тапсырманы орындаушы оны бірден оқытушының электрондық поштасына жібере алады. Сонымен қатар білім алушылар бұл бағдарламаның көмегімен жасалған курсты кез келген құрылғыдан: ноутбук, планшет, телефоннан да ашып қарай алады және кез келген өзіне ыңғайлы уақытта курсты тындап, тест, тапсырмаларды орындап, өтілген материалдарды қайталай алады. Жалпы алғанда, iSpring бағдарламасының қашықтықтан оқытуда мүмкіндіктері мол. Осы бағдарлама көмегімен жасалған электрондық оқулықтар оқу үдерісінде таптырмас құрал болары сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақ тілі. Орта білім беру мазмұнын жаңарту аясында негізгі орта білім беру деңгейінің 5-9 сыныптарына арналған оқу бағдарламасы. – Астана, 2016. – 44 б.
- 2 Буйлов О. <https://ra-kurs.spb.ru/info/articles/?id=76>
- 3 <https://www.ispring.ru/elearning-insights/ispring-v-meditinskoy-obrazovanii>
- 4 Жетимекова Г.Ж. «Тест құрауда және сауалнама жүргізуде. iSpring QuizMaker қолданылу ерекшеліктері» Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Жас ғалым. Ізденістер. Мәселелер. Зерттеулер» сериясы, №1(5), 2015 ж. 52-55-бб.
- 5 Астанова М.К. Использование программы iSpringSuite при создании мультимедийных электронных учебных пособий. Известия ОшТУ, 2017 №2. Стр.41-45.
- 6 Отарбекова Ж.К., Нұржанова Б.Н., Байтимбетова П.А. Дауткулова А. Қ.Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен лексикографиясынан өздік жұмыс тапсырмалары. Алматы: «Қыздар университеті» баспасы, 2019. - 160 бет.
- 7 Қазіргі қазақ тілі салалары бойынша электрондық оқулықтар базасын құру мен бейнекор жасау мәселесі. Көптілділікті дамыту жағдайында тұлғаны қалыптастыру. Республикалық оқу әдістемелік семинар материалдары. Алматы, 3-16 сәуір 2017.133-136-б.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРОГРАММ ISPRING ПРИ ДИСТАНЦИОННОМ ОБУЧЕНИИ

Необходимость совершенствования технологий дистанционного обучения в современной системе образования актуальна. Хотя электронные учебники и различные образовательные ресурсы были разработаны для многих средних школ, таких ресурсов в высших учебных заведениях недостаточно. Для активного общения и эффективной обратной связи между студентами и преподавателями необходимо разрабатывать электронные учебники. Создание

качественного электронного учебника - сложный, трудоемкий процесс, требующий участия ряда специалистов: редакторов, дизайнеров, программистов. И сегодня, при переходе к массовому дистанционному обучению, появилась возможность удовлетворить потребность в быстрой разработке и использовании электронных учебников с помощью продуктов iSpring. С iSpring преподаватель самостоятельно может не только записывать видео для каждой лекции, но также готовить различные интерактивные задания и тесты, получает готовые результаты выполненных тестов и заданий. ISpring Learn для дистанционного обучения позволяет активно вести учебный процесс и отслеживать результаты обучения. В рамках статьи мы стремимся показать, как подготовить электронные задания по современному казахскому языку с помощью iSpringSuite - 9.

Ключевые слова: дистанционное обучение, электронный учебник, iSpring, iSpring Learn, iSpring Suite-9, интерактивные задания.

EFFICIENCY OF ISPRING PROGRAMS IN DISTANCE LEARNING

The need to improve distance learning technologies in the modern education system is urgent. Although e-textbooks and various educational resources have been developed for many secondary schools, such resources in higher education institutions are insufficient. For active communication and effective feedback between students and teachers, it is necessary to develop electronic textbooks. Creation of a high-quality electronic textbook is a complex, laborious process that requires the participation of a number of specialists: editors, designers, programmers. And today, with the transition to mass distance learning, it has become possible to satisfy the need for the rapid development and use of electronic textbooks using iSpring products. With iSpring, a teacher independently can not only record a video for each lecture, but also prepare various interactive tasks and tests, and receive ready-made results of completed tests and assignments. ISpring Learn for Distance Learning allows you to actively lead the learning process and track learning outcomes. As part of the article, we aim to show how to prepare electronic assignments in the modern Kazakh language using iSpring Suite - 9.

Keywords: distance learning, electronic textbook, iSpring, iSpring Learn, iSpring Suite-9, interactive tasks.

References

- 1 Qazaq tili. Orta bilim berý mazmunyn jańartý aiasynda negizgi orta bilim berý deńgeiniń 5-9 synpytaryna arnalǵan oqý baǵdarlamasy. – Astana, 2016. – 44 b.
- 2 Býilov O. <https://ra-kurs.spb.ru/info/articles/?id=76>
- 3 <https://www.ispring.ru/elearning-insights/ispring-v-meditinskoy-obrazovanii>
- 4 Jetimekova G.J. «Test quraýda jáne saýalnama júrgizýde. iSpring QuizMaker qoldanyly erekshelekteri» Abai atyndaǵy QazUPÝ-niń Habarshysy, «Jas ǵalym. Izdenister. Máseleler. Zertteýler» seriasy, №1(5), 2015 j. 52-55-bb.
- 5 Astanova M.K. Ispolzovanie programmy iSpringSuite pri sozdanii mýltimednyh elektronnyh ýchebnyh posobií. Izvestia OshTÝ, 2017 №2. Str.41-45.
- 6 Otarbekova J.K., Nurjanova B.N., Baitimbetova P.A. Daýtқылова А. Q.Qazirgi qazaq tiliniń leksikologiasy men leksikografiasynan ózdik jumys tapsyrmalary. Almaty: «Qyzdar ýniversiteti» baspasy, 2019. - 160 bet.
- 7 Qazirgi qazaq tili salalary boyynsha elektrondyq oqýlyqtar bazasyn qurý men beineqor jasaý máselesi. Kóptildilikti damytý jaǵdaında tulǵany qalyptastyry. Respýblikalyq oqý ádistemelik seminar materialdary. Almaty, 3-16 sáýir 2017.133-136-b.

Information about authors:

Zhamilya Otarbekova, candidate of philological sciences, acting professor of the Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, E-mail: zhotarbekova@gmail.com

Akmaral Dautkulova, master-senior teacher of the Atyrau University named after Kh. Dosmukhamedov, Atyrau, Kazakhstan, E-mail: sat.tom@mail.ru

ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ

ЭКОНОМИКА И ПРАВО

ECONOMY AND LAW

DOI 10.47649/vau.2020.v58.i3.14

МРНТИ 11.25.67

УДК 339.9.01

П.М. Кольцов¹, С.А. Умгаев¹

Калмыцкого государственного университета имени Б.Б. Городовикова
г. Элиста, Российская Федерация

ПЕРСПЕКТИВЫ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ И РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В ОБЛАСТИ ПРИГРАНИЧНОГО, МЕЖРЕГИОНАЛЬНОГО, ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО И ИНТЕГРАЦИОННОГО СОТРУДНИЧЕСТВА

В данной статье рассматриваются перспективы Российской Федерации и Республики Казахстан в области приграничного, межрегионального, торгово-экономического и интеграционного сотрудничества. В том числе участия в интеграционных процессах в рамках ЕАЭС и ОДКБ, области приграничного и межрегионального сотрудничества, вопросы примерами успешной модели межрегионального взаимодействия. Анализируются интеграционные потенциалы постсоветского пространства.

Принципы экономических основ взаимодействия, принятые еще во время народнохозяйственного периода СССР, определили налаженный процесс казахстано-российских отношений и после распада Советского Союза.

В наследство от общей экономической системы СССР Казахстану осталась часть единой производственной инфраструктуры, которая в 90-х годах стала еще более актуальной для экономического сотрудничества между Российской Федерацией и Республикой Казахстан.

В области интеграционных процессов на постсоветском и евразийском пространстве Россия и Казахстан также являются лидерами, которые во многом формируют и задают темп интеграционных процессов.

По мнению авторов важными факторами для интеграционных процессов является: географический фактор, демографический фактор, экономические ресурсы, военно-политический фактор, политический фактор, культурный фактор, социальный фактор, а также репутационные, информационные и образовательные ресурсы.

Ключевые слова: Казахстан, Россия, интеграция, постсоветское пространство, экономическая система.

Российская Федерация и Республика Казахстан безусловно являются стратегическими партнёрами как в политике, так и в экономике. Глубокий позитивный опыт двухсторонних взаимоотношений, а также успешный опыт участия в интеграционных процессах в рамках ЕАЭС и ОДКБ позволяет России и Казахстану с уверенностью смотреть в будущее. Об этом, прежде всего, свидетельствуют основные экономико-политические перспективы взаимодействия двух региональных держав.

Очевидно, что для всего мира в целом, так и для России и Казахстана предстоящие годы будут достаточно сложными. Мир, и без того испытывающий на себе негативное влияние мирового кризиса, в 2020 году подвергся новым социальным, политическим и экономическим вызовам, связанным с распространением вируса COVID-19. Сегодня уже очевидно, что борьба с этим

бедствием и с другими возможными вирусными инфекциями в условиях глобальности современного мира является одним из факторов международных отношений.

В области приграничного и межрегионального сотрудничества Россия и Казахстан традиционно придерживались политики тесного взаимодействия. К примеру, дипломатические представительства России есть в различных городах Казахстана: посольство в Нур-Султан, консульства в Алма-Ате, Уральске, Усть-Каменогорск. Казахстан также имеет свои представительства в крупнейших российских городах: посольство в Москве, консульства в Санкт-Петербурге, Казани, Омске, Астрахани.

Несомненно, базой для столь глубокого и доверительного уровня политического сотрудничества является и исторически сложившиеся дружеские отношения народов России и Казахстана, и современные экономические тенденции. Надо сказать, что и Россия, и Казахстан являются одними из наиболее динамично развивающихся стран на постсоветском пространстве.

В последние годы значительным фактором международного сотрудничества стало межрегиональное взаимодействие, которое вместе с приграничным взаимодействием всегда демонстрировало хорошую динамику развития.

Особенностью приграничного сотрудничества России и Казахстана является протяжённая граница, вдоль которой по обе стороны находятся 12 российских территориальных образований и 7 казахстанских.

Особенностью межрегионального сотрудничества России и Казахстана являются глубокие культурно-исторические связи между народами. В конечном счёте большое количество этнических казахов и большое количество этнических русских проживают в регионах России и Казахстана соответственно.

Если говорить о статистических показателях, то нужно указать тот факт, что на приграничное сотрудничество приходится до 70 % двустороннего товарооборота, что в денежном выражении превышает 15 миллиардов долларов США в 2019 году [1, 512-518].

Что касается политического сотрудничества, то тут взаимодействие идёт уже по проторенным тропам. Принята, подписана и действует Программа межрегионального и приграничного сотрудничества России и Казахстана на 2018-2023 гг. Эта программа была принята после успешного опыта реализации аналогичных программ 1999-2007, 2008-2011, 2012-2017 гг.

Примерами успешной модели межрегионального взаимодействия могут выступить работа Омской и Свердловской областей с Республикой Казахстан. В Омской области функционируют Форумы приграничных областей, а Свердловская область расширяет всестороннее экономическое сотрудничество.

В сфере торгово-экономического взаимодействия Российская Федерация и Казахстан также демонстрировали значительные успехи.

В торговле совокупный товарооборот стран в 2019 году составляет 19,6 миллиардов долларов США, при этом Россия экспортировала в Казахстан товаров 14 миллиардов долларов США, а экспорт Казахстана в Россию составил соответственно 5,5 миллиардов. Эти показатели продемонстрировали рост в 7,7 % по сравнению с 2018 годом.

Столь динамичные показатели неудивительны, если брать в расчёт те усилия, которые Россия и Казахстан затрачивают на всестороннее экономическое взаимодействие как в двухстороннем межрегиональном и приграничном формате, так и в формате участия в международных интеграционных процессах на постсоветском пространстве, ведущим из которых является ЕАЭС.

В то же время, необходимо отметить, что доля Казахстана в общей доле экспорта России составила 3,3 %, импорта – 2,8 %, что является очень сильным показателем экономической вовлечённости.

Если говорить о структуре товарооборота между странами, то тут открывается следующая картина.

Казахстан экспортируют в Россию достаточно большую номенклатуру товаров, основными из которых являются:

Минеральные продукты - 40,4 % от общего объёма поставок. Под минеральными продуктами подразумевается различное минеральное сырьё (песок, гранит и т.д.), а также природные ресурсы и продукты их обработки (нефть, природное топливо и т.д.);

Металлы и изделия из них - 28,3 % от общего объёма поставок. Различные металлы, а также продукты обработки металла для дальнейшего использования в производственных цепочках – металлопрокат и т.д.;

Продукция химической промышленности - 14,6%. Различные химикаты промышленного и агропромышленного назначения;

Машины, оборудование и транспортные средства - 8,4 %. Различные машины, механизмы, детали к машинам; 6,5 %. Различные сельскохозяйственные и пищевые продукты.

Таким образом, мы видим, что в структуре экспорта Казахстана в Россию преобладают минеральные продукты, а также металлы и продукты химической промышленности. Меньшую, но существенную долю составляют машины и оборудование, а также продовольственные и сельскохозяйственные товары.

Россия поставляет в Казахстан широкую номенклатуру товаров, значительные доли которых приходятся на следующие группы:

Машины, оборудование и транспортные средства - 25,2 % от общего объёма товаров;

Металлы и изделия из них - 16,3 %;

Продукция химической промышленности - 14,9 %;

Минеральные продукты - 14,4 %;

Продовольственные товары и сельскохозяйственное сырьё - 12,8 %;

Древесина и целлюлозно-бумажные изделия - 4,6 %;

Текстиль и обувь - 2,9 %;

Драгоценные металлы и камни -- 2,08 %.

В целом, общий анализ структуры товарооборота России и Казахстана показывает его диверсифицированный и разносторонний характер. Это обусловлено, безусловно, встраиванием производственных цепочек экономических субъектов в общие производственные циклы, которое, с одной стороны, является наследием общей истории, а с другой – следствием целенаправленных усилий стран по всестороннему взаимодействию.

В области интеграционных процессов на постсоветском и евразийском пространстве Россия и Казахстан также являются лидерами, которые во многом формируют и задают темп интеграционных процессов.

Анализируя постсоветское пространство можно сделать вывод о том, что оно обладает значительным интеграционным потенциалом. Важными факторами для интеграционных процессов является:

- Географический фактор – самое крупное территориальное объединение в мире, раскинувшееся на обширных и богатых ценными ресурсами пространстве;

- Демографический фактор – население в 166 млн. человек, сопоставимо по размерам с крупнейшими странами западного мира;

- Экономические ресурсы – страны постсоветского пространства являются «безальтернативными партнёрами», т.к. их экономика во-многом завязана на сформировавшие в Советском союзе связи;

- Военно-политический фактор – постсоветское пространство является геополитическим регионом, который ставит перед странами сходные задачи борьбы с экстремизмом и терроризмом;

- Политическим фактором выступает в данном случае политическая близость стран постсоветского пространства, которые отличаются схожей государственной структурой и политическим режимом;

- Культурный фактор – это фактор общей истории и постсоветской культуры, который актуален и поныне;

- Социальный фактор – это развитый человеческий капитал;

- Репутационные, информационные и образовательные ресурсы [2, с. 104-108].

Перспективным проектом евразийской интеграции является ЕАЭС, которая может способствовать решению следующих задач:

- Обеспечение макроэкономической стабильности;

- Рост инвестиционной активности;

- Внедрение инноваций в экономику;

- Повышение доступности финансовых ресурсов;

- Развитие торгово-транспортной инфраструктуры;

- Развитие человеческого капитала и кадрового ресурса;

- Имплементация ресурсосберегающей политики, повышение энергоэффективности;

- Развитие евразийского региона;

- Развитие внешней торговли [3].

Для решения этих задач у стран-участников ЕАЭС существует основательный задел. Страны евразийского региона относятся к «развивающимся» постсоветским экономикам, обладающим значительными ресурсами и развитым человеческим капиталом. Это отражают различные рейтинги и индексы развития.

По данным на 2019 год, группа стран ЕАЭС занимает 44 место в Индексе глобальной конкурентоспособности (Global competitiveness index) Всемирного экономического форума [4].

В Индексе человеческого развития (Human development index) ООН группа стран ЕАЭС заняла 50 место [4].

Актуальным вопросом о перспективах ЕАЭС являются его экономические показатели. Несмотря на общемировое замедление темпов экономического роста, страны участники ЕАЭС не могут позволить себе сохранять низкие темпы роста в связи с ключевыми внутренними и внешними вызовами. В общем и целом, экономические показатели развивающихся стран должны быть выше среднемировых 2,3 % (в 2019 г.) [5], т.к. только при этом условии они смогут «догнать» ведущие экономики. В контексте данной проблемы Казахстан уже начал испытывать на себе позитивное влияние от евразийской интеграции, т.к. задекларированный правительством рост ВВП РК в 2019 году составил 4,5 %. Это является очень хорошим показателем не только на постсоветском пространстве, но и в мире.

В то же время, за период 2014-2019 гг. ВВП в текущих ценах стран-участниц ЕАЭС неуклонно росло в пересчёте на национальные валюты, однако, после

девальвации национальных валют в 2014-2015 гг., ВВП стран-участниц в пересчёте на доллары США резко сократился [6].

Существенными экономическими проблемами интеграции на евразийском (постсоветском) пространстве являются: «несоответствие сложившихся хозяйственных структур бывших союзных республик их потребностям становления и развития как независимых государств; низкий технический уровень производства, предопределивший неконкурентоспособность производимой продукции даже внутри СНГ по сравнению с импортируемой из стран дальнего зарубежья; отсутствие у России передовых технологий, что толкало остальные республики на поиск внешних партнёров; потребность новых государств в глубокой перестройке структуры производства, изменениях товарной номенклатуры и географической направленности их хозяйственных связей между собой и с третьими странами» [7, с. 296-298].

Таким образом, процессы евразийской интеграции испытывают проблемы, возникающие в силу политической инерции распада Советского союза, существующих у стран-участниц задач сохранения национальной независимости, элементарной разницы в законодательстве и экономическом развитии. В то же время, Российская Федерация и Республика Казахстан являются самыми заинтересованными агентами интеграции, а в политико-экономическая структура и законодательство партнёров, основанные на единых исторических корнях, не успели ещё сильно разойтись. При этом подчёркивается, что ЕАЭС создан на основе «универсальных интеграционных принципов», и «способен сыграть важную роль в деле гармонизации интеграционных процессов в Европейском и Евразийском регионах» [8].

Важным фактором в евразийской интеграции является интеграция политическая. Политическая интеграция необходима для проведения совместной экономической политики, поэтому на определённом этапе евразийской интеграции она неизбежна. Последовательность задач, которые предстоит решить ЕАЭС очевидна: «ближайшая задача – полная реализация потенциала Таможенного союза и ЕЭП, в дальнейшем – создание экономического союза, а в будущем – Евразийского союза» [9, с. 191-202].

В то же время, экономическая интеграция в рамках ЕАЭС находится только в зачаточном состоянии. По факту, на данном этапе произошло только открытие границ, но не созданы инструменты по выработке общей экономической, производственной, инновационной политики и т.д. В этом смысле, о политической интеграции в рамках ЕАЭС говорить ещё рано.

Список литературы

- 1 Ивочкина А.С., Шангаров Р.Н. Влияние западных стран на развитие приграничного сотрудничества России с прикаспийскими государствами // Вопросы политологии, 2019, № 3(43), с. 512-518.
- 2 Соколова Н.В. Перспективы политической интеграции на постсоветском пространстве // Среднерусский вестник общественных наук. 2010. №1. С. 104-108 URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/perspektivy-politicheskoy-integratsii-na-postsovetskom-prostranstve> (дата обращения: 24.05.2020).
- 3 Кузьмина Е.М. Экономическое развитие стран ЕАЭС и перспективы экономической интеграции до 2025 г. Аналитическая записка. URL: <https://russiancouncil.ru/papers/EAEU2025-Policybrief-ru.pdf>
- 4 Экономическое развитие Евразийского экономического союза и государств-членов в 2019 году: международные рейтинги. Декабрь 2019. URL: http://eec.eaeunion.org/ru/act/integr_i_makroec/dep

makroec.pol/seminar/Documents/%D0%94%D0%BE%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%B4_2019.pdf

5 UN: World economic situation and prospects. Fact sheet. 2020. URL: https://www.un.org/development/desa/dpad/wp-content/uploads/sites/45/WESP2020_Fact_Sheet.pdf

6 Евразийский экономический союз в цифрах. Москва, 2019. – 199 с. URL: http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/econstat/Documents/Brief_Statistics_Yearbook_2019.pdf; Об основных социально-экономических показателях Евразийского экономического союза. 12 февраля 2020 г. http://eec.eaeunion.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/econstat/Documents/Analytics/indicators201912.pdf

7 Шкваря Л. В. Россия в интеграционных процессах на постсоветском пространстве: современные особенности // ПСЭ. 2009. №4. С. 296-298 URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rossiya-v-integratsionnyh-protsessah-na-postsovetskom-prostranstve-sovremennye-osobennosti> (дата обращения: 24.05.2020).

8 Указ Президента РФ от 30.11.2016 N 640 "Об утверждении Концепции внешней политики Российской Федерации" URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_207990/680d674a2f96a8f380d9cf0f699455decb5f46ef/

9 Мансуров Т.А. На пути к Евразийскому экономическому Союзу // РСМ. 2012. №1. С. 191-202 URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/na-puti-k-evraziyskomu-ekonomicheskomu-soyuzu> (дата обращения: 24.05.2020).

РЕСЕЙ ФЕДЕРАЦИЯСЫ МЕН ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ШЕКАРА, ӨҢІРАЛАРЫЛЫҚ, САУДА-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ИНТЕГРАЦИЯЛЫҚ ҰНТЫМАҚТАСТЫҚ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Бұл мақалада Ресей Федерациясы мен Қазақстан Республикасының шекара маңы, өңіраралық, сауда-экономикалық және интеграциялық ынтымақтастық саласындағы дамуының болашағы қарастырылады. Оның ішінде ЕАЭО және ҰҚШҰ шеңберіндегі интеграциялық үрдістерге қатысу, шекара маңы және өңіраралық ынтымақтастық пен өңіраралық ынтымақтастықтың табысты моделі сарапталған.

Сонымен бірге мақалада посткеңестік кеңістіктің интеграциялық әлеуеті талданады. КСРО Халық шаруашылығы кезіндегі қабылданған өзара іс-қимылдың экономикалық негіздерінің қағидаттары КСРО ыдырағаннан кейінгі ҚР мен РФ қатынастарының қалыптасқан үрдісін анықтап берді.

Қазақстан КСРО-ның бірыңғай экономикалық жүйесінен бірыңғай өндірістік инфрақұрылымның бір бөлігін мұра етті, ал бұл үрдіс 1990-шы жылдары Ресей Федерациясы мен Қазақстан Республикасының экономикалық ынтымақтастығы үшін өзекті бола түсті.

Ресей мен Қазақстан халықтарының тарихи қалыптасқан достық қарым-қатынастары да, қазіргі заманғы экономикалық үрдістер де саяси ынтымақтастықтың осындай терең және сенімді негіз болып табылатыны сөзсіз. Ресей мен Қазақстан да посткеңестік кеңістіктегі қарқынды дамып келе жатқан елдердің бірі.

Бүгінде посткеңестік және еуразиялық кеңістікте Ресей мен Қазақстан интеграциялық процестердің қарқынын қалыптастыратын және белгілейтін көшбасшылар болып табылады. Авторлардың пікірінше, интеграциялық процестердің маңызды факторлары: географиялық фактор, демографиялық фактор, экономикалық ресурстар, әскери-саяси фактор, саяси фактор, мәдени фактор, әлеуметтік фактор, сондай-ақ бедел, ақпараттық және білім беру ресурстары.

Негізгі сөздер: Қазақстан, Ресей, интеграция, посткеңестік кеңістік, экономикалық жүйе.

PROSPECTS OF THE RUSSIAN FEDERATION AND THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN IN THE FIELD OF CROSS-BORDER, INTERREGIONAL, TRADE, ECONOMIC, AND INTEGRATION COOPERATION

This article examines the prospects of the Russian Federation and the Republic of Kazakhstan in the field of cross-border, interregional, trade, economic and integration cooperation. Including participation in integration processes within the framework of the EAEU and the CSTO, the areas of cross-border and interregional cooperation, are examples of a successful model of interregional cooperation. Integration potentials of the post-Soviet space are analyzed.

The principles of economic bases of interaction, adopted during the national economic period of the USSR, determined the established process of Kazakh-Russian relations after the collapse of the Soviet Union.

Kazakhstan inherited from the common economic system of the USSR a part of the unified production infrastructure, which in the 90s became even more relevant for economic cooperation between the Russian Federation and the Republic of Kazakhstan.

In the field of integration processes in the post-Soviet and Eurasian space, Russia and Kazakhstan are also leaders, which in many ways shape and set the pace of integration processes.

According to the authors, important factors for integration processes are: geographical factor, demographic factor, economic resources, military-political factor, political factor, cultural factor, social factor, as well as reputation, information and educational resources.

Keywords: Kazakhstan, Russia, integration, post-Soviet space, economic system.

References

- 1 Ivochkina A.S., Shangarov R.N. Vliyanie zapadnyh stran na razvitie prigranichnogo sotrudnichestva Rossii s prikaspijskimi gosudarstvami // Voprosy politologii, 2019, № 3(43), s. 512-518.
- 2 Sokolova N.V. Perspektivy politicheskoy integracii na postsovetском prostranstve // Srednerusskij vestnik obshchestvennyh nauk. 2010. №1. S. 104-108 URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/perspektivy-politicheskoy-integratsii-na-postsovetском-prostranstve> (data obrashhenija: 24.05.2020).
- 3 Kuz'mina E.M. Jekonomicheskoe razvitie stran EAJeS i perspektivy jekonomicheskoy integracii do 2025 g. Analiticheskaja zapiska. URL: <https://russiancouncil.ru/papers/EAEU2025-Policybrief-ru.pdf>
- 4 Jekonomicheskoe razvitie Evrazijskogo jekonomicheskogo sojuza i gosudarstv-chlenov v 2019godu: mezhdunarodnye rejtingi. Dekabr' 2019. URL: http://eec.eaeunion.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/econstat/Documents/%D0%94%D0%BE%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%B4_2019.pdf
- 5 UN: World economic situation and prospects. Fact sheet. 2020. URL: <https://www.un.org/development/desa/dpad/wp-content/uploads/sites/45/WESP2020 Fact Sheet. pdf>
- 6 Evrazijskij jekonomicheskij sojuz v cifrah. Moskva, 2019. – 199 s. URL:http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/econstat/Documents/Brief_Statistics_Yearbook_2019.pdf; Ob osnovnyh social'no-jekonomicheskikh pokazateljah Evrazijskogo jekonomicheskogo sojuza. 12 fevralja 2020 g. http://eec.eaeunion.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/econstat/Documents/Analytics/indicators201912.pdf
- 7 Shkvarja L.V. Rossiya v integracionnyh processah na postsovetском prostranstve: sovremennye osobennosti // PSJe. 2009. №4. S. 296-298 URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rossiya-v-integratsionnyh-protsessah-na-postsovetском-prostranstve-sovremennye-osobennosti> (data obrashhenija: 24.05.2020).
- 8 Ukaz Prezidenta RF ot 30.11.2016 N 640 "Ob utverzhdenii Konceptii vneshnej politiki Rossijskoj Federacii" URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_207990/680d674a2f96a8f380d9cf0f699455decb5f46ef/
- 9 Mansurov T.A. Na puti k Evrazijskomu jekonomicheskomu Sojuzu // RSM. 2012. №1. S. 191-202 URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/na-puti-k-evraziyskomu-ekonomicheskomu-soyuzu> (data obrashhenija: 24.05.2020).

Information about authors:

Petr Koltsov, doctor of historical Sciences, Professor, head of the Department of international relations, B. B. Gorodovikov Kalmyk State University. Elista, Russia

Semyon Umgaev, Senior lecturer of the department of international relations, B. B. Gorodovikov Kalmyk State University. Elista, Russia

DOI 10.47649/vau.2020.v58.i3.15a

FTAMP 10.15.23

ЭОЖ 342.41

А.Ж. Бақытова¹, Б.Д. Кушқалиев²¹Х.Досмухамедов атындағы Атырау университеті²Атырау облысы Полиция департаменті

Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: a.bakytova@asu.edu.kz

КОНСТИТУЦИЯНЫ БІЛУ – ӨРКЕНИЕТТІ ӨМІР НОРМАСЫ

Мақалада құқықтық сенімділік қағидатын талдау, Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңдарын білудің конституциялық презумпциясы, оларды орындау міндеттілігі талданған. Конституциялық құқық ғалымдарының конституциялық теориясының дамуына қосылатын үлесі сипатталды. Қазақстан Республикасы Конституциясының саяси-құқықтық және әлеуметтік мәнісін қазақстандық қоғам мен мемлекеттің тәуелсіздік алғаннан кейінгі дамуын анықтайтын өзгеше заңи-мәдени құбылыс ретінде зерттеген. Қазақстан Республикасы егемендігінің толық конституциялық-құқықтық сипаттамасы беріліп, оны нығайту және дамыту ісіндегі Конституцияның маңызы көрсетілген. Қоғамның дамуына және азаматтар мен олардың бірлестіктерінің құқықтары мен бостандықтарын іске асыруға, олардың заңды міндеттерін орындауға қолайлы жағдайлар жасау мақсатында мемлекеттік органдардың тиімді жұмысын, құқық бұзушыларды заңды жауапкершілікке тартуды қамтамасыз етуде Конституцияның үстемдігі мен тікелей әрекеті конституциялық құқықтық тәртіптің өлшемдері ретінде аталған. Конституциялық құқықтық тәртіпті қамтамасыз ететін конституцияның үстемдігі қағидасына материалдық және формальды екі аспектіде түсінуге болатындығына назар аударылып, олардың мазмұны ашылған. Конституцияның идеалды мәтіні конституциялық құқықтық тәртіпте орындалмайынша оның үстемдігіне кепілдік бере алмайды деген қорытындыға келген. Конституциялық құқықтық тәртіп конституцияның тұрақтылығын, оның объективті қажеттілікпен жиі түзетулеріне жол берілмеуін болжайды деген тұжырым дәлелденген.

Негізгі сөздер: Конституция, Қазақстан Республикасы, егемендік, мемлекет, қоғам.

Қазақстан Республикасының Конституциясының 25 жылдығы конституциялық тәжірибені түсінуге, оның тиімділігін арттыру жолдарын қарастыруға маңызды себеп болып табылады. Қазіргі Конституция мемлекет пен қоғамның дамуында тұрақтандырушы рөл атқарады. Конституциялық теорияның ғылыми әлеуетін көтеру мемлекетіміздің алдына қойған стратегиялық бағыттарын шешуші басты мақсаттардың бірі болып табылады. Қазіргі таңда көптеген азаматтарды «Конституция бойынша өмір сүру дегеніміз не?» деген өзекті сұрақ толғандыратыны сөзсіз. Академиялық және жоғарғы оқу орындарындам құқығы мен бостандығын мойындайтын және қамтамасыз ететін құқықтық, әлеуметтік, демократиялық мемлекеттің конституциялық идеалына жетудің жолдарын көрсететін ғылыммен қамтамасыз ету мақсатында құқықтық сауаттылықты арттыруда «Құқық негіздері» курсы оқытып жатыр.

Конституциялық билікке көшуде конституциялық нормалардың нақтылығын айқындап, оларды заңгерлердің біліп, күнделікті тәжірибеде қолдануы тұрақты әлеуметтік өмірге әкеледі. Құқықтық тәрбие - бұл ұлттық маңызы бар мәселе. Құқықтық білім беру жүйесін дамыту және заң ғылымын нығайту - мемлекеттік әлеуметтік-экономикалық саясаттың ажырамас бөлігі ретінде қарастырылады. Сондай-ақ, қоғамның экономикалық және әлеуметтік даму факторларының бірі болып табылады. Қазақстан Республикасы Конституциясын білу мемлекеттік қызметке кіруге үміткер тұлғалардың

кәсіпқойлық білімі мен дағдыларына қойылатын ең басты талаптардың бірі болып табылады.

Құқықты және мемлекеттің заңдарын білу конституциялық презумпциясы Конституцияны жалпыға бірдей білуді мемлекеттік қызметкерлер мен құқық қорғау органдары қызметкерлеріне ғана емес, барлық азаматтарға міндеттейді. Өйткені, Қазақстан Республикасының Конституциясының 34-бабында «Әркім Қазақстан Республикасының Конституциясын және заңдарын сақтауға, басқа адамдардың құқықтарын, бостандықтарын, абыройы мен қадір-қасиетін құрметтеуге міндетті» делінген. Нақты қаратып айтылмаған: «әркім», «барлық», «ешкім», «ешкімге» деген сөздер халықаралық құқықтық актілерде қалыптасқан тұрақты терминологияға сәйкес келеді және олар пайдаланылатын бұл норма азаматтығына қарамастан, кез келген адамға қолданылатынын білдіреді. Осылайша, ҚР Конституциясының 34-бабы Қазақстан Республикасы азаматының, шетел азаматының және азаматтығы жоқ адамның «әрқайсысының» міндетін қамтиды. Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңдарын сақтау қоғамдық тәртіпті қалыпты ұстау, мемлекеттің әлеуметтік, саяси, экономикалық функцияларын орындауы, еліміздегі заң үстемдігін қамтамасыз ету үшін қажет. Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңдарын сақтау Қазақстан Республикасының құқық қорғау органдарына жүктелген мемлекеттік құқық қорғау функцияларды жүзеге асыруға ықпал етеді. Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заң ережелерін бұзғаны кінәнің ауырлық дәрежесіне және нысанына қарай қылмыстық, әкімшілік, азаматтық-құқықтық немесе тәртіптік жауаптылыққа тартылады. [1, б.270]

Конституция бойынша өмір сүру нені білдіреді? Өйткені, Конституция тек заңгерлер мен мемлекеттік қызметкерлерге ғана қатысты деген сөз жоқ, бұл барлық Қазақстан Республикасы азаматтарына ортақ Негізгі Заң. Конституцияны білу - бұл міндетті шарт және оны бұлжытпай орындау негізгі жауапкершілікті жүктейді.

Сонымен, «Конституцияны білу» деген нені білдіреді? Сонымен, «Конституцияны білу» деген нені білдіреді? Бұл «Конституцияның мәтінін немесе оның мазмұнын білу» дегенді білдіре ме? Немесе «конституцияның тарихын білу керек» деген бе? Әлде «конституциялық нормалардан басқа, оларды жасайтын заңдарды да білесіз бе» деген түсінікпе? «Конституциялық нормаларды орындау тәжірибесін білесіз бе» дегенсұрақ па?

Қойылған сұрақтарға жауап беру Конституцияның құзіреттіліктерін қамтамасыз ететін заңдылық қағидалары аясында ғана мүмкін болады.

Заңдылық қағидаларына: заң үстемдігі – барлық нормативтік және жеке құқықтық актілердің заңға бағыныстылығын білдіреді; заңдылықтың тұтастығы – нормативтік актілерді түсіну мен қолдану елдің бүкіл аумағында бірдей болуы тиіс дегенді білдіреді; заңдылықтың мақсатқа сәйкестігі – құқық шығармашылық және құқықты жүзеге асыру қызметінің қоғамның мақсаттары мен міндеттеріне жауап беретін ең дұрыс түрлерін қатаң түрде заңдардың шегінде таңдау қажеттігін, заңдылық пен мақсатқа сәйкестілікті қарама-қарсы қоюды болдырмауды білдіреді, яғни, мақсатқа сәйкестілікті себеп қылып заңды бұзуға жол берілмейді; заңдылықтың шынайылығы – құқықтық ережелердің барлық қызмет түрлерінде ісжүзінде орындалуына жетуді және оларды кез-келген түрде бұзу міндетті түрде жауапкершілікті көздейтінін білдіреді. [2, б.77]

Осы заңдылық қағидаларына сүйене отырып төмендегідей негіздер бойынша сұрақтарға жауап бере аламыз.

Біріншіден, Конституцияны білу - Қазақстан Республикасы конституциялық даму тарихын, қолданыстағы Конституцияның қабылдану тарихын білу болып табылады. Өйткені, әр елдің конституциясы сол елдің әлемдік дәрежесін анықтайтын құжат екені даусыз. Мемлекет белгілері осы құжат негізінде қалыптасады. Мемлекеттің басты мақсаты уақытпен қалыптасқан мемлекеттің механизм элементтерін: ұлттық мемлекеттік құрылымды, басқару құрылымын, мемлекеттің тәртіптік жүйесін қамтамасыз етуші құқық қорғау органдары құрылымын сақтап қалу. [3, б.39]

Екіншіден, Конституцияны білу – Негізгі Заңның теориясын білу деп түсінеміз. Ата заңымыздың тұрақтылығын қамтамасыз ететін Конституция мәтінінің нақтылығы оның мазмұндық сапалығымен бағаланады. Негізгі Заңның мазмұны конституциялық теорияда көрініс тапқан. Ғылымда конституция негізін қалаушы философия - конституционализм философиясы болып табылады. Конституционализм - бұл биліктің жеке және ұжымдық бостандықтармен келісу мақсатында үкіметтің билігі заңдармен, тексерулермен және тепе-теңдіктермен шектелген басқару жүйесі. Конституционализм идеясы демократияның ілгерілеуімен және таралуымен тығыз байланысты. Конституция - бұл елдің негізгі заңы және тірегі, ал конституционализм - конституцияға немесе басқа да негізгі құжаттарға және конституциялық принциптерге негізделген басқару жүйесі. Конституциялық жүйеде үкіметтің беделі оның ұлттық конституцияда жиі кездесетін шектеулерді сақтауына байланысты. [4,б.57]

Үшіншіден, Конституцияны білу – конституциялық тәжірибені білу. Ғылымның дамуына әлеуметтік сұраныс және қызметтегі тәжірибелік күзиреттіліктердің қажеттілігі негіз болады. Конституциялық тәжірибе конституциялық теорияның логикалық тұрғыдан толық қамтамасыз етілгендігін көрсетеді, өйткені ол мемлекет пен қоғам дамуының конституциялық және құқықтық заңдылықтарын түсінудің маңызды құжаты ретінде, ғылыми еңбектерде көрсетілген теориялық ережелердің тәжірибеде іске асырушы ретінде әрекет етеді және Конституцияны жүзеге асырудағы практикалық құқық қолдану қызметінің нәтижесі болып табылады.

Конституцияның дамуы конституциялық және заңды талап ететін жаңа әлеуметтік қажеттіліктерді реттеуші қоғамдық қатынастардың үнемі өзгеруінде, дамуында, пайда болуымен байланысты. Осыған орай жоғары сенімділікті қамтамасыз ететін Конституция елдің әлеуметтік деңгейін анықтайды.

Төртіншіден, Конституцияны білу – бұл конституциялық бақылау тәжірибесін білу, Конституциялық Кеңестің құқықтық ұстанымдарын толық білуді білдіреді, оның құқықтық сенімділік принципін мемлекеттің құқықтық жүйесінің қалыптасуы мен жұмыс істеуінің конституциялық қағидаты ретінде бекіту жөніндегі қызметі өте маңызды. Конституциялық Кеңес Негізгі Заңда белгіленген өзінің миссиясы мен функцияларына сай, Қазақстан өмірінің барлық жағын конституцияландыру үдерісіне белсене қатысады, заңнамада қазіргі заманғы жүйелі бастаулар орнығуына септігін тигізеді, жалпы танылған және ұлттық құндылықтарды мемлекет құрылысы мен құқық жүйесінде іске асырады, адамның, қоғам мен мемлекеттің арасында өркениетті өзара қарым-қатынастар дамуын ынталандырады. Конституциялық Кеңес дау туған жағдайда Республика Президентінің, Парламент депутаттарының сайлауын өткізудің дұрыстығы және республикалық референдум өткізу туралы мәселені шешеді; Парламент қабылдаған заңдардың Республика Конституциясына сәйкестігін Президент қол қойғанға дейін қарайды; Республиканың халықаралық шарттарын бекіткенге

дейін олардың Конституцияға сәйкестігін қарайды; Конституцияның нормаларына ресми түсіндірме береді. [5, 72-бап]

Бесіншіден, Конституцияны білу кәсіптік қызметте, күнделікте өмірде конституциялық құндылықтар мен идеалдарды білу, түсіну және басшылыққа алу болу табылады. Негізгі Заңның деңгейі конституциялық теория мен тәжірибедегі орын алатын қарама қайшылықтар туындауына байланысты азаматтардың оған деген қарым қатынастарына тәуелді болғандықтан, көтеріліп отырған мәселенің маңызы зор. Азаматтар мен лауазымды тұлғалардың конституциялық нұсқамалардың орындылығы мен тиімділігіне сенуі оларды жүзеге асырудың маңызды шарты болып табылады. Кейбір тұлғалар мұндай нормаларды жалпыға бірдей және міндетті деп қабылданбағандықтан, олар конституциялық құқықтық қатынастарға қатысушылардың ішкі саналы құқықтық міндеттеріне айналмайды. Сондықтан да, басты міндет конституциялық ойлау стилін қалыптастыру деп айтуға болады.

Заң оларды тудыратын сезімдерді емес, әрекеттерді реттейді. Сонымен бірге, заң – бұл адамдардың еркі мен санасы арқылы әрекеттететін әлеуметтік қатынастарды реттеудің құралы. Құқықтық әлеуметтік қатынастарға әсер ететін психологиялық механизмінің маңызды ерекшелігі – құқықтық реттеу құқықтық нормаларда қарастырылған мінез-құлықты қалыптастыруға және реттеуге ықпал етеді. Заңның үстемдігін қамтамасыз етуге мүдделі адамдар осы заңдардың қабылдануына себепкер болған адамдар болып табылады.

Заңның үстемдігін қамтамасыз етуге бел буған тұлғалардың басты құқықтық әрекеті – дәлелдеу болып табылады. Қорғаушы болсын, мемлекеттік айыпкер болсын эмоцияға берілмей, заңдарға негізделген дәлелдемелермен әрекет етеді. Кәсіби заңгер теориялық білімін жинақталған фактілер мен дәлелдерге сүйене отырып тәжірибеде қолданатыны даусыз.

Кәсіби заңгер қоғамның озық дамуы сол елдің ғылымымен тікелей байланысты екенін айқын біледі. Ғылымның дамуына түрлі үлес қосатын ізденушілік жұмыстарда сол елдің халқының көзқарасы ескерілуі тиіс. Демократиялық қоғамда елдің әлеуметтік жағдайына, тұрмыстық салтына байланысты сан пікірлер қалыптасатыны даусыз. Дамыған елдер тәжірибесі көрсетіп отырғандай демократиялық қоғамның көзқарасы билікпен үндес болуы үшін ғылыми зерттеушілік ізденістер болуы керек. Еліміз үшін өте зәру нәрсе ол құқық саласындағы іргелі және қолданбалы ғылыми зерттеу орталықтары.

Қазіргі кездегі негізгі өзекті мәселе – азаматтық қоғам. Бұл іске ешбір партиялардың дауы, қарсылығы жоқ, бәрі де осы бағытты мойындайды.

Азаматтық қоғам мен құқықтық мемлекетті дамытпай демократияны, керісінше демократияны одан ары қарай дамыту үшін азаматтық қоғамды, құқықтық мемлекетті жетілдіруіміз қажет. Сонда бұлар қазіргі демократия теориясы мен практикасында бір бірінен ажырағыссыз, эволюциялық ұғымдар.[6, б.118]

Ата Заңымыздың өскелең өмір талаптарына сай болуы үшін жаңа идеялар мен реформалардың қажеттігін ескеріп жиырма бес жыл бұрын Ата Заңды дайындауға қатысқан ғалымдар, ҚР ҰҒА академиктері – Салық Зиманов, Сұлтан Сартаев және Ғайрат Сапарғалиев және ҚР Ұлттық Ғылым академиясының президенті Мұрат Жұрынов және Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың еңбегі қазіргі таңда ерекше бағаланады. Ресми мәліметтерге қарасақ, құжатты талқылауға 3 млн. 345 мың адам қатысыпты. Жұртшылық тарапынан сарапталған 31 мың 886 ұсыныс түссе, соның 1 мың 100-і конституция жобасына енгізілген. Тұңғыш Президенттің өзі бастама көрсетіп, сол кездері Еуропа мен Азияның, Солтүстік және Латын

Америкасының, барлығы 20-дан астам дамыған және дамушы елдерінің конституцияларын зерттеп, зерделеп шықты. Сосын 1994 жылы өз қолымен Әділет министрлігіне жаңа конституцияның жобасын тапсырған екен.

Заң тұрғысынан сауаттылықтың бастауы, бірінші кезекте – Конституцияны білу. Қоғамның құқықтық мәдениетін арттырмай, әрбір азаматтың бойында Ата Заңға деген терең құрмет сезімін тәрбиелемей, оның нормативтік ережелерін күнделікті тұрмысымызға сіңдіруге тікелей және белсенді араласуға дайындықты қалыптастырмай, экономикалық, саяси және әлеуметтік міндеттерді шешуге болмайтынын уақыт көрсетті.

АҚШ-тың танымал заңгерлерінің бірі – Л. Фридмэн өзінің «Американың құқығына кіріспе» атты кітабында былай деп жазады: «Құқықтық мәдениет – бұл сол немесе өзге бір заң практикада қаншалықты жиі қолданылатынын немесе бұзылатынын, одан қалай жалтаратынын немесе оны қалай теріс пайдаланатынын айқындайтын қоғам өмірінің барометрі, сонымен бірге қоғамдық күш те болып табылады. Құқықтық мәдениет жоқ жерде құқықтық жүйе де қауқарсыз».

Әдебиеттер тізімі

1 «Қазақстан Республикасының Конституциясы. Ғылыми-практикалық түсіндірме: түсіндірме / Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президенті - Елбасының Қоры. Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесі. Қазақстан Республикасының Әділет министрлігі. - Астана: Полиграфкомбинат, 2018. - 664 б.

2 Өміржанов Е.Т. Құқық негіздері: оқу құралы - Алматы: LEM, 2014. - 152 б.

3 Пряхина Т.М. Знать конституцию /Вестник саратовской государственной юридической академии №1 (96)-2014. 38-45 с.

4 Мотен Абдул Рашид. Конституция және конституционализм. Малайзиядағы үкімет және саясат Cengage Learning AsiaPteLtd. ISBN 978-981-4239-27-1; 981-4239-27-5, с.47-62

5 Қазақстан Республикасының Конституциясы, 1995 жыл 30 тамыз (2019 ж. өзгерістер мен толықтырулар) <http://adilet2an.kz/kaz/docs/K950001000>

6 Рогов И.И. Конституция – Қазақстанның қарышты дамуының негізі /Егемен Қазақстан, 30 Тамыз, 2017 <https://egemen.kz/article/157622-konstitutsiya-%E2%80%93-qazaqstannynh-qaryshty-damuyynh-negizi>

7 Қыдырбаев Ж.Б. Қоғамдық бірлестіктер азаматтық қоғам институттары ретінде. Х.Досмухамедов атындағы Атырау МУ Хабаршысы. №4 (47) желтоқсан, 2017. 117-124 б.б.

ЗНАНИЕ КОНСТИТУЦИИ - НОРМА ЦИВИЛИЗОВАННОЙ ЖИЗНИ

Статья посвящена анализу принципа правовой определенности, конституционной презумпции знания Конституции РК и законов, обязанности их соблюдения. Подчеркивается вклад в развитие конституционной теории ученых конституционного права. Автором исследована политико-правовая и социальная сущность Конституции Республики Казахстан как своеобразного юридикто-культурного феномена, определяющего развитие казахстанского общества и государства после получения независимости. Дается полная конституционно-правовая характеристика суверенитета Республики Казахстан и значение Конституции в деле его укрепления и развития.

В качестве критериев конституционного правопорядка называются верховенство и прямое действие Конституции; эффективная работа органов государства в целях создания благоприятных условий для развития общества и реализации прав и свобод граждан и их объединений, исполнения ими юридических обязанностей; обеспечение неотвратимости привлечения правонарушителей к юридической ответственности. Обращается внимание на то, что обеспечивающий конституционный правопорядок принцип верховенства Конституции можно понимать в двух аспектах материальном и формальном; раскрывается их содержание. Делается вывод о том, что даже идеальный текст Конституции не может гарантировать ее верховенства без его воплощения в конституционном правопорядке. Обосновывается вывод о том, что конституционный правопорядок предполагает стабильность Конституции, недопустимость ее частных, не обусловленных объективной необходимостью поправок.

Ключевые слова: Конституция, Республика Казахстан, суверенитет, государство, общество.

KNOWLEDGE OF THE CONSTITUTION IS THE NORM OF CIVILIZED LIFE

The article analyzes the principle of legal certainty, the constitutional presumption of knowledge of the Constitution of the Republic of Kazakhstan and laws, and the obligation to comply with them. The contribution of constitutional law scholars to the development of the constitutional theory is emphasized. The author studies the political, legal, and social essence of the Constitution of the Republic of Kazakhstan as a kind of legal and cultural phenomenon that determines the development of Kazakhstan's society and state after independence. The full constitutional and legal characteristics of the sovereignty of the Republic of Kazakhstan and the significance of the Constitution in its strengthening and development are given.

As criteria of constitutional law called the supremacy and direct action of the Constitution; effective work of state bodies in order to create favorable conditions for the development of society and the rights and freedoms of citizens and their associations, the performance of their legal responsibilities; ensure the inevitability of bringing perpetrators to legal liability. Attention is drawn to the fact that the principle of the supremacy of the Constitution, which ensures constitutional law and order, can be understood in two aspects: material and formal; their content is revealed. It is concluded that even the ideal text of the Constitution cannot guarantee its supremacy without its implementation in the constitutional legal order. The author substantiates the conclusion that the constitutional law and order presupposes the stability of the Constitution and the inadmissibility of its frequent amendments that are not objectively necessary.

Keywords: Constitution of the Republic of Kazakhstan, the sovereignty of the state, society.

References

- 1 «Qazaqstan Respýblıkasynyń Konstıtýtsıasy. Gylymı-praktıkalyq túsındirme: túsındirme / Qazaqstan Respýblıkasy Tuńǵysh Prezidenti - Elbasynyń Qory. Qazaqstan Respýblıkasynyń Konstıtýtsıalyq Keńesi. Qazaqstan Respýblıkasynyń Ádilet ministrliǵı. - Astana: Polıgrafkombinat, 2018. - 664 b.
- 2 Ómirjanov E.T. Quqyq negizderi: oqý quraly - Almaty: LEM, 2014. - 152 b.
- 3 Prahina T.M. Znat konstıtýtsıı / Vestnik saratovskoi gosýdarstvennoi ıyrdicheskoi akademii №1(96)-2014. 38-45
- 4 Moten Abdýl Rashıd. Konstıtýtsıa jáne konstıtýtsionalizm. Malaıziadaǵy úkimet jáne saıasat Cengage Learning Asia Pte Ltd. ISBN 978-981-4239-27-1; 981-4239-27-5, s.47-62
- 5 Qazaqstan Respýblıkasynyń Konstıtýtsıasy, 1995 jyl 30 tamyz (2019 j. ózgerister men tolyqtırǵılar) <http://adilet2an.kz/kaz/docs/K950001000>
- 6 Rogov I.I. Konstıtýtsıa – Qazaqstannyń qaryshtydamýynyń negizi / Egemen Qazaqstan, 30 Tamyz, 2017 <https://egemen.kz/article/157622-konstitutsiya-%E2%80%93-qazaqstannyn-qaryshtydamuynyn-negizi>
- 7 Qydyrbaev J.B. Qoǵamdyq birlestikter azamattyq qoǵam institýtтары retinde. Kh.Dosmuhamedov atyndaǵy Atyraý MÝ Habarshysy. №4(47) jeltoqsan, 2017. 117-124 b.b.

Information about the authors:

Aidana Bakytova, Master of Laws. Senior Lecturer, Department of Civil Law, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Burabay Street, house no. 56, Atyrau, Kazakhstan, e-mail: a.bakytova@asu.edu.kz

Bolat Kushkaliyev, Deputy Chief of the Police Department of Atyrau region, Atyrau, Kazakhstan

DOI 10.47649/vau.2020.v58.i3.16

FTAMP 10.27.51

ӨОЖ 342.722 (574)

В.К.Наурызова¹

¹Х.Досмухамедов атындағы Атырау университеті
Атырау қ., Қазақстан Республикасы
veneran8282@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БАРЛЫҚ ҰЛТ ӨКІЛДЕРІНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕ ӨМІР СҮРУІ - ҚОҒАМДЫҚ ЖӘНЕ САЯСИ ТАТУЛЫҚТЫҢ МЫЗҒЫМАСТЫҒЫ

Мақала барысында Қазақстанның болашағы қашанда халықтар арасындағы татулықпен тікелей байланыстылығы және мемлекетіміздің саяси жүйесіндегі маңызды элемент - барлық ұлыстардың мүддесін біріктірген, ұлтына қарамастан азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын мүлтіксіз сақтауды қамтамасыз ету екендігі баяндалады. Саясаттұрақтылық пен қоғамдық татулықтың еліміздің дамуы мен шетелдермен қарым-қатынасымыздың нығаюында алар орыны ерекше екенін білдіреді. Бұл мемлекетіміздің түбегейлі принциптерінің бірі ретінде - әр түрлі ішкі және сыртқы өзгерістер жағдайында саяси жүйенің өз құрылымын сақтап, тиімді өмір сүруге мүмкіндік беретін тұрақтылық. Ол экономиканың жоғары қарқынды дамуына, халықтың әл-ауқаты үздіксіз өсуіне, саяси тәртіптің заңдылығы мен демократиялығына өз үлесін қосатындығы сипатталады.

Саяси тұрақтылық бұл – мемлекеттің саяси жүйесінің өзгермейтін қатаң қағидаға негізделген тұрақты дамуы ретінде емес, қоғамның әлеуметтік-экономикалық, саяси өзгерістерін, дамуын қоғамдық-саяси ортада қалыптасқан тұрақтандырушы фактор ретінде қарастыру. Саяси тұрақтылықтағы басты нәрсе – бұл билік құрылымдары қызметінің легитимділігінде, айқындылығында, тиімділігінде, байқалатын саяси мәдениеттің нормалары мен құндылықтарының тұрақтылығында, саяси қатынастардың бір қалыптылығында байқалатын тәртіпті қамтамасыз ету. Қазақстан мемлекеті үшін де қоғамның тұрақтылығы, мемлекеттің ұйысуы, қоғамның топтасуы, саяси тұрақтылықты қамтамасыз ету негізгі мәселеге айналып отыр.

Негізгі сөздері: Қазақстан Республикасы, саяси тұрақтылық, ұлт, нәсіл, мәдениет, қоғамдық татулық, құқықтық мемлекет, саяси реформа, билік.

Саяси тұрақтылық және ұлттық қауіпсіздік қазіргі заманғы кез келген мемлекеттің, қоғамның дамуының негізгі шарты. Сондықтан саяси тұрақтылық - бұл жалпы мемлекеттік және өңірлік деңгейдегі әлеуметтік-саяси институттандырылған құрылымдардың арасындағы қатынастардың бірқалыпты дамуынан көрінетін не ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ететін, әлеуметтік-саяси дағдарыстың туындау мүмкіндігін болдырмайтын саяси жүйенің ерекше қасиеті. Ал қоғамдық тұрақтылық қағидасын нығайту - әр түрлі объективтік және субъективтік факторларға байланысты қоғам әртүрлі қабаттарға, топтарға, ұлттарға, тектерге және басқаларына бөлінеді реттейді. Ұлттық, діни, нәсілдік, әлеуметтік ерекшеліктеріне қарамастан барлық азаматтардың тең құқығын арттыру саяси тұрақтылықты орнатудың басты құралы. Сонымен қатар, мемлекеттік органдардың құқық қорғаушылық қызметі де қоғамдық татулықтың нығаюына өз үлесін қосуда. Мемлекеттік құқық қорғау қоғамдық саяси келісімді бұзуға бағытталған әрекеттерді болдырмауға да септігін тигізеді. Егер қоғамда саяси бірлестіктер өзінің қызмет барысында қоғамдық тұрақтылықты бұзуға бағыт алған ірекеттер өткізсе, тиісті құқық қорғау органдары арқылы тыйым салынуы қажет.

Ата заңымыздағы «Біз, ортақ тарихи тағдыр біріктірген Қазақстан халқы...» деп басталатын конституциялық ұра, барша Қазақстан халқын біртұтас мемлекеттің тең құқықты, азаматтардың саяси қауымдастығын танып, олардың

ұлттық, мәдени белгілеріне қарамастан сол елдің азаматы ретінде өзін сезінуіне, бірлесуіне, ұйымдасуына және қоғамдық келісімге келуіне жол ашты. Еліміздің Ата заңының 1-бабында шет мемлекеттердің конституцияларының ешбірінде де болмаған ерекше норма бекітілген еді. Ол Қазақстан Республикасы Конституциясының 1-бабының 2-тармағында «Республика қызметінің түбегейлі принциптері, яғни қоғамдық татулық пен саяси тұрақтылық». Аталған принциптерді басты заңымызға енгізудің де адамзаттың, ұлттар арасындағы татулықтың бой алуына қосар үлесі зор [1].

Қазақстан Республикасының Конституциясында бекітілген (2-бап, 1-тармақ) мемлекеттің аумақтық біртұтастығынан туындайды. Біртұтастық принципі - Республика аумағында біртұтас этносаясат жүргізіледі және этникааралық немесе ішкі интеграция Республиканың біртұтас аумағын түгел қамтиды, Республиканың ешбір бөлігі бұл процестен тыс қалмайды, дегенді білдіреді. Мемлекеттің аса маңызды міндеттерінің бірі-мәдениетімізді, дәстүр мен тілімізді қайта жаңғыртып дамыту, Қазақстан өмір сүруші қазақ ұлты мен басқа да ұлт өкілдерінің ұлттық қадір-қасиетін нығайту болып табылады. Осы негізде еліміздің тәуелсіздіктің жолындағы тарихына көз жүгіртсек:

Қазақ елі 1991 жылғы желтоқсанның 21-де жергілікті уақытпен он бір сағат отыз минутта тәуелсіз мемлекеттердің басшылары Қазақстан Президентінің резиденциясында жиналды. Осы күні бұл жиналыста бұрын әзірленген құжаттарды талқыланып, он бір республиканың басшысы жиналыстың қортынды құжаттарына өз қолдарын қойды. Осы күннен бастап, КСРО өмір сүруін тоқтатты және құрамына кірген республикалар тең құқылы құрылтайшысы болып аталатын Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы дүниеге келді. 1992 жылы наурызда Қазақстан Біріккен Ұлттар Ұйымының мүшелігіне қабылданды. 1995 жылдың аяғына дейін 115 мемлекет Қазақстан тәуелсіздігін танып, 103 ел дипломатиялық қатынас орнатты [2, 84-87бб.].

Қазақстан саясатының стратегиялық бағытын жүзеге асыру үшін уақыт қажет болды. Бұл Қазақстанның 2030 жылға дейінгі дамуының бірінші стратегиялық басымдығы болуға тиіс еді. Бір орталыққа бағынған Одақты құрудың кезек күттірмейтін шараларды жүзеге асыруда орталықтың кертартпалығы мен батылсыздығы орталықтан безу үрдістерін шапшаңдата түсудің елеулі, бірақ бірден-бір ғана емес себебі болды. Ондай үрдістердің нәр алатын ең басты орталығы ұлтаралық қайшылықтар аясы еді.

Саяси тұрақтылық пен қоғамдық татулық қарқынды дамығанда Қазақстанның бүгіні мен ертеңгі күніне және мемлекеттік аумақтық тұтастығына қатер төнбейтініне нық сенімдімін. Көршілес жатқан Ресейдің де, Қытайдың да, Батыстың да және мұсылман елдерінің де шабуыл жасауға әрекет етпейтіні де саяси стратегияның мықты болуына байланысты. Бұл тыныштық пен тұрақтылықтың болжап экономикалық әлеуметін тиімді нығайту үшін пайдалануға тиіс, соның салдарынан негізінде ұлттық қауіпсіздіктің сенімді жүйесін құра алды. Өз қауіпсіздігіміз бен аумақтық тұтастылығымызды қамтамасыз ету үшін мемлекет болуға және көршілерімізбен берік және достық қарым-қатынаста болуға тиіспіз. Қазақстан Қытайдың геоменизмге қарсы, көршілес елдермен достыққа бағытталған саясатын құптайды.

Сыртқы саясатымыздағы басымдықтардың арасында ашық-теңізге бөгетсіз шығуды қамту, Тынық мұхиттан бастап Қытай территориясы, Орта Азия, Иран мен Түркия мемлекеттері арқылы транс Еуразия темір жол транзитін ұйымдастыру жұмыстары бар. Мемлекеттік делегацияның Иранға соңғы сапары Каспий теңізін Қазақстанды Солтүстік Иранмен және Парсы шығанағымен

байланыстарын көлік артериясына айналдыру туралы уағдаластықпен аяқталды. Осы жоспарларды іске асыруда біз халықаралық экономикалық ұйымдарымен ынтымақтастық жасауға кірістік Сондай-ақ дүниежүзінің біразелдерімен әуе қатынасы да дамуда.

Сыртқы саясатымыздың басты бағыттарының бірі - Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығының елдермен өзара қатынасы. Ұлтаралық келісімді нығайтумен қатар, Қазақстан қоғамының бірлесуойын іске асыра отырып, ұлт ішіндегі бірлікті нығайту басты мақсат еді. Қазақтардың ішіндегі жүзге, руға, аумақтық топтарға бөлінудің тарихы мен табиғатын, оның өткен уақытта және қазіргі кезде қоғамның дамуына әсерінің әртүрлі сипатын зерттеу тұрғысынан әлі де ой елегінен өткізу қажет. Бірақ мәселе мынада: қазір ұлт ішіндегі бөлінудің жаңа, тіпті де зиянсыз емес үрдісі пайда болды.

Жалпы алғанда, қазіргі ру-тайпалық идеология - бұл ішкі ұлттың ыдырау және бағдардан айырылудың өте қауіпті түрі. Сондықтан да мемлекеттік идеология өзегінің бірі рулық таптарында жоюға тиіс еді. Бұл ең алдымен тарихи қалыптасқан ұлттық мемлекеттік. Бұл Қазақстанның аумақтық тұтастығы. Бұл сан ғасырлық мәдениеттің бірлігі. Осындай ұранмен бүгінде республиканың барлық халқы бірігуде, оның үстіне олар қазақ халқын ұлттық бірігуге шақыруға тиіс.

ТМД шеңберінде Орталық Азия экономикалық кеңістігінің құрылуын Еуразиялық одақтың жобасын жүзеге асыру кезеңдерінің бірі ретінде қарауға болады. Аймақтық интеграция ТМД-ны нығайтудың бір факторына және неғұрлым жоғары сатыдағы интеграцияға бастайтын қадамға айналуға.

Қазақстан өзінің қарым қатынасын Орталық Азияда, яғни дүние жүзінің ең ірі мемлекеті Америка Құрама Штаттарымен орнатқан мемлекеттердің бірі. Мұның өзі құқықтық тұрғыда Демократиялық әріптестік туралы хартия бекіп, іс жүзінде АҚШ-тың тәуелсіз Қазақстан мемлекеті Орталық Азияда бейбітшілік пен тұрақтылықтың кепілі болып табылса, еліміздегі нарықтың және демократиялық реформалар қарқынды дамыса екен деп шын пейіл мен мүддесін танытуынан көрінеді [3,1216.].

1991 жылы Алматыда өткен кездесу кезінде келісілген мәселелердің аса бір маңыздысы ядролық қаруға қатысты келіссөз еді. Оған ядролық қарумен қаруланған мемлекет ретінде Беларусь, Қазақстан, Ресей Федерациясы және Украина республикаларының президенттері қол қойды. Осы келісімге қатысты қатысушылар ядролық мәселе жөніндегі саясатты бірігіп жасап, Тәуелсіз Елдер Достастығындағы барлық республикалардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге кірісті.

ТМД-ның құрылуы мен жүйеленуі КСРО құрамына кірген мемлекеттерге пайдалы болды. Егемендікке ие болған республикалар тұрақсыздыққа, әр түрлі саяси күштер мен қозғалыстарға өз қауіпсіздігі үшін күмәнмен қарады. 1993 жылы Нұрсұлтан Назарбаев әлемнің сыртқы саясатын ескере отырып, Лиссабон хаттамасына қол қою арқылы Қазақстан ядролық қарусыз аймаққа айналады деп мәлімдеді.

Республика қызметі негізге алатын маңызды қағидалардың бірі - елде саяси тұрақтылықты орнату. Бұл сонымен қатар мемлекеттің, қоғамның және олардың институттарының үнемі ойлауының нәтижесі. Қоғамдағы саяси тұрақтылық саяси, құқықтық мұраттар мен қоғамдық-саяси құндылықтардың бірлігімен анықталады. Қазақстан Республикасының Конституциясы қоғамның барлық мүшелерін біріктіре алатын және саяси тұрақтылық үшін берік негіз қалайтын саяси-құқықтық мұраттарды, әлеуметтік және мәдени құндылықтарды қалыптастырады. Алайда осы факторлардың өзі саяси тұрақтылықты қамтамасыз

ете алмайды. Саяси қақтығыстың себептері көп. Саяси қақтығыстарда әлеуметтік факторлар жетекші рөл атқарады. Бұл топтар, әлеуметтік қабаттар арасындағы экономикалық мәртебенің ашықтығы. Мұндай жанжалды тараптардың қажеттіліктері мен мүдделеріне сәйкес келмейтін экономикалық реформалар арқылы шешуге болады. Саяси қақтығыстардың тағы бір көзі - бұл әр түрлі әлеуметтік топтардың саяси мұраттарындағы айырмашылықтар. Мұндай қақтығыстар мемлекеттілікті реформалауға, мемлекеттік құрылым әдістеріне қарама-қайшы көзқарастардың нәтижесінде пайда болады. Қазақстан Республикасының 1993 жылғы Конституциясы мемлекеттіліктің ұлттық сипатына баса назар аударып, саяси қақтығыстарға жол ашты. Ал 1995 жылғы Конституция мемлекеттік құрылым мен мемлекеттік сипат саласындағы идеалдар бірлігін қалыптастыруға қолайлы жағдайлар жасады. Осылайша, Конституция бұл процесте саяси жанжалдың туындауына жол бермеді [4, 226.].

Саяси қақтығыстардың себептерінің бірі - мәдени дамудың тарихи және өзекті мәселелерін бағалаудағы іргелі рухани құндылықтардағы алшақтық еді. Мұның жарқын көріністерінің бірі - республикадағы тіл мәртебесі туралы бұрыннан келе жатқан дау. Тіл туралы жаңа заң қабылдау арқылы біздің мемлекет саяси қақтығыстардың себептерін жойды. Алайда тиісті мемлекеттік құрылымдардың білікті ұйымдастырушылық және құқық қорғау қызметі ғана оны толығымен жоя алады. Қазақстанда құрылған және жұмыс істейтін ұлттық мәдени орталықтар бұл жұмысқа оң әсер етеді.

Заңда үстемдік пен тепе-теңдік жүйесін, адам мен азаматтың Конституцияда бекітілген құқықтары мен бостандықтарының басымдығы жүйесін қолдану арқылы құқықтық мемлекет, биліктің бөлінуі және мемлекеттің үйлесімді қызмет ету принциптеріне негізделген демократиялық, құқықтық, зайырлы және әлеуметтік мемлекет құру бағытын заңнамада дәйекті түрде енгізу, қамтамасыз етілуі керек. Сонымен қатар, адам құқықтарының басымдығы қоғам мен мемлекет мүдделерімен теңестірілуі керек. Осы бағытта құқықтық жүйені дамыту, оны халықаралық стандарттарға сәйкес келтіру қажеттілігі БҰҰ Мыңжылдық Саммитінде қабылданған Мыңжылдық декларациясында баяндалған. Бұл тұрғыда құқықтық саясат тұжырымдамасы тек құқықтық жүйенің даму бағытын анықтап қана қоймай, сонымен бірге құқықтық саясаттың әлеуметтік-экономикалық және саяси салалардағы реформалармен үйлесімділігін қамтамасыз етуі керек.

Халықаралық құқықтың жалпы танылған қағидаттары мен нормаларына сәйкес, Қазақстан Республикасының Конституциясы қолданыстағы заңнаманы одан әрі дамытуды, атап айтқанда, қолданыстағы заңнаманы, сондай-ақ қоғамды одан әрі дамыту мақсаттарына сәйкес жаңа нормативтік құқықтық актілерді біртіндеп жетілдіруді көздейді. қабылдауды талап етеді. Қоғамдағы құқықтық реформаның нәтижелерін егжей-тегжейлі талқылау нәтижесінде Конституцияға негізделген құқықтық жүйені дамыту қажеттілігі басым болды. Қазақстан Республикасының Конституциясы қажетті құқық қабілеттілігін қамтиды. Ол өзінің құқықтық нормаларында ғана емес, сонымен қатар құқықтық идеялары мен қағидаларында тұжырымдалған. Конституцияның құқықтық идеялары Қазақстандағы демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет институттарын нығайтуға бағытталған заңнамалық ұйымдастырушылық және ұйымдастырушылық шараларда көрінуі керек [5, 126.].

Құқықтық мемлекеттің конституциялық идеялары заң, әділеттілік және гуманизм идеяларына негізделген заңнаманы қалыптастыруда, заңдылықты, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын, материалдық, ұйымдастырушылық, құқықтық және саяси кепілдіктерін нығайтудың тиімді

құралдарын құруда көрініс табуы керек. Бұл ретте мемлекеттік қызметшілердің және конституциялық міндеттерін орындауға міндетті басқа азаматтардың жауапкершілігін арттыру қажет. Әлеуметтік мемлекеттің конституциялық идеясын жүзеге асыру өте маңызды. Бұл жұмысты бірінші кезекте мемлекеттік органдар жүзеге асырады, олар жеке тұлғаның өзін-өзі көрсетуі мен экономикалық еркіндігі үшін қажетті жағдайлар жасауы керек, қоғамдық өмір салаларын үйлестіруі керек, қоғамның әлеуметтік жағынан шеттелген топтарына әр түрлі әлеуметтік топтардың патернализмнің, әлеуметтік бөлінудің және конфронтацияның алдын алуға көмектесуі керек. Сонымен бірге, нағыз демократияға тамыры жоқ «шексіз демократия» идеясының қабылданбауы керек екенін мойындау керек. Этникалық қазақ – ұлты қазақ шетелдік немесе азаматтығы жоқ адам [6, 1 бап]. Мемлекеттің зайырлы сипатын көпэтностық, көпконференция, діни экстремизм мен Қазақстан шекарасындағы терроризм жағдайында түсіну және қорғау маңызды.

Қазақстандық патриотизм принципі көпұлтты Қазақстан халқының достығын нығайтуда және мемлекеттің тәуелсіздігін нығайтуда маңызды. Оны нығайту үшін мемлекет, қоғамдық институттар, отбасылар мен мектептердің бірлескен күш-жігері қажет.

Көпұлтты Қазақстан Республикасында этносаралық қатынастар ерекше назар аударуды қажет ететін өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Елде тұратын барлық 140 этностарды біріктіретін ортақ тарихи тағдыр, достық, бауырластық бүгінде бір мақсатқа, ортақ мүдделер мен ортақ болашаққа жетелейтін «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясын жүзеге асыру үшін күш біріктіреді.

Қазақстанның дамуы, өсуі мен өркендеуінің басым бағыттарының бірі - қоғамдық келісім мен этносаралық қатынас мәдениетінің жоғары деңгейі екендігі сөзсіз. Әрине, ұлттық келісім туралы сөз болғанда, әр адамның азаматтық құқығы сақталуы керек екені анық. Сонымен қатар, елдегі саяси тұрақтылықтың кепілі ретінде ұлтаралық келісіммен қатар, халықтың әл-ауқатын жақсарту да өз үлесін қосатыны сөзсіз.

Бүгінгі күні Қазақстан Республикасының Конституциясы елдегі қоғамдық келісімді қамтамасыз етудің және оның саяси, экономикалық, әлеуметтік және рухани салаларда қарқынды дамудың негізі болып табылады. Бұл туралы Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев мәлімдеді. Н.Назарбаев: «1995 жылы қабылданған Конституция Қазақстандағы реформалардың қуатты серпіні болды деп мақтанышпен айта аламын. Көптеген жағдайларда, оның ережелерінің арқасында біз өте қысқа мерзімде жас мемлекет экономикасында және этносаралық тұрақтылық саясатында оң нәтижеге қол жеткіздік» [7, 64 б.].

Жалпы Қазақстан Республикасындағы ұлттық саясат бағдарламасы саяси тұрақтылықтың кепілі болып қала бермек. Барлық қазақстандықтардың теңдігін қамтамасыз ету үшін әділеттілік принциптері мен халықаралық бейбітшілік мәселелерінің негіздерін қалыптастыру және дамыту маңызды. Адамзат дамуының бүкіл тарихи тәжірибесі мемлекеттің қауіпсіздігі мен мемлекеттілігі мемлекеттің алға басуы мен тұрақты өсуі үшін қасиетті шарттардың басында сақталатындығын айғақтайды. Бостандық пен тәуелсіздікті жеңіп алу жеткіліксіз, оны қорғау, нығайту және болашақ ұрпаққа жеткізу қажет. Сондықтан, Қазақстан Республикасының әрбір азаматында патриоттық сезім болуы, заңды сақтауы және еліміздің өркендеуіне үлес қосуы керек.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақстан Республикасының Конституциясы 30.08.1995.

2 Табанов С.А. Совершенствование законодательства: теория и опыт Республики Казахстан. Алматы: Жеті жарғы, 2015, 84-87 бб.

3 Котов А.К. Конституционное становление Казахстана как нового независимого государства / Научные труды «Әділет». - Алматы, 2017, 121 б.

4 Сапарғалиева Г.С. ҚР Конституциялық құқығы. Алматы: Жеті жарғы, 1998, 22 б.

5 Конституция Республики Казахстан. Научно-правовой комментарий. Под ред. Г.С. Сапарғалиева. - Алматы: Жеті жарғы, 2014. стр12

6 Халықтың көші-қоны туралы Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 22 шілдедегі (01.01.2019 жылы жаңартылған), 1 бап.

7 Ашитов З.О. «Право суверенного Казахстана». Издательство Жеты Жаргы. А, 2016, стр 64.

ПРЕДСТАВИТЕЛИ ВСЕХ НАЦИЙ В КАЗАХСТАНЕ ЖИЗНЬ НА ПРАВОВОЙ ОСНОВЕ - ОБЩЕСТВЕННАЯ И НЕЗАВИСИМОСТЬ ПОЛИТИЧЕСКОГО МИРА

В статье говорится, что будущее Казахстана всегда напрямую связано с миром между народами и важным элементом политической системы нашего государства является обеспечение неукоснительного соблюдения прав и свобод граждан независимо от национальности, объединяющее интересы всех национальностей. Это означает, что политическая стабильность и социальное согласие играют особую роль в развитии нашей страны и укреплении наших отношений с зарубежными странами. Это один из основополагающих принципов нашего государства - стабильность, которая позволяет политической системе сохранять свою структуру и эффективно жить перед лицом различных внутренних и внешних изменений. Он характеризуется своим вкладом в быстрое развитие экономики, стабильный рост благосостояния населения, легитимность и демократичность политического строя.

Политическая стабильность - это не рассмотрение устойчивого развития политической системы государства, основанной на строгих принципах, а рассмотрение социально-экономических, политических изменений и развития общества как стабилизирующего фактора в социально-политической среде. Главное в политической стабильности - это обеспечение легитимности, прозрачности, эффективности власти, стабильности соблюдаемых норм и ценностей политической культуры, упорядоченности политических отношений. Для государства Казахстан тоже главными вопросами являются стабильность общества, консолидация государства, консолидация общества, обеспечение политической стабильности.

Ключевые слова: Республика Казахстан, политическая стабильность, нация, раса, культура, социальная гармония, верховенство закона, политическая реформа, власть.

REPRESENTATIVES OF ALL NATIONS IN KAZAKHSTAN LIVING ON A LEGAL BASIS - PUBLIC AND INDEPENDENCE OF POLITICAL PEACE

The article states that the future of Kazakhstan is always directly linked to peace between peoples and an important element of the political system of our state is to ensure strict observance of the rights and freedoms of citizens regardless of nationality, uniting the interests of all nationalities. This means that political stability and social harmony play a special role in the development of our country and the strengthening of our relations with foreign countries. This is one of the fundamental principles of our state - stability, which allows the political system to maintain its structure and effectively live in the face of various internal and external changes. It is characterized by its contribution to the rapid development of the economy, stable growth in the welfare of the population, and the legitimacy and democracy of the political system.

Political stability is not a consideration of the sustainable development of the state's political system based on strict principles, but rather the consideration of socio-economic, political changes and the development of society as a stabilizing factor in the socio-political environment. The main thing in political stability is to ensure the legitimacy, transparency, effectiveness of the government, stability of the observed norms and values of political culture, and order in political relations. For the state of Kazakhstan, the main issues are the stability of society, the consolidation of the state, the consolidation of society, and ensuring political stability.

Keywords: the Republic of Kazakhstan, political stability, nation, race, culture, social harmony, rule of law, political reform, power.

References

- 1 Qazaqstan Respýblikasynyń Konstitytsiiasy 30.08.1995.
- 2 Tabanov S.A. Sovershenstvovanie zakonatel'stva: teoriya i opyt Respubliki Kazahstan. Almaty: Zheti zharry, 2015, 84-87bb.
- 3 Kotov A.K. Konstitucionnoe stanovlenie Kazahstana kak novogo nezavisimogo gosudarstva / Nauchnye trudy «Әdilet». - Almaty, 2017, 121b.
- 4 Sapargalieva G.S. QR Konstitytsialyq quqygy. Almaty: Jetti jargy, 1998, 22b.
- 5 Konstitucija Respubliki Kazahstan. Nauchno-pravovoj kommentarij. Pod red. G.S. Sapargalieva. - Almaty: Zheti zharry, 2014. st. 12
- 6 Halyqtyń kóshi-qony týraly Qazaqstan Respýblikasynyń 2011 jylgy 22 shildedegi (01.01.2019 jyly jańartylgan), 1 bap.
- 7 Ashitov Z.O. «Pravo suverennogo Kazahstana». Izdatel'stvo Zhety Zhargy. A, 2016, ct. 64.

Information about the authors:

Venera Nauryzova, Master of Law, Senior Lecturer of Civil Law, Atyrau, Kazakhstan, e-mail: veneran8282@mail.ru

DOI 10.47649/vau.2020.v58.i3.17

FTAMP 10.15.59

ӘОЖ 343.10

Р.Н. Шайхаденов¹

¹Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
Атырау қ., Қазақстан Республикасы
r.shaikhadenov@asu.edu.kz

СОТҚА ДЕЙІНГІ ТЕРГЕУ САТЫСЫНДА АЙЫПТАУ ЕКПІНІНЕН АРЫЛУ - АЗАМАТТАРДЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУДЫҢ БІРДЕН-БІР ЖОЛЫ

Мақалада соңғы жылдары көп көтеріліп жүрген және де 2020 жылдың 1 қыркүйегінде Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Кемелұлының Қазақстан халқына кезекті Жолдауында[1] көтерген өзекті мәселелердің бірі – азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау барысындағы құқық қорғау және сот жүйесінің реформалау жолдары туралы мәселе көтерілген.

Құқық қорғау жүйесінің жұмысында бұрынғы кезден санаға сіңіп қалған айыптау екпіні әлі де орын алуда. Қылмыстық қудалау орбитасына түскен азаматтардың құқықтарының ең көп бұзылатын кезі – сотқа дейінгі тергеу сатысы. Сол себепті, қылмыстық процестің дәл осы сатысына көп көңіл бөлу керектігі сөзсіз. Сонымен қатар, мәселелердің маңызды деңгейі тек қана процедуралық ғана емес, ұйымдастырушылық-құқықтық салада да жатқанын айта кету керек. Осыған байланысты, ҚР ҚПК-нде сотқа дейінгі тергеу сатысында дәлелдеу қызметімен байланысты бекітілген ережелер сотқа дейінгі тергеу органдарының, прокурордың, тергеу судьясының, адвокаттың жаңартылған функциясы мен жаңа міндеттерінің форматында қаралуы тиіс.

Егер елімізде Мемлекет басшысы бірнеше рет атап өткен сот жүйесінің өз ішінде сот төрелігін іске асыру кезінде судьяның елеусіз институционалдық тәуелсіздігі емес, шынайы тәуелсіздігі туралы мәселе шешілетін болса, онда рәсімдік-техникалық проблемалар, оның ішінде дәлелдеудің деформализациясы туралы мәселе артқы қатарға шығып, істің мән-жайы қылмыстық іс материалдарының қандай да бір әсерінсіз әділ сот талқылауында шешілер еді.

Негізгі сөздер: сотқа дейінгі тергеу, конституциялық құқық, айыптау екпіні, құқық қорғау органдары, полицейлік анықтау.

Қылмыстық сот ісін жүргізудің новеллаларына жүгіну қылмыстық процестің сотқа дейінгі сатысы түбегейлі реформалауға ұшырағанын көрсетті. Бұл процестің осы сатысында істі заңды, негізді және әділ шешу үшін маңызы бар дәлелдемелерді жинау, зерттеу, бағалау жөніндегі іс жүргізу жұмысының негізгі көлемі жүргізілетініне, ал қылмыстық қудалау орбитасына қатысушылардың кең ауқымы тартылатынына негізделеді.

Қылмыстық процесті одан әрі жетілдіру үшін қандай жаңалықтарды қабылдай аламыз және енгізе аламыз?

Посткеңестік кеңістікте соңғы уақытта жекелеген ғалымдар мен практиктер сотқа дейінгі тергеудің еуропалық моделіне көшу туралы мәселе қойып отыр.

Оған сәйкес біріншіден тергеу нысанын алдын ала тергеу ретінде (ГФР ҚПК 1974 жылғы реформасы) қысқарту ұсынылып, қылмыстық істерді тергеу функциясын анықтау органдарына беру ұсынылады. Бүгінгі таңда тергеудің анықтаудан түбегейлі айырмашылығы – тергеушінің формальды іс жүргізу дербестігі (ҚР ҚПК 60-бабының 7-бөлігі). Бір ғасыр бұрын сот жүйесіне ведомстволық түрде кірген сот тергеушісі институтын жойғаннан кейін бұл функция - белгілі бір анықтау органының қатаң ведомстволық иерархиясында тұрған және іс жүзінде анықтаушы болып табылатын тергеушінің «қалдығы» деп айтуға болады [2, С.108].

Екінші қадам-сотқа дейінгі іс жүргізу барысында айыптау билігінің қызметі полицейден басқа ешқандай өзге болуы мүмкін емес. Прокуратураның, полицияның және соттың функциялары бөлінуі тиіс. Бұл ретте полиция органдары прокуратураның басшылығымен және қадағалауымен қылмыстық құқық бұзушылықтарды анықтайды, ашады және тергейді. Прокурор полицейлік анықтауының нәтижелерін сот, қылмыстық процестік жазықтыққа ауыстыра отырып, полиция мен сот билігі арасында делдал болуға тиіс, сол жерде олар қорғаушы тарапынан зерттеу нысанасына айналады [3, С.25].

Полицейлік анықтау - полицияның қылмыстарды анықтау және ашу, оларды жасаған кінәлілерді жедел-ізвестіру іс-шараларының көмегімен, жария және жасырын тергеу әрекеттерін жүргізу жолымен әшкерелеу жөніндегі қызметтің мазмұны болып табылатын сотқа дейінгі іс жүргізудің нысаны.

Сотқа дейінгі іс жүргізу шеңберінде полиция тарапынан жиналған нақты деректерді (бірақ әлі дәлелдемелер емес) қорғау тарапының қатысуымен зерттеу және адамды қылмыстық жауаптылыққа тарту үшін заңды негіз қалыптастыру үшін мемлекеттік айыптаушы сотқа ұсынады.

Тараптардың жарыспалылығы мен тең құқықтылығы принципін іске асыра отырып, қорғау сотқа оның қылмыстық құқық бұзушылық мән-жайларының нұсқасын растайтын, полицейлік айыптаудың нұсқасын теріске шығаратын немесе күмән келтіретін, сондай-ақ кінәлі адамның қылмыстық жауапкершілігін жеңілдететін нақты деректерді (екі папканың тұжырымдамасы, адвокаттық тергеуге параллель) дербес ұсынады.

Қылмыстық қудалаудың деформализациясы туралы өз уақытында проф. А.В. Смирнов мәселе көтеріп, оны қылмыстық сот ісін жүргізу реформасының басты міндеті деп белгіледі [4, С.83].

А.В. Смирновтың пікірінше, XX ғасырдың екінші жартысынан бастап қылмыстық процестегі жағдай айтарлықтай өзгерді. Аралас түрдегі континенталдық қылмыстық процесс дәуірі аяқталды, өйткені ол «қоғамдық келісімді» қамтамасыз ете алмады, себебі өткен ғасырдың ортасынан бастап қалыптасатын құқықтық және әлеуметтік мемлекетте қылмыстық процесс басқару құралы бола алмайды, тек сот төрелігін жүзеге асырудың құралы болуы тиіс.

Әлеуметтік және құқықтық мемлекет саяси тұрғыдан қоғамдық дискурсқа үміттенеді, онда қоғамдық тепе-теңдік пен тыныштықты сақтаудың кепілі ретінде мемлекеттік мәжбүрлеу емес, әлеуметтік және құқықтық әділеттілік сияқты қаралады.

Тұлғалардың әділ сот талқылауына құқығы 1948 жылғы 10 желтоқсандағы Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының 10-бабында және 1950 жылғы 4 қарашадағы Адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын қорғау туралы Еуропалық конвенцияның 6-бабында негізгі құқықтардың бірі ретінде жария етілді. Бұл ретте әділдік қағидатын толтыру жарыспалы болып көрінеді. Оның шеңберінде тараптардың толық теңдігі, соттың тәуелсіздігі мен бейтараптығы, жариялылық, кінәсіздік презумпциясы, дәлелдемелерді зерттеудің тікелей сипаты (күндізгі ставкаға құқық) сияқты бастамалар халықаралық дәрежеде мойындалды. Басқаша айтқанда, басқа да демократиялық институттармен қатар, жарыс процесі әділдікті, яғни қоғамдағы тыныштықты қамтамасыз етуге арналған. Демек, Қылмыстық процесс нысанын дамытудың басты бағыты қазіргі кезде толық жарыспалылыққа, оның ішінде алдын ала (сотқа дейінгі) тергеуге көшу болып табылады. Бұл аралас үлгідегі процестің туа біткен ақауын да еңсеруге мүмкіндік береді, ол бір сот ісін жүргізу шеңберінде инквизициялық және жарыспалы элементтердің үйлеспеуінен тұрады, бұл, атап айтқанда, оған тән айыптау еңісі деп аталатын феноменде көрсетіледі. Бұл өзгерістер әрдайым сезілмейді, және көптеген заңгерлер – ғалымдар мен тәжірибешілер – панацеяны барлық іс жүргізу іс-әрекеттерін одан әрі заңнамалық формалдауда көруді жалғастырады, бұл қылмыстық іс жүргізу кодексінің кейбір нұсқаулыққа айналуына және сот ісін жүргізуде мәжбүрлеу элементтерінің күшеюіне әкеп соғады, мұндай әдіс неғұрлым анық болғанына қарамастан, қазірдің өзінде тиісті әсер әкелмейді.

Сондай-ақ А.В. Смирнов процестің аралас, тергеу-жарыспалылық моделінен толық жарыспалылыққа көшуіне бірінші кезекте бастапқы инквизициялық үлгіден мұраға қалған алдын ала (сотқа дейінгі) тергеудің жазбаша сипатына кедергі келтіретінін алға тартады. Сотқа дейінгі сатыларда дәлелдемелерді тіркеудің қалыптасқан жазбаша нысаны – бұл тергеуші сот дәлелдемелері ретінде бірден жинаған материалдарды жария ету (тану) тәсілі, яғни сотқа жіберілуі және тікелей сот отырысында алынған дәлелдемелермен еркін бәсекелесуі мүмкіндігі. Француз типіндегі тергеу судьясы тергеуді өзі жүргізеді, алайда бұл теріс түсінік, өйткені соңғысы бұл жерде судья емес, тергеуші ретінде қаралады.

Қылмыстық қудалаушының соттық дәлелдемелерді жинауы, басқа да соттық құзыреттерді орындайтын процестің түрі бізге 1960 жылғы ҚПК-тен мұра ретінде қалды деген А.В. Смирновтың тұжырымдамасымен келісуге болады, қолданыстағы РФ-ның және біздің ҚР ҚПК-де айыптаушы тергеу билігі әлі де алдын-ала (сотқа дейінгі) тергеу сатысында "dominus litis" процестің қожайыны бола отырып көп жағдайда сот талқылауын жүргізуге негіз болады және көп жағдайда соңғы шешім шығаруға түрткі ретінде танылады.

XX ғасырдың екінші жартысынан бастап әлемде жаңа тарихи межеден өткен қоғамның талаптарын қанағаттандырудан қалған қылмыстық әділет реформасы туралы мәселе көтеріле бастады. Бірқатар елдерде (Франция, Ұлыбритания, Германия, Италия, Испания, Финляндия және т.б.) өзгерген әлеуметтік жағдайларға барабар қылмыстық сот ісін жүргізу модельдері іздестірілуде. Өзгерудің жалпы үрдісі айқын – бұл жарыспалылықты процестің сот сатысында ғана емес, сонымен қатар алдын ала (сотқа дейінгі) тергеуге, бірінші кезекте мұнда іс жүргізу функцияларын қайта бөлу, дәстүрлі тергеу судьясын "тергеуді үстіндегі судьяға" айналдыру, сондай-ақ алдын ала (сотқа дейінгі) тергеу

сатысында тараптардың өз құқықтарын қорғау жөніндегі нақты тең құқықтылығына қол жеткізу есебінен таратуға ұмтылу.

«Енді бізге қылмыстық сот ісін жүргізудің қандай тәртібі қажет» деген сұраққа жауап іздей отырып А. В. Смирнов жазбаша, яғни алдын ала (сотқа дейінгі) тергеудің формальды сипатына қарама-қарсы, оның деформализациясы, дәлірек айтқанда, қылмыстық қудалаудың деформализациясы болып табылатынына сенімді, себебі тараптар алған мәліметтердің оларды алған сәтте сот дәлелдемелеріне дереу айналмауы, ал оларды сот тексеруі мен тануының белгілі бір рәсімін немесе басқаша айтқанда, соттың ресмилендірілуіне мұқтаж болуы туралы ғана сөз болып отыр.

Бұл міндетті «екі папка» деп аталатын жүйе шеше алады, яғни қылмыстық қудалау тарапынан жиналған материалдар («полиция дәлелдемелері») «бірінші папканы» құрып, ол жалпы сотқа жіберілуге жатпайды. «Екінші папканың» дәлелдемелері тікелей сот талқылауында немесе Германияның ҚПК-де көзделгендей (§162-163а) шұғыл жағдайларда алдын ала (сотқа дейінгі) тергеу барысында тараптардың талап етуі бойынша жүргізілетін ерекше судьялардың тергеу әрекеттері барысында қалыптастырылуы тиіс. Бұл негізінен жәбірленушілердің, айыпталушылардың куәларының айғақтары сияқты дәлелдердің ауызша түрлеріне жатады. Сотқа «бірінші папкадан» дәлел ретінде екі тарап жинаған кейбір материалдар ғана ұсынылуы мүмкін (құжаттар, заттай дәлелдемелер, тану, қарау, тінту, алу, ұстау және т.б. хаттамалары), алайда олардың жол берілетіндігіне тараптар күмән келтіріп және алдын ала тыңдау кезінде сот тексеруі мүмкін [4, С. 85].

А.В. Смирновтың пікірінше, деформализацияланған қылмыстық қудалау қандай да бір мәжбүрлеу шараларын қолданбай және тиісінше оның барысында сот дәлелдемелерін қалыптастырмай, бірақ ең төменгі формальдылықпен, негізінен жедел-іздістіру және іздестіру іс-шараларын қолдана отырып, полицейлік (прокурорлық) анықтау түрінде жүргізілуі мүмкін. Егер қажет болса, мұндай анықтау күдіктіні ұстау және айыпталушыны сот алдында қылмыстық қудалауды қозғаумен (іс жүргізуге қабылдау) аяқталады, содан кейін тек қана және мүмкін болса, сот ісін жүргізу-дайындық сипатындағы сот рәсімдері (дәлелдемелерді сот ретінде заңдастыру, айып тағу, бұлтартпау шараларын қолдану), содан кейін істі сот мәні бойынша қарайды.

Сонымен қатар, А. В. Смирнов қылмыстық қудалаудың деформализациясы алдын ала (сотқа дейінгі) тергеуде іс жүргізу сәтін кемітуді білдірмейтінін атап өтті. Керісінше, ол сот қатысуын кеңейту есебінен күшейеді. Іс жүргізу функцияларын қылмыстық процестің сотқа дейінгі сатыларында бөлу туралы мәселе қылмыстық қудалаушы мен қорғау тарабы арасында алдын ала тергеуде шынайы тәуелсіз субъект-мәні бойынша тергеу судьясы қойылған кезде ғана қанағаттанарлық шешілуі мүмкін. Осы мағынада прокурор мен тергеушіге келешекте орындармен ауыса алады: прокурорға – дәлелдемелік ақпаратты іздеуді және жинауды жүзеге асыратын анықтау органдары өзінің толық іс жүргізушілік бағынысында бола отырып, барлық қылмыстық істер бойынша қылмыстық қудалау басшысының табиғи рөліне оралу.

Алдын ала (сотқа дейінгі) тергеудің осындай тәртібін ауырлығы орташа қылмыстар, ауыр және аса ауыр қылмыстар туралы істер бойынша қолдану ұсынылады, ал ауыр емес қылмыстар толығымен бұзылған анықтаудың оңайлатылған нысанында тергелуі мүмкін, ал айыпталушыны сот отырысына тікелей шақыру кезінде, мысалы, Францияда жасалғандай, істі кейіннен

бітістіруші сотқа бере отырып, алдын ала (сотқа дейінгі) тергеудің осындай тәртібін қолдану ұсынылады.

Профессор А.В. Смирнов сотқа дейінгі іс жүргізу сатысында дәлелдеуді оларға ұсынған деформализациялауда келесі артықшылықтарды көреді:

Біріншіден, дәлелдемелерді түпкілікті қалыптастыру тек екі тараптың қатысуымен сот отырыстарына және айқас зерттеу мүмкіндігіне ие болып, бұл олардың сенімділігін күрт арттырады. Бұл ретте ауызша айғақтар берудің тікелей жүргізілуі қамтамасыз етілуімен айыпталушының өзіне қарсы көрсететін куәлардан жауап алу құқығы іске асырылады.

Екіншіден, сот қорғауын берудің жеделдігіне кепілдік беріледі, өйткені тек сотта дәлелдемелер болып табылатын мәліметтер "күтпейді" және кідіріс болған жағдайда ескіруі мүмкін, демек, қылмыстық қудалау тарапы алдын ала (сотқа дейінгі) тергеуді жылдам аяқтауға және істі сотқа беруге мүдделі.

Үшіншіден, алдын ала (сотқа дейінгі) тергеу уақытын қысумен синхронды түрде алдын ала қамауға алу мерзімі де қысқартылады, бұл айыптау мен қорғау тараптарының жағдайын нақты теңестіруге, сондай-ақ бостандыққа және жеке басына қол сұғылмауға құқығын сақтауға ықпал етеді.

Төртіншіден, алдын ала (сотқа дейінгі) тергеу мерзімдерін заңнамалық реттеу күдіктіні ұстаған, оған бұлтартпау шарасы қолданылған (бұл жағдайда бұл мерзімдер жеткілікті қатаң болуға тиіс) не күдікті ретінде жауап алуға шақырылған кезден бастап ғана мағынаға ие болады. Тұтастай алғанда, алдыңғы сот тергеуінің (алдын ала немесе түпкілікті) мерзімі өте еркін болуы мүмкін, бұл қылмыстарды ашу міндетін айтарлықтай жеңілдетеді және қылмысқа қарсы күресті күшейтуге ықпал етеді.

Бесіншіден, алдын ала (сотқа дейінгі) тергеу органдары көбінесе бюрократиялық құжат айналымынан босатылады, ал бұл нақты тергеу үшін көп уақытты босатады.

Алтыншыдан, дәлелдемелер тікелей сотта қалыптасатындықтан, істі қосымша тергеуге қайтару қажеттігі де жойылады. Сонымен қатар, сотқа дейінгі дайындық тез арада деформализацияланды, соттың қажеттілігі жоқ және істі прокурорға «алдын ала (сотқа дейінгі) тергеудің кемшіліктерін түзету үшін» қайтару қажет, бұл да іс бойынша іс жүргізу уақытын қысқартуға ықпал етеді.

Жетіншіден, сотқа дейінгі дайындықтың бейресми сипаты кезінде қорғаушы мәліметтерді жинау және оларды сот арқылы жария ету кезінде белгілі дәрежеге дейін қылмыстық қудалау органдарымен өз мүмкіндіктерінде теңестірілетіндіктен, адвокаттық тергеу жүргізу үшін мүмкіндік ашылады.

Сегізіншіден, процестің сотқа дейінгі кезеңдерінде дәлелдемелер әлі жоқ, яғни қылмысты ашу және кінәлілік дәлелденгендігі туралы ерте айту алдын ала (сотқа дейінгі) тергеу көрсеткіштерімен (ең алдымен, қылмыстарды ашу) манипуляциялар үшін азғырады.

Осыдан келіп, көргеніміздей, әділ сот қылмыстық істің мән-жайларын объективті, жария және жан-жақты зерттеуді қамтамасыз етеді. Қазіргі қорғаудың әлсіз жақтарын дәлелдеуге қатысудың іс жүргізу мүмкіндіктері нығайтылғандай. Сонымен бірге сотқа дейінгі тергеудің айыптау еңісі азайтылады. Ең бастысы, соттың өз қалауы бойынша қылмыстық қудалау органдары қалыптастырған қылмыстық іс материалдарына тәуелділігі алынып тасталады, өйткені қылмыстық қудалау және сот билігі функциялары бөлінеді.

Дәлелдеудің деформализациясы тақырыбын зерттеген тағы бір ғалым-процессуалист А. В. Руновский өзінің «Жария айыптау істері бойынша сотқа дейінгі іс жүргізудің қылмыстық іс жүргізу формаларын саралау» атты

кандидаттық диссертациясында сотқа дейінгі іс жүргізудің нысандарын саралау қажеттігіне назар аударады, ал проблеманы шешу тек «полицейлік анықтау» моделі бойынша сотқа дейінгі іс жүргізудің жүйелі реформасы жағдайында ғана табады [5, 82 с.]

Профессор Л.В. Головкич кез келген реформаларды жүргізу кезінде, ең алдымен, қылмысқа қарсы күрес жөніндегі қызметтің өзінің табиғаты бойынша полиция қызметкері, оның нақты қандай ведомствомен жүзеге асырылатынына қарамастан, бар екенін ескеру қажет. Бұл ретте, қоғамдық тәртіпті қолдау функциясы жүктелген полиция қылмыс (құқық бұзушылық) жасалғанға дейін әкімшілік құқық ережелері мен нормаларына Бағынып, тек полиция ретінде әрекет етеді. Гипотетикалық қылмыспен (құқық бұзушылықпен) бетпе-бет келіп, белгілі бір адамды (адамдарды) қылмыстық жауапкершілікке тарту үшін негіздерді қарастыра отырып, полиция автоматты түрде полицияға айналады, тек қана қылмыс (құқық бұзушылық) жасағаннан кейін жұмыс істейді, соның ішінде аяқталмаған қылмыстар және т.б. "формальды құрамдармен" (банданы ұйымдастыру және т.б.) қылмыстар. "Қылмысқа қарсы күресті жүзеге асыратын органдарды реформалау" қылмыстық полицияны реформалау ретінде қаралатын болса ғана кеңес мұрасын еңсеруге және шынайы жаңғыртуға алып келуі мүмкін екенін түсіну өте маңызды. Бұл ретте реформаторларға алдымен қылмыстық-полиция қызметін институционалдық, іс жүргізу және материалдық-құқықтық деңгейлерде, содан кейін осы қызметті сол деңгейде техникалық жағынан саралау мүмкіндігі болу үшін тұжырымдамалық түрде біріздендіру қажет [6, С. 39].

Қазақстандық ғалым-процессуалистер А.Н. Ахпанов, А.С. Тукиев, З.Г. Казиев өздерінің «ҚР-дағы қылмыстық сотқа дейінгі іс жүргізу: институционалдық қайта құрулар тренді» атты мақаласында пәнді айтарлықтай қысқартуды және сотқа дейінгі жеңілдетілген іс жүргізуде дәлелдеу шегін нақты сипаттауды ұсынады. Болашақта авторлар процестің сотқа дейінгі сатыларын жаңғырту тұжырымдамасын ұсынуда. Осыған байланысты сотқа дейінгі тергеудің жалғыз нысанына – анықтау көшудің орындылығы туралы мәселені зерттеу ұсынылады. Сотқа дейінгі тергеп-тексерудің нақты деректеріне дәлелдемелердің заң күшін беру сәтін бірінші және екінші сатыдағы сотқа ауыстыру туралы ұсынысты егжей-тегжейлі және жан-жақты зерделеу ұсынылады. Бұдан басқа, еуропалық қылмыстық процесс стандарттарына ұқсас қылмыстық қудалаудың басталуын айыпталушыны сотқа бергеннен кейін прокурор ұсынған жария (мемлекеттік) айыптаумен байланыстыру орынды [7].

Аталған авторлардың пікірінше, сотқа дейінгі өндірістегі тараптардың кінәсіздігі, жарыспалылығы және тең құқылығы презумпциясы қағидаттарын іске асыру қазақстандық канондардың, дәлелдемелердің кеңестік теориясының мұрагерлерінің тұжырымдамалық қайта ойлауын талап етеді.

Қорытындылай келе, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау – құқық қорғау және сот органдарының ең басты мақсаты болып табылатындығын атай отырып, осы жолда ең озық және дамыған елдердің тәжірибесін зерттеу отырып, өзіміздің ұлттық менталитетпен ұштастыру арқылы кол жеткізіміз қажет деген тұжырымға келіп жасаймыз.

Әдебиеттер тізімі

1 Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2020 жылғы 1 қыркүйек. <https://egemen.kz/article/246495-memleket-basshysy-1-qyrkuyekte-qazaqstan-khalqyna-zholdauyn-dgariyalaydy>

2 Козубенко Ю.В. Уголовное преследование как элемент механизма уголовно-правового регулирования. Государство и право. 2008, № 2, с. 108-113.

3 Ларин А.М. Расследование по уголовному делу: процессуальные функции. М., 1986. С.25.

4 Смирнов А.В. Деформализация уголовного преследования - главная задача реформы уголовного судопроизводства // Обвинение и защита по уголовным делам: исторический опыт и современность. - СПб. :Юрид. центр, 2015. - С. 80-88

5 Руновский А.В. Дифференциация уголовно-процессуальных форм досудебного производства по делам публичного обвинения: Дис... канд. юрид. наук. М., 2012. – 240 с.

6 Головкин Л.В. Перспективы реформирования органов, осуществляющих обеспечение безопасности и борьбу с преступностью в Республике Казахстан Вестник права Республики Казахстан. – 2010 - С. 38-43

7 Ахпанов А.Н., Тукиев А.С., Казиев З.Г. Уголовное досудебное производство в РК: тренд институциональных преобразований. Режим доступа: [https:// www.zakon.kz/4863385-ugolovnoe-dosudebnoe-proizvodstvo-v-rk.html](https://www.zakon.kz/4863385-ugolovnoe-dosudebnoe-proizvodstvo-v-rk.html)

ОТКАЗ ОТ ОБВИНИТЕЛЬНОГО УКЛОНА В СТАДИИ ДОСУДЕБНОГО РАССЛЕДОВАНИЯ – ОДИН ИЗ ПУТЕЙ ЗАЩИТЫ КОНСТИТУЦИОННЫХ ПРАВ ГРАЖДАН

В статье рассматриваются вопросы реформирования правоохранительной и судебной системы призачитие конституционных прав и свобод граждан затрагиваемый в последние годы и поднятый Главой государства Касым-Жомартом Кемеловичем в Послании народу Казахстана 1 сентября 2020 года. В системе правоохранительных органов до сих пор присутствует обвинительный уклон от которого еще никак не удастся избавиться.

Стадией, где происходит наибольшее нарушение конституционных прав граждан, вовлеченных в орбиту уголовного преследования, является досудебная стадия расследования. Поэтому, на эту стадию уголовного процесса следует обратить особое внимание. Кроме того, значительный пласт проблем находится не только в процессуальной, но и в организационно-правовой сфере. В этой связи положения УПК РК, связанные с доказательственной деятельностью в досудебном производстве, должны рассматриваться в формате новых задач и обновленных функций органов досудебного расследования, прокурора, следственного судьи и адвоката.

Если в Казахстане будет решен неоднократно ставившийся Лидером нации вопрос о подлинной, а не иллюзорной институциональной независимости судьи при отправлении правосудия внутри самой судебной системы, то процедурно-технические проблемы, в том числе о деформализации доказывания, станут вторичными и решатся в справедливом судебном разбирательстве без влияния материалов уголовного дела в какой бы то ни было форме.

Ключевые слова: досудебное расследование, конституционные права, обвинительный уклон, правоохранительные органы, полицейское дознание.

REFUSAL OF THE ACCUSATORY BIAS AT THE STAGE OF PRE-TRIAL INVESTIGATION IS ONE OF THE WAYS TO PROTECT THE CONSTITUTIONAL RIGHTS OF CITIZENS

The article deals with the issues of reforming the law enforcement and judicial system in the protection of constitutional rights and freedoms of citizens, which was raised in recent years by the Head of state Kassym-Jomrt Kemelovich in his Address to the people of Kazakhstan on September 1, 2020. In the system of law enforcement agencies, there is still an accusatory bias from which it is still not possible to get rid of.

The stage where the greatest violation of the constitutional rights of citizens involved in the orbit of criminal prosecution occurs is the pre-trial stage of the investigation. Therefore, special attention should be paid to this stage of the criminal process. In addition, a significant layer of problems is not only in the procedural, but also in the organizational and legal sphere. In this regard, the provisions of the CPC of the Republic of Kazakhstan related to evidentiary activities in pre-trial proceedings should be considered in the format of new tasks and updated functions of the pre-trial investigation bodies, the Prosecutor, the investigating judge and the lawyer.

If Kazakhstan resolves the question repeatedly raised by the Leader of the nation about the true, rather than illusory, institutional independence of the judge in the administration of justice within the judicial system itself, then procedural and technical problems, including the deformatization of evidence, will become secondary and will be resolved in a fair trial without the influence of the materials of the criminal case in any form.

Key words: pre-trial investigation, constitutional rights, accusatory bias, law enforcement agencies, police investigation.

References

- 1 Memleket basshysy Qasym-Jomart Toqaevtyń Qazaqstan halqyna Joldaýy. 2020 jylǵy 1 qyrkúiek. <https://egemen.kz/article/246495-memleket-basshysy-1-qyrkuyekte-qazaqstan-khalqyna-zholdauyn-dgariyalaydy>
- 2 Kozýbenko Iý.V. Ýgolovnoe presledovanie kak element mehanizma ýgolovno-pravovogo regýlrovaniia. Gosýdarstvo i pravo. 2008, № 2, s. 108-113.
- 3 Larin A.M. Rassledovanie po ýgolovnomý delý: protsessýalnye fýnktsii. M., 1986. S.25.
- 4 Smirnov A.V. Deformalizatsiia ýgolovno presledovaniia - glavnaia zadacha reformy ýgolovno sýdoproizvodstva // Obvinenie i zaita po ýgolovnym delam: istoricheskii opyt i sovremennost. - SPb. :Iýrid. tsentr, 2015. - S. 80-88
- 5 Rýnovskii A.V. Differentsiatsiia ýgolovno-protsessýalnyh form dosýdebnogo proizvodstva po delam pýblichnogo obvineniia: Dis... kand. iýrid. naýk. M., 2012. – 240 s.
- 6 Golovko L.V. Perspektivy reformirovaniia organov, osýestvliiaýih obespechenie bezopasnosti i borby s prestýpnostiý v Respýblike Kazahstan Vestnik prava Respýblikı Kazahstan. – 2010 - S. 38-43
- 7 Ahpanov A.N., Týkiev A.S., Kaziev Z.G. Ýgolovnoe dosýdebnoe proizvodstvo v RK: trend institýtsionalnyh preobrazovaniı. Rejim dostýpa: <https://www.zakon.kz/4863385-ugolovnoe-dosudebnoe-proizvodstvo-v-rk.html>

Information about authors:

Renat Shaikhadenov, PhD, Associate Professor of Department of criminal law disciplines, Kh.DosmukhamedovAtyrau University, Atyrau, Kazakhstan, E-mail: r.shaikhadenov@asu.edu.kz

DOI 10.47649/vau.2020.v58.i3.18

FTAMP 10.15.23

ӨОЖ 342.41 (574)

В.К.Наурызова¹, У.Ж.Кайрова¹

¹Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
Атырау қ., Қазақстан Республикасы
veneran8282@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯСЫ: БІРЛІК, ТҰРАҚТЫЛЫҚ ЖӘНЕ ӨРКЕНДЕУ

Мақала барысында Ата заңымыздың даму тарихы мен даму жолындағы конституциялық құндылықтың мәртебесі, заң үстемдігі зерттелген. Конституциялық реформа негіздері анықталған. Мемлекеттің саяси жүйесі конституциямызда нақты жазылған. Сонымен бірге бұл заң алғаш рет саяси жүйенің өзегі - президенттік жүйені сипаттайды. Бүгінде біздің Конституция мен заңдар шығармашылық пен кәсіпкерлікті ынталандыруға мүмкіндік береді деп айта аламыз. Бұл норма негізгі мақсаты, конституциялық заңдармен реттелуі тиіс қоғамдық қатынастар аясын, заңдарды, Президент Жарлықтарын, Қазақстан Республикасы мемлекеттік органдардың нормативтік құқықтық актілерін анықтайды.

Қазақстан Республикасының Конституциясының еліміздің Негізгі құжаты ретінде алатын орны мен маңыздылығына, ерекшеліктеріне назар аудару керек екендігі айтылған. Сонымен қатар, Конституциямыздың қабылдануы, оның жеткен жетістіктері, Қазақстан елінің құқықтық мемлекет екендігін дәлелдейтін іс-шаралар баяндалып отыр. Жаңа Конституцияның жобасы бүкілхалықтық талқылау үшін бұқаралық ақпарат құралдарында жарияланғаннан кейін-ақ, шын мәнісінде оның жұмысына бүкіл ел кірісті деп айтуға болады.

Жоғары заңдық күш пен тұрақтылыққа ие, азаматтардың, азаматтық қоғам институттарының, мемлекеттік ұйымдар мен мемлекеттік органдардың құқықтық мәртебесі саласындағы негізгі әлеуметтік қатынастарды нығайтып, реттейтін Республика Конституциясы конституциялық дамудың жаңа кезеңінің бастамашысы екеніне сенімдімін.

Негізгі сөздері: конституция, Елбасы, құқық, құқықтық мемлекет, құқықтық реформа, билік, мемлекеттік реттеу.

«Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы - адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары» [1] - деп жазылған Қазақстан Республикасы Конституциясының 1 бабында, мемлекетіміздің құрылымы, мемлекетті жандандыруға, жаңа әділетті қоғам құруға ұмтылған көптеген ұрпақтардың тарихи дәйектілігінің тереңдігі шоғырланған. Мемлекет тек қана аймақ, азаматтардың шоғырланған жері, билік институттары ғана емес, Конституция, ол алдыңғы ұрпақтың тәжірибесі мен болашаққа деген үміті. Экономиканың, саясаттың, халықтың ақыл-ойының түбегейлі өзгеруі соншалықты жылдам орындалды, жаңа Конституцияны қабылдау қажеттілігі түсінікті болды.

25 жыл тарихы бар Конституцияның заңды сипатын ерекше атап өтсек, Конституция референдум алдында жобаның кең талқылануы болды, оның барысында азаматтар 30 мыңға жуық ұсыныс жасады. Референдумға қатысқандардың шамамен 90 пайызы, бұл оған қатысуға құқығы бар жеті миллионнан астам азамат жаңа Заңды қабылдау туралы айтқан. Сондықтан, оның авторы - Қазақстан халқы деуге болады. Конституциялық құрылыстың осы сатысында өзіне қойған міндеттер өте күрделі, әртүрлі және жауапты болды. Біріншіден, жаңадан қалыптасқан мемлекеттіліктің, мемлекеттік биліктің және үкімет жүйесінің барлық мүмкіншіліктерін нығайту қажет болды. Екіншіден, экономиканы түбегейлі реформалаудың өзекті мәселелерін шешу, оны ең терең дағдарыстан шығару. Үшіншіден, сыртқы саясат құру. Төртіншіден, ішкі саяси тұрақтылықты қамтамасыз ету. Ақыр соңында өркениетті әлемде қабылданған азаматтардың азаматтық құқықтары мен бостандықтарын құруға, демократиялық институттарды дамытуға байланысты бірқатар міндеттерді шешу қажет болды.

Конституцияға дауыс берген Қазақстан халқы осы уақытқа дейін қалыптасқан үкіметтің президенттік формасын анықтап берді. Бұл таңдау кездейсоқ емес. Ол бұрынғы тарих пен қазіргі шындыққа, кез-келген әлеуметтік-экономикалық дағдарысқа немесе биліктің түрлі салалары арасындағы келіспеушіліктерге байланысты ешқандай ауытқуларға ұшырамайтын күшті және шоғырландырылған билік жүйесін қажет етеді. Президенттің басқару формасы шеңберінде мемлекет басшысының мәртебесі оған «жағдайдан жоғары» болуына мүмкіндік береді және Қазақстандағы мемлекеттік органдардың үйлесімді қызмет істеуін қамтамасыз етеді, қоғамның табысты және қайтарымсыз реформасы үшін ең қолайлы алғышарттар жасайды. Бұдан басқа, көпұлтты және көпконфессиялы қоғам үшін күшті әлеуметтік айырмашылықтар бар, Президент азаматтық бейбітшілік, әлеуметтік тұрақтылық пен этносаралық келісімнің кепілі. Бұл сондай-ақ, оны негіздеген адамдарға биліктің жауапкершілігін арттырудың тиімді құралы болып табылады.

1995 жылы қабылданған Конституциямыз Қазақстанда реформаны жүргізудің аса қуатты серпіні болғанын мақтанышпен айтуға болады. Көп жағдайда оның ережелерінің арқасында, аздаған мерзімдердің ішінде ғана жас мемлекеттің экономикасы мен саясатында, ұлтаралық тұрақтылықты аса үлкен жағымды нәтижелерге жеттік. Қолданымдағы Конституцияны қызмет ете бастағанда Қазақстандағы экономикалық реформаны жүргізуге «даңғыл жол» ашылды. Дәлірек айтқанда, Жоғарғы Кеңестің орнына, заң шығару билігін жүзеге асырушы орган Парламент келді.

Біздің халқымыз және елбасымыз мемлекеттік билікті заңнамалық, атқарушы және сот билігі тармақтарына бөлудің қиын конституциялық міндетін шеше алды. Бір жағынан олардың тығыз ынтымақтастығын, екінші жағынан өзара тежелуді, Конституция мен заңдарда белгіленген бір-бірінің құзыретіне араласуға жол бермеуді қамтамасыз ету үшін механизм құрылды.

Қазақстан Республикасының Конституциясы - мемлекеттің құқықтық жүйесінің негізі, қазіргі (салалық) заңнаманы дамытудың негізі. Қазақстан Республикасы Конституциясының нормаларын қабылдауы бойынша түрлі мемлекеттік органдардың құзыретін белгілейді. Бұл норма негізгі мақсаты, конституциялық заңдармен реттелуі тиіс қоғамдық қатынастар аясын, заңдарды, Президент Жарлықтарын, Қазақстан Республикасы мемлекеттік органдардың нормативтік құқықтық актілерін анықтайды.

1995 жылғы Конституция экономикалық реформаларға жаңа серпін берді, нарықтық қатынастардың талаптарына сәйкес келетін және жауапты болатын Үкіметтің қызметі үшін заңнамалық база мен заң шығару саласын құрды. Осылайша, Конституция мемлекеттік және жеке меншіктің тең қорғалуына кепілдік береді. Бүгінгі күні біздің Конституция мен заңдар шығармашылық күш-жігерді жандандыруға және кәсіпкерлік бастаманы ынталандыруға мүмкіндік береді деп айтуға болады[2, 57 б.].

Жаңа Конституция азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын нақты анықтайды және шын мәнінде кепілдік береді. Адамның құндылықтары, оның құқықтары мен бостандықтары туралы ереженің негізгі заңында әрбір азаматты қорғауға деген ұмтылыс туындайды. Конституциямыздың қабылдануы қазір қоғамды одан әрі демократияландыру үшін кеңістік ашады, азаматтардың қызметін іске асыру үшін барлық жағдайлар қамтамасыз ететін сапалық, жаңа құқықтық ортаны қалыптастырды. Еліміздің Ата заңының 13 бабының 1 тармағына сәйкес, мынадай норманы көреміз: «Әркімнің құқық субъектісі ретінде табылуына құқығы бар және өзінің құқықтары мен бостандықтарын, қажетті қорғанысты қоса алғанда, заңға қайшы келмейтін барлық тәсілдермен қорғауға хақылы» [3, 106 б.]. Бұл дегеніміз, қоғамда кез келген тұлға өз құқығының қорғалатынына, еркін жүріп-тұра алатынына сенімді және оған Негізгі заңымыз кепілдік береді.

Экономикалық еркіндік, идеологиялық және саяси әралуандылық, заң алдындағы теңдік Қазақстанның құқықтық дамуының негізгі басымдықтары болып табылады. Сонымен қатар, Конституция әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, діни, тектік-топтық және рулық араздықты қоздыруға, мемлекет қауіпсіздігіне нұқсан келтіруге, конституциялық құрылысын күштеп өзгерту, оның тұтастығын бұзуға бағытталған іс-әрекеттерді тыйым арқылы демократиялық институттар үшін теріс деп жариялайды.

Қазіргі Қазақстан тұрақты саясат және болашаққа арналған жеңіске жету жоспары бар тәуелсіз, демократиялық мемлекет. Бүгінде Қазақстан өзінің құқықтары мен мақсаттарын батылдықпен жариялайды. Біздің еліміздің Президенті шынымен дана, адал, лайықты, ілтипатты, жауапты тұлға, саясаткер, дипломат, стратег және шынайы патриот. Оның арқасында біз тұрақтылық пен өркендеуге қол жеткіздік.

Конституциямызда мемлекеттің саяси жүйесі нақты көрсетілген. Сонымен қатар, осы заңда алғаш рет саяси жүйенің негізгі тұғыры – президенттік басқару жүйесі де баяндалған. Еліміз президенттік басқару нысанындағы мемлекет болып табылады. Президентіміз еліміздің ішкі және сыртқы саясаттарын анықтайды, мемлекеттік биліктің тармақтарының келісіп, қызмет етуін және олардың халық

алдындағы жауапкершілігін қамтамасыз етеді. Президент, парламент, үкімет, сот жүйелерінің қызметтерімен бірдей қатынаста болады. Олардың жұмыстарын үйлестіріп, мемлекеттік биліктің дұрыс қызмет етуінің кепілі болып танылады.

Ел басымыздың Конституциямызда көрсетілген міндеттерін жемісті орындап отырғаны айдан анық. Мемлекетімізде саяси тұрақтылық пен қоғамдық татулық орын алып, экономикалық деңгейдің ілгерілеуге, еліміздің өнеркәсібін жандандыруға шетел инвестицияларын көптеп тартуға, шикізатты, жер асты байлықтарын игеріп, экономиканы аяққа тұрғызуға пайдалануға, шетелдермен жақсы қарым-қатынастар орнатуға, ұлттардың татулығын қамтамасыз етуге, еліміздің мәдени және рухани құндылықтарын сақтап, қорғанысын дамытуға күш салуға және басқа сан-салалы қызметтердің орындалуына үлес қосқанын айта кетуге болады. Президентіміз халыққа өз Жолдауларын жариялай отырып, елдің дамуының басты бағыттарын көрсетеді.

Қазақстан Республикасының Президенті - Конституцияның кепілі. Конституция - кез келген заманауи дерлік мемлекеттің негізгі заңы, сондай-ақ ертеңгі күннің кепілі. Алғашқы мақаласында Қазақстан демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет екендігі айтылып келеді. «Қазақстан Республикасының Конституциясының кепілі ретінде мен оның ережелерін қатаң орындауды талап етемін», - дейді еліміздің көшбасшысы.

Конституция кепілгерінің басты функциясын мемлекет басшысының айрықша орны ретінде атап өтуге болады. Конституцияға кепілдік беру үшін Президент барлық мемлекеттік органдар, жергілікті өзін-өзі басқару органдары, ұйымдар, азаматтар және олардың бірлестіктері тарапынан оның нормаларын сақтауды талап етеді. Мемлекет басшысын Конституцияның кепілі ретінде тағайындау азаматтардың құқықтарын қамтамасыз ету, Қазақстан Республикасының егемендігін қорғау, оның тәуелсіздігі мен мемлекеттік тұтастығын қамтамасыз ету үшін барлық қажетті шараларды қабылдау болып табылады. Конституцияның кепілі ретінде Президент Конституцияны қорғау механизмінің тиімділігіне жеке жауапты. Конституцияны кепілдендіріп, президент өзі оны қатаң сақтап, көшбасшысы болуы керек [4, 130-138 бб.].

Мемлекеттік органдардың құрылымы мен функциялары заңдылықтарын, Конституцияның құрылысын білу әрбір адам үшін маңызды. Адамды тәуелсіз өмірге дайындау, мұның бәрін білу, мемлекеттік және қоғамдық өмірге белсенді қатысушыларды қалыптастыру болып табылады. Бұл үшін билік азаматтардың құқықтарын, бостандықтарын мен міндеттерін жариялайды, сонымен қатар жеке тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын пайдалану, қорғау жолдары мен тәсілдерін көрсетеді, республиканың заңдылықтарын зерделейді. Әрине, мемлекет, оның органдары, лауазымды тұлғалар халықтың игілігі үшін жұмыс істеуге, азаматтарға олардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау мен пайдалануына көмектесуге тиіс. Осы мақсатта арнайы құқық қорғау органдары - сот, прокуратура, құқық қорғау органдары құрылды. Азаматтарға кең құқықтар мен бостандықтар беріледі, сонымен бірге оларда үлкен жауапкершілік бар. Олар Конституцияны, мемлекеттің заңдарын сақтауға тиіс.

Конституциямызда екі палаталы тұрақты қызмет істейтін Парламентті заңдастырылды. Парламент - ол республиканың заң шығарушы ең жоғарғы өкілетті органы болып табылады. Парламент өз алдына жұмысын саясаттандыруға бейімдемей, экономикалық және саяси реформаны елімізде жеделдетуге қажетті заңдарды қабылдауды алдына мақсат етіп қойды. Конституцияда Парламент депутаттарының құқықтары мен міндеттері айқын көрсетілген. Осы құқықтарға ие бола отырып, әрбір депутаттың жауапты жұмыс

жасауына толық негіз бар. Парламент Президенттің ұсынысы негізінде Конституцияға өзгертулер мен толықтырулар енгізеді, республикалық бюджетті бекітіп, оның орындауын қадағалайды[5].

Біздің Конституциямыздың ең үлкен, сөзсіз жетістіктігі тіл мәселесін шешудегі ұлттық мүдделердің айшықты көптүрлілігін мүлтіксіз қанағаттандыруында болып табылады.

Н.Ә.Назарбаев: «Мен ақиқатты Конституцияда бояп көрсетудің қажеті жоқ, ол Негізгі Заңның маңызын құнсыздандыруға апарып соғады,оны бар-жоғы қайтадан жылтырақ бос сөзге айналдырады деп есептедім және осы ойымды жұмыс тобының мүшелеріне ашық айттым. Барлық конституциялық құқықтардың шынайы болуы, конституциялық нормалардың тікелей қолданылуы үшін қажетті нәрселерді жасау керек болды...» дейді[6, 43 бет].

Конституцияны шынайы етеін тағы бір маңызды тетік - оның тікелей әсерінде, былайша айтқанда, заңға сәйкес келетін басқа актілердің болу-болмауына қарамастан туралай қолданыс күштерінің болуында еді. Бұл дүниежүзінде кең тараған және елдердің бәрі мойындаған тәжірибеге айналған. Конституцияның барлық ережелері бүгінде жұмыс істеп тұр және Қазақстан азаматтарының құқықтарын шынайы қорғауда. Жаңа Конституцияның жобасы бүкілхалықтық талқылау үшін бұқаралық ақпарат құралдарында жарияланғаннан кейін-ақ, шын мәнісінде оның жұмысына бүкіл ел кірісті деп айтуға болады. Қазақстанның барлық түкпір-түкпірінен жобаға қатысты күнделікті түсіп отырған ұсыныстар бойынша мәліметтер топтамасы жасалынды. Күніне осындай ұсыныстардың бірнеше папкасы түскен. Сонымен бірге баспасөзде жарияланып жатқандарды да естен шығармау қажет болды.

Елдің негізгі заңы біз үшін басты құжат болып қала береді. Біздің жоғары мақсаттарға қол жеткізген прогресемізді реттеп, өз азаматтарының гүлденген және лайықты өмірі қамтамасыз етілген тәуелсіз, экономикалық дамыған және интеграцияланған мемлекет құру - біздің басты мақсатымыз болмақ... Ойымды қорытындылай келе, жеке адамның, азаматтық қоғам институттарының, мемлекеттік ұйымдардың және мемлекеттік органдардың құқықтық мәртебесі саласындағы негізгі әлеуметтік қатынастарды нығайтатын және реттейтін ең жоғары заңды күші мен тұрақтылығына ие Республика Конституциясы тәуелсіз, егемен Қазақстан мемлекетінің конституциялық дамуының жаңа кезеңінің бастамашысы екендігіне сенімдімін [7, 51 бет].

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақстан Республикасының Конституциясы. 30.08.1995.
- 2 Сапарғалиев Ғ.С. Қазақстан Республикасының Конституциялық құқығы, Алматы Жеті Жарғы, 2013. 57 бет.
- 3 Абдулова Р.Б., Жағыпар Ж.Ж., Джанибекова А.М. Азаматтық құқықтарды қорғау жүйесіндегі өзін-өзі қорғауды анықтау мәселелері. Х.Досмұхамедов атындағы Атырау МУ Хабаршысы. №2(49) маусым, 2018. 106 бет.
- 4 Аяған Б.Ғ., Әбжанов Х.М., Махат Д.А. «Қазіргі Қазақстан тарихы» Алматы «Раритет», 2010. 130-138 беттер.
- 5 Практикум по Конституционному контролю в РК 2016 г.
- 6 Кожобекова А.Д. Қазақстан Республикасының құқық негіздері. «Қыздар университеті» баспасы Алматы, 2015. 43 бет.
- 7 Амандықова С.Қ. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы Астана-2016. 51 бет.

КОНСТИТУЦИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН: ЕДИНСТВО, УСТОЙЧИВОСТЬ И ПРОЦВЕТАНИЕ

В статье исследуется история развития Конституции и статус конституционных ценностей, верховенства закона. Определены основы конституционной реформы. Политическая система государства четко прописана в нашей конституции. В то же время в этом законе впервые описывается стержень политической системы - президентская система. Сегодня мы можем сказать, что наша Конституция и законы позволяют стимулировать творчество и предпринимательство. Данная норма определяет основную цель, объем общественных отношений, регулируемых конституционными законами, указами Президента, постановлениями государственных органов Республики Казахстан.

Следует обратить внимание на роль, значение и особенности Конституции Республики Казахстан как главного документа страны. Кроме того, рассказывается о принятии нашей Конституции, ее достижениях, мерах по доказательству того, что Казахстан является правовым государством. Как только проект новой Конституции был опубликован в СМИ для общественного обсуждения, можно сказать, что фактически вся страна начала свою работу. Все положения Конституции действуют сегодня и действительно защищают права граждан Казахстана.

Утверждается, что Конституция республики является инициатором нового этапа конституционного развития, которая имеет высокую юридическую силу и стабильность, укрепляет и регулирует основные общественные отношения в области правового положения граждан, институтов гражданского общества, государственных организаций и государственных органов.

Ключевые слова: конституция, президент, закон, законность, правовая реформа, власть, государственное регулирование.

CONSTITUTION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN: UNITY, SUSTAINABILITY AND PROSPERITY

The article examines the history of the development of the Constitution and the status of constitutional values, the rule of law. The foundations of the constitutional reform have been determined. The political system of the state is clearly spelled out in our constitution. At the same time, this law for the first time describes the core of the political system - the presidential system. Today we can say that our Constitution and laws allow us to stimulate creativity and entrepreneurship. This norm defines the main purpose, the scope of public relations to be regulated by constitutional laws, laws, Presidential Decrees, regulations of government agencies of the Republic of Kazakhstan.

Attention should be paid to the role, meaning and features of the Constitution of the Republic of Kazakhstan as the main document of the country. In addition, it tells about the adoption of our Constitution, its achievements, measures to prove that Kazakhstan is a legal state. As soon as the draft of the new Constitution was published in the media for public discussion, it can be said that in fact the whole country began its work.

It is said that the Constitution of the Republic is the initiator of a new stage of constitutional development, which has a high legal force and stability, strengthens and regulates the basic social relations in the field of legal status of citizens, civil society institutions, state organizations and government agencies.

Keywords: constitution, president, law, legality, legal reform, power, state regulation

References

- 1 Qazaqstan Respýblikasynyń Konstitytsiasy. 30.08.1995.
- 2 Sapargaliev G.S. Qazaqstan Respýblikasynyń Konstitytsionalyq quqygy, Almaty Jeti Jarǵy, 2013. 57 bet.
- 3 Abdýlova R.B., Jaǵypar J.J., Djanıbekova A.M. Azamattyq quqyqtardy qorǵaý júresindegi ózın-ózi qorǵaýdy anyqtaý máseleleri. H.Dosmuhamedov atyndaǵy Atyraý MÝ Habarshysy. №2(49) maýsym, 2018. 106 bet.
- 4 Aıaǵan B.Ǵ., Ábjanov H.M., Mahat D.A. «Qazirgi Qazaqstan tarıhy» Almaty «Raritet», 2010. 130-138 better.
- 5 Praktıkym po Konstitytsionomy kontrolıy v RK 2016 g.
- 6 Kojabekova A.D. Qazaqstan Respýblikasynyń quqyq negizderi. «Qyzdar ýnıversiteti» baspasy Almaty, 2015. 43 bet.

7 Amandyqova S.Q. Qazaqstan Respýblikasynyń konstitýtsıalyq quqyǵy Astana-2016. 51 bet.

Information about the authors:

Venera Nauryzova, Master of Law, Senior Lecturer of Civil Law, Atyrau, Kazakhstan, E-mail: veneran8282@mail.ru

Umit Kairova, Lecturer, Department of Civil Law, Atyrau, Kazakhstan, E-mail: umita17@mail.ru

МАТЕМАТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ И ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHYSICO-MATHEMATICAL AND TECHNICAL SCIENCES

DOI 10.47649/vau.2020.v58.i3.19
MPHTI 29.19.22
УДК 621.319.4

Ш.Т.Нурболат¹, Ж.К.Калкозова¹, Х.А.Абдуллин¹

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби
г.Алматы, Республика Казахстан
kh.a.abdullin@mail.ru

**ХАРАКТЕРИЗАЦИЯ УГЛЕРОДНЫХ ЭЛЕКТРОДОВ С
НАНОЧАСТИЦАМИ ГИДРОКСИД НИКЕЛЯ ДЛЯ
СУПЕРКОНДЕНСАТОРОВ**

Получены композитные электроды для суперконденсаторов, состоящие из матрицы углеродных высокодисперсных материалов: микрокристаллического графита и многостенных углеродных нанотрубок, а также наполнителя из наночастиц гидроксида никеля. Нанопорошки β -Co(OH)₂ и β -Ni(OH)₂ были получены методом химического осаждения из раствора. Для создания электродов в качестве связующего материала использовался полимер поливинилиденфторид в виде порошка. Определены основные технологические этапы изготовления электродов, методом циклической вольтамперометрии и гальваностатического заряда-разряда измерены параметры полученных структур. Для изготовления углеродных электродов определены оптимальные соотношения углеродных высокодисперсных материалов, связующего полимера и растворителя для создания механически прочных слоев с высокой проводимостью и емкостью. Отработана методика создания конденсаторных структур и измерения емкости полученных электрохимических конденсаторов. Конденсаторы из углеродных высокодисперсных материалов демонстрировали типичные прямоугольные формы кривых циклической вольтамперометрии и линейный спад-подъем зависимостей гальваностатического заряда-разряда. Получены типичные значения удельной емкости ~50 Ф/г. Композитные электроды из наночастиц гидроксида никеля в углеродной матрице демонстрировали увеличение емкости до ~180 Ф/г. Показана перспективность композитных электродов для создания конденсаторов с высокой удельной емкостью.

Ключевые слова: углеродные материалы, суперконденсаторы, наночастицы, оксиды металла, микрокристаллический графит, многостенные углеродные нанотрубки.

Введение

В последнее время наноструктурированные оксиды металлов, таких как Co, Ni, Fe W и другие, широко изучаются, поскольку они имеют перспективы в самых различных приложениях - электронных, оптических, магнитных, и являются важными функциональными материалами. Наноструктурированные оксиды металлов демонстрируют большой потенциал для практических применений благодаря большому соотношению поверхности к объему и высокой реакционной способности. При применении оксидов в электрохимических устройствах запасаения энергии, в сенсорах и в катализаторах [1] достигаются высокие эксплуатационные характеристики. Оксиды металлов характеризуются, как правило, широкими запрещенными зонами и прозрачностью наряду с хорошими электрическими параметрами, обусловленными электрической проводимостью благодаря собственным дефектам материала и легирующими примесями.

Известно, что мезопористые материалы $\beta\text{-Co(OH)}_2$ и $\beta\text{-Ni(OH)}_2$ весьма перспективны для изготовления высокопроизводительных ассиметричных суперконденсаторов, поскольку имеют высокую теоретическую емкость и относительно низкую стоимость [2-3]. Оксиды-гидроксиды никеля и кобальта является перспективным материалом для широкого круга практических применений: фотокаталитические применения, анодные материалы для литий-ионных батарей [4-5]. Поэтому разработка простых методов синтеза высокодисперсных оксидов переходных металлов и получение электродов с углеродной матрицей и оксидным наполнителем является актуальной задачей для создания высокоемкостных электрохимических устройств хранения и накопления энергии.

Экспериментальные результаты и обсуждение

Для создания композитных электродов, состоящих из оксидных материалов, внедренных в углеродную матрицу, вначале были отработаны способы создания углеродных электродов. В качестве углеродных высокопроводящих материалов с высокой удельной поверхностью были использованы микрокристаллический графит, многостенные углеродные нанотрубки.

Микрокристаллический графит был выделен из углеродной краски путем декантации с последующей промывкой, сушкой и отжигом в инертной атмосфере при 600°C . Морфология полученного материала показана на рисунке 1.

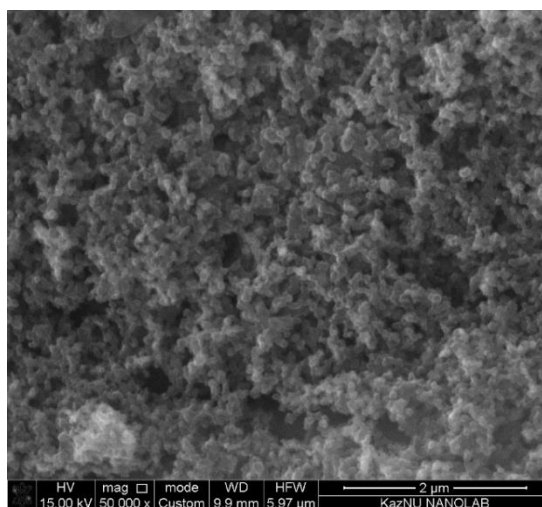

Рис. 1. Морфология использованного в работе микрокристаллического графита.

Многостенные углеродные нанотрубки (МУНТ) были получены простым методом пиролиза аэрозоля. Для синтеза МУНТ ферроцен растворялся в этаноле, который распылялся с помощью ультразвукового генератора аэрозоля, поток аэрозоля переносился транспортным газом – азотом – в трубчатую печь, нагретую до 600°C . МУНТ осаждались на стенках печи и собирались после синтеза. Морфология полученного материала представлена на рисунке 2 (а).

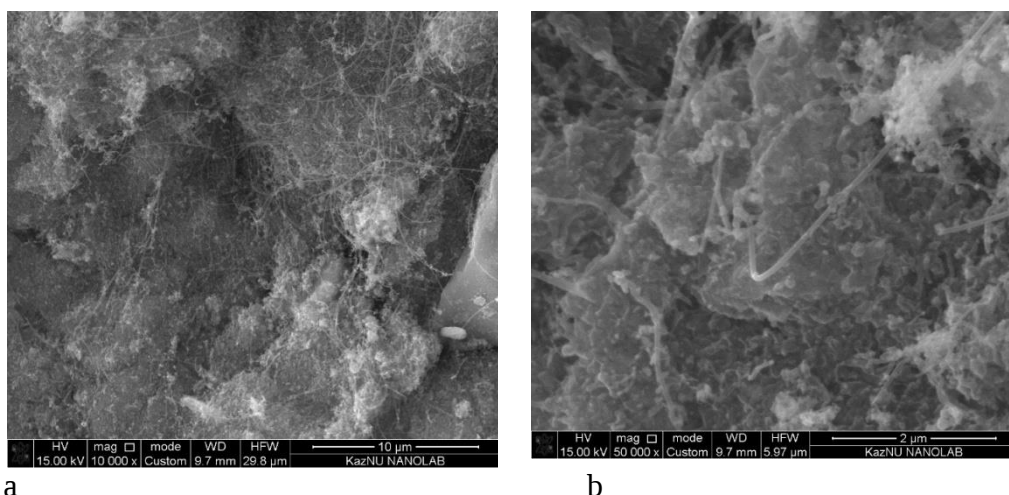

Рис. 2. SEM снимки синтезированных МУНТ (а) и композитов гидроксида никеля в углеродной матрице (b).

Для создания электродов была составлена смесь, состоящая из 85% по весу микрокристаллического графита либо МУНТ, 5% технической сажи и 10 % PVDF (поливинилиденфторид) в виде порошка. Смесь размешивалась с добавлением ацетона до состояния густой пасты. Затем паста наносилась на две предварительно очищенные пластины из никеля. После сушки пасты из пластин составлялся конденсатор с разделителем в виде бумажного фильтра. Пластины сжимались с усилием ~ 20 Н. В качестве электролита применялся раствор 0.5 М КОН. На рисунке 3 (а) приведены кривые циклической вольт-амперометрии CV при скорости развертки 2 и 6 мВ/с. Видно, что CV -зависимости близки к прямоугольным. На рисунке 3 (b) приведены кривые гальваностатического заряда-разряда, имеющие треугольную форму. Это свидетельствует о хорошем качестве конденсатора.

Для определения удельной емкости использованных углеродных материалов были проведены калибровочные измерения, то есть измерения емкости и массы электродов. Удельная емкость электродов, приготовленных в одинаковых условиях, в электролите 0.5 М КОН для микрокристаллического графита составила ~ 50 Ф/г, для МУНТ удельная емкость составила ~ 65 Ф/г. В дальнейшем удельная емкость электродов с частицами оксидов определялась путем сравнения емкостей электродов одинаковой массы с и без наночастиц оксидов.

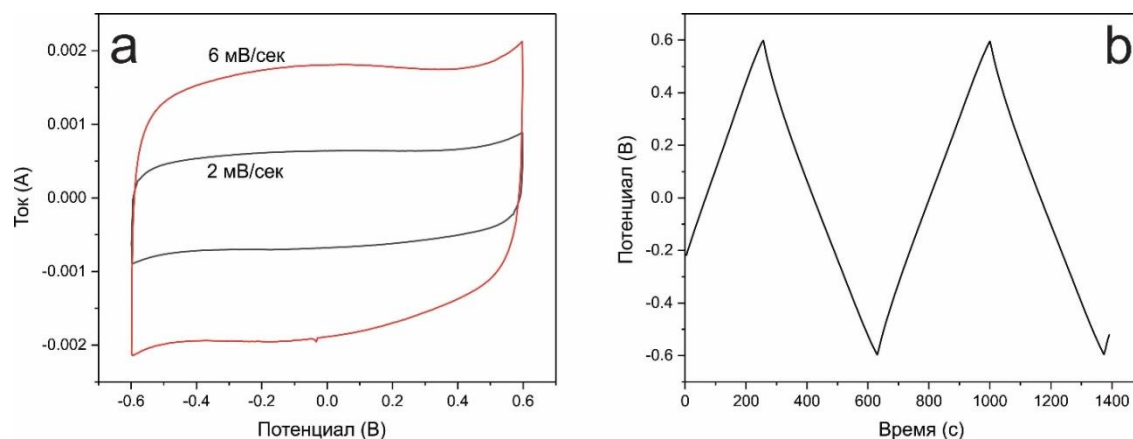

Рис. 3. (а) Циклическая вольт-амперометрия (CV) образца конденсатора, электроды которого изготовлены на основе микрокристаллического графита. Кривые CV измерены в электролите 0.5 М КОН, скорость развертки 2 и 6 мВ/с. (b) – кривые гальваностатического заряда-разряда.

Для достижения более высокой удельной емкости перспективны композитные электроды с углеродной матрицей и наночастицами оксидов металлов. Углеродная матрица обеспечивает высокую удельную поверхность и, соответственно, емкость за счет двойного заряженного слоя на границе электрод-электролит, а также хорошую проводимость всего электрода. Наночастицы оксидов металлов обеспечивают дополнительную емкость за счет протекания фарадеевских реакций перезарядки в приповерхностной области.

Характер процессов перезарядки электродов из оксидов металлов имеет хорошо известный «батарейный» тип с хорошо выраженными анодными пиками зарядки и катодными пиками разряда в случае объемных материалов. Однако, как показано в литературе [6, 7], характер процессов перезарядки становится псевдоемкостным при использовании очень тонких слоев либо наноразмерных (5-10 нм) частиц оксидов металлов. Таким образом, формирование композитных электродов может привести к увеличению удельной емкости.

Формирование композитных электродов отличалось от создания электродов из углеродных материалов тем, что в исходную смесь из углеродного материала, технической сажи и поливинилиденфторида PVDF добавлялся порошок оксида. В различных экспериментах варьировалась массовая доля оксида. Оказалось, что для оптимизации процесса получения композитного электрода с максимальной емкостью важны такие параметры, как соотношение количеств углеродного материала для создания проводящей матрицы с высокой удельной поверхностью и оксидных наночастиц, а также количество связующего полимера и общая толщина рабочего слоя электрода. Эксперименты с порошком гидроксида никеля показали, что для сохранения низкого электросопротивления электрода доля высоко проводящего углеродного компонента не должна быть меньше 50-60 объемных %. Поскольку различные оксиды имели разную плотность, массовая доля оксида должна подбираться в каждом конкретном случае. Для повышения связности материала доля связующего компонента также варьировалась опытным путем в пределах 5-15 весовых %.

В качестве органического растворителя для приготовления суспензии использовался этанол и пропиловый спирт, но наилучшие результаты для достижения однородности смеси получены при использовании ацетона. Обычно процедура создания электрода заключалась в следующем. В стеклянный стаканчик с магнитным якорем загружалась смесь углеродного материала, оксида и связующего полимера PVDF, заливался органический растворитель. Стакан герметически закрывался и помещался на магнитную мешалку для перемешивания в течение 12-18 часов. Затем избыток органического растворителя испарялся до получения необходимой консистенции эмульсии, сравнимой с консистенцией вододисперсионной краски.

Паста наносилась на предварительно очищенную и обезжиренную подложку из никелевой фольги. После высушивания пасты две никелевые подложки с бумажным разделителем между ними помещались в электролит - раствор 0.5 М КОН, и сжимались с усилием ~20 Н. Измерение кривых циклической вольтамперометрии и гальваностатического заряда-разряда проводилось в двухэлектродной схеме.

Проведены измерения емкости композитных электродов в зависимости от количества гидроксида никеля, полученного методом химического осаждения. На рисунке 4 (а, b и c) показаны кривые циклической вольтамперометрии для трех композитных электродов, изготовленных из одной и той же углеродной смеси. Масса гидроксида никеля изменялась как ~5% (рисунок а), ~10% (b) и ~15% (c) от массы углеродной смеси. Как хорошо видно из рисунков, емкость углеродной матрицы остается примерно одинаковой, а вклад за счет фарадеевских реакций растет с ростом массовой доли гидроксида никеля. Заметим также, что при уменьшении скорости развертки потенциала вклад за счет фарадеевских реакций растет быстрее, чем емкость двойного слоя, что свидетельствует о более значительном вкладе в емкость низкочастотных диффузионных фарадеевских процессов в оксиде по сравнению с низкочастотной перезарядкой в двойном заряженном слое в углеродном материале.

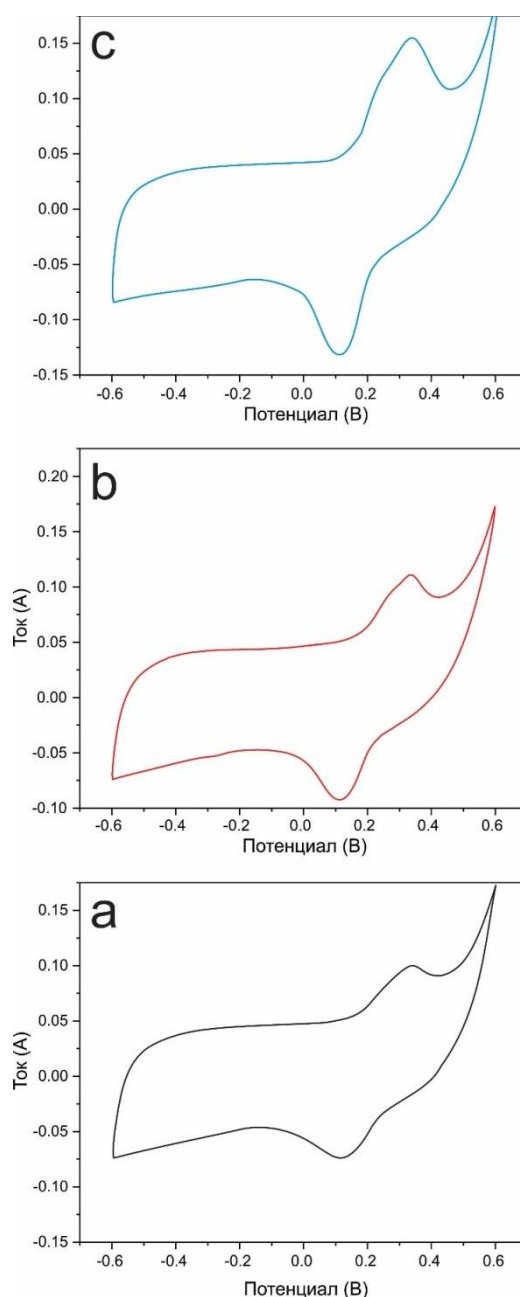

Рис. 4. Кривые циклической вольтамперометрии при скорости развертки 20 мВ/сек для трех композитных электродов с массовой долей гидроксида никеля 5% (a), 10% (b) и 15% (c).

Также были получены электроды из смеси, при изготовлении которой использовалось одинаковое количество (по 0.1 грамм) гидроксида никеля. Для получения электродов было составлено 4 варианта смесей, для чего взято количество углеродного компонента в размере 0.1 грамм (a), 0.15 г (b), 0.2 (c) и 0.3 г (d). Проведена гомогенизация смеси, добавлен связующий полимер и ацетон. После перемешивания и получения однородной суспензии для изготовления электродов было взято 10 мл, 13 мл, 16 мл и 20 мл суспензии смесей a, b, c и d соответственно. Следовательно, количество гидроксида никеля было примерно одинаковым во всех четырех электродах. Результаты измерений кривых циклической вольтамперометрии и емкости этих композитных электродов показаны на рисунке 5 (a, b, c и d).

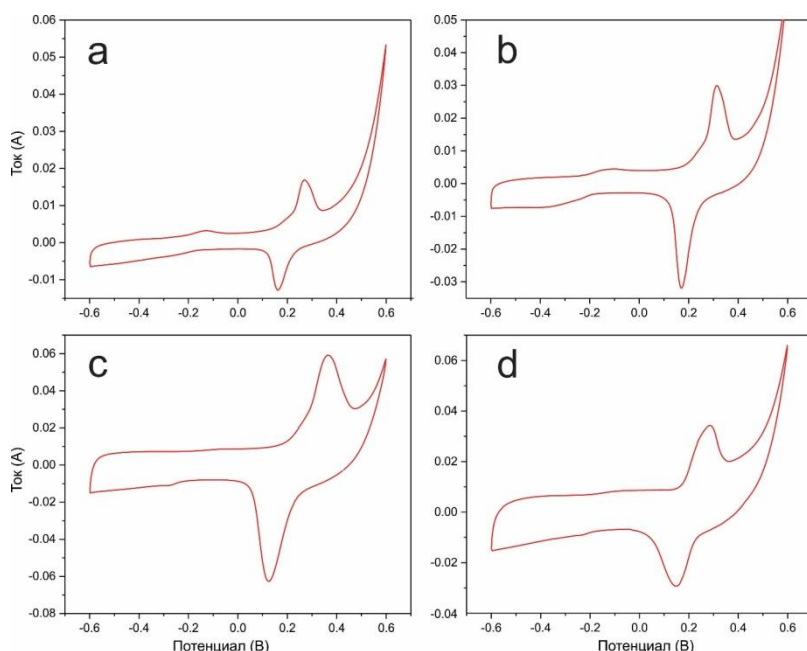

Рис. 5. Кривые циклической вольтамперометрии при скорости развертки 20 мВ/сек для композитных электродов с фиксированной массовой долей гидроксида никеля и растущей долей углеродного компонента.

Как хорошо видно из рисунков 5 (a, b, c и d), емкость, обусловленная окислительно-восстановительными фарадеевскими реакциями, остается примерно одинаковой. Только для рисунка (a) высота пиков заряда-разряда существенно ниже, что может быть обусловлено большой долей оксида, который обладает низкой проводимостью по сравнению с углеродным материалом, поэтому общее электросопротивление в этом электроде более высокое, чем в остальных. Из рисунка видно, что вклад в общую емкость за счет двойного слоя на границе углеродной матрицы и электролита растет с ростом количества углеродного компонента. Оптимальное соотношение оксидной компоненты к углеродной составило 25-35%, при этом достигнута удельная емкость ~ 180 Ф/г при токе 1 А/г. Это значение можно сравнить с типичной емкостью 50-65 Ф/г, которую мы

получали для электродов из углеродного материала. Таким образом, показано, что формированием композитных электродом можно значительно увеличить емкость.

Выводы

Отработан метод создания электродов для суперконденсаторов из углеродного высокодисперсного материала, а также из композитов с наночастицами гидроксида никеля в углеродной матрице. Определены параметры полученных структур. Показана их перспективность для создания электродов с высокой удельной емкостью.

Список литературы

- 1 Ting Guo, Ming-Shui Yao, Yuan-Hua Lin, Ce-Wen Nan. A Comprehensive Review on Synthesis Methods for Transition-Metal Oxides Nanostructures // CrystEngComm. – 2015. –Vol. 17. –P. 3551-3585.
- 2 Sally M.Youssry, I.S. El-Hallag, Rajesh Kumar, Go Kawamura, Atsunori Matsuda, Marwa N. El-Nahass Synthesis of mesoporous $\text{Co}(\text{OH})_2$ nanostructure film via electrochemical deposition using lyotropic liquid crystal template as improved electrode materials for supercapacitors application // Journal of Electroanalytical Chemistry. –2019. –Vol. 857. –P.113728.
- 3 Jingbo Li, Yu Liu, Wei Cao and Nan Chen Rapid in situ growth of $\beta\text{-Ni}(\text{OH})_2$ nanosheet arrays on nickel foam as an integrated electrode for supercapacitors exhibiting high energy density // Dalton Transactions. –2020. –Vol. 49. –P. 4956-4966.
- 4 Babar P.T., Lokhande A.C., Pawar B.S., Gang M.G., Eunjin Jo, Changsik Go, M.P. Suryawanshi, S.M. Pawar, Jin Hyeok Kim Electrocatalytic performance evaluation of cobalt hydroxide and cobalt oxide thin films for oxygen evolution reaction // Applied Surface Science. –2018. –Vol. 427. –P. 253-259.
- 5 Ran Wang, Yanwei Sui, Saifang Huang, Yuguang Pu, Peng Cao High-performance flexible all-solid-state asymmetric supercapacitors from nanostructured electrodes prepared by oxidation-assisted dealloying protocol // Chemical Engineering Journal. –2018. –Vol. 331. –P. 527-535.
- 6 Veronica Augustyn, Patrice Simon and Bruce Dunn Pseudocapacitive oxide materials for high-rate electrochemical energy storage // Energy and Environmental Sciences. –2014. –Vol. 7. –P. 1597-1614.
- 7 Yuanlong Shao, Maher F. El-Kady, Jingyu Sun, Yaogang Li, Qinghong Zhang, Meifang Zhu, Hongzhi Wang, Bruce Dunn, and Richard B. Kaner Design and Mechanisms of Asymmetric Supercapacitors // Chem. Rev. –2018. –Vol. 118. –P. 9233-9280.

СУПКОНДЕНСАТОРЛАР ҮШІН НИКЕЛЬ ГИДРОКСИДІНІҢ НАНОБӨЛШЕКТЕМЕЛЕРІМЕН КӨМІРТЕКТІ ЭЛЕКТРОДТТАРДЫҢ СИПАТТАМАСЫ

Жоғары дисперсті болып келетін көміртекті материалдар матрицасынан тұратын: микрокристаллды графит және көп қабырғалы көміртекті нанотүтікшелер, сондай-ақ, никель гидроксидінің нанобөлшектерінен тұратын толықтырғыштардан жасалған суперконденсаторлар үшін композитті электродтар алынды. $\beta\text{-Co}(\text{OH})_2$ және $\beta\text{-Ni}(\text{OH})_2$ наноұнтақтары ерітіндіден химиялық тұндыру әдісімен алынды. Электродтарды жасау үшін байланыстырушы материал ретінде поливинилиденфторид полимері ұнтақ түрінде қолданылды. Циклды вольтамперометрия әдісімен электродтарды жасаудың негізгі технологиялық кезеңдері, гальваностатикалық заряд-разряд әдісімен алынған құрылымдардың параметрлері анықталды. Көміртекті электродтарды жасауда өткізгіштігі мен сиымдылығы жоғары болып келетін механикалық берік қабаттарды жасау үшін жоғары дисперсті көміртекті материалдардың, ерітінді мен байланыстырушы полимерлердің ең оңтайлы қатынастары анықталды. Алынған электрохимиялық конденсаторлардың сиымдылығын өлшеу мен конденсаторлы құрылымдарды жасаудың әдістемесі өңделді. Жоғары дисперсті көміртекті материалдардан жасалған конденсаторлар циклдік вольтамперометрия қисықтарының типтік тікбұрышты формаларын және гальваностатикалық заряд-разрядқа тәуелділіктің сызықтық төмен-көтерілуін көрсетті. Меншікті сиымдылықтың типтік мәндері алынды ~ 50 Ф/г. Көміртекті матрицадағы никель гидроксидінің нанобөлшектерінен жасалған композитті электродтар сыйымдылықтың ~ 180 Ф/г дейін

жоғарылағанын көрсетті. Меншікті сымдылығы жоғары конденсаторларды құру үшін композиттік электродтардың болашағының перспективтілігі көрсетілді.

Негізгі сөздер: көміртегі материалдары, суперконденсаторлар, нанобөлшектер, металл оксидтері, микрокристаллды графит, көп қабырғалы көміртекті нанотүтікшелер.

CHARACTERIZATION OF CARBON ELECTRODES WITH NANOPARTICLES OF NICKEL HYDROXIDE FOR SUPERCONDENSERS

Composite electrodes for supercapacitors have been obtained, consisting of a matrix of highly dispersed carbon materials: microcrystalline graphite and multi-walled carbon nanotubes, also a filler of nanoparticles of nickel hydroxide. B-Co (OH)₂ and β-Ni (OH)₂ nanopowders were obtained by chemical deposition from solution. To create the electrodes, a polyvinylidene fluoride polymer in the form of a powder was used as a bonding material. The main technological stages of the manufacture of electrodes were determined, the parameters of the obtained structures were measured by the method of cyclic voltammetry and galvanostatic charge-discharge. For the manufacture of carbon electrodes, the optimal ratios of highly dispersed carbon materials, a binder polymer and a solvent have been determined to create mechanically strong layers with high conductivity and capacity. The technique of creating capacitor structures and measuring the capacitance of the obtained electrochemical capacitors has been worked out. Capacitors made of highly dispersed carbon materials showed typical rectangular curves of cyclic voltammetry and a linear decay-rise of the galvanostatic charge-discharge dependences. Typical values of specific capacity ~ 50 F / g were obtained. Composite electrodes made of nickel hydroxide nanoparticles in a carbon matrix demonstrated an increase in capacitance to ~ 180 F / g. It is shown that composite electrodes are promising for creating capacitors with a high specific capacity.

Key words: carbon materials, supercapacitors, nanoparticles, metal oxides, microcrystalline graphite, multi-walled carbon nanotubes.

Information about the authors:

Shyryn Nurbolat, 2nd year PhD student in specialty 6D071000 - Materials science and technology of new materials, Kazakh National University named after al-Farabi. Junior Researcher, National Nanotechnological Laboratory of Open Type (NNLOT), Al-Farabi Kazakh National University, A15E3B4, Almaty, Kazakhstan, e-mail: Shyryn0709@gmail.com

Zhanar Kalkozova, candidate of physical and mathematical sciences, associate professor. Leading Researcher, National Nanotechnological Laboratory of Open Type (NNLOT), Al-Farabi Kazakh National University, A15E3B4, Almaty, Kazakhstan, e-mail: zh.kalkozova@mail.ru

Khabibulla Abdullin, Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor. Chief Researcher, National Nanotechnological Laboratory of Open Type (NNLOT), Al-Farabi Kazakh National University, A15E3B4, Almaty, Kazakhstan, e-mail: kh.a.abdullin@mail.ru

ЭКОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАР**ЭКОЛОГИЯ И ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ****ECOLOGY AND NATURAL SCIENCES**

DOI 10.47649/vau.2020.v58.i3.20

МРНТИ 87.15.21

УДК 556.388

А.Е.Воробьев¹, Р.Ш.Абдинов², К.Л.Щесняк¹¹Российский университет дружбы народов

г.Москва, Российская Федерация

²Атырауский университет имени Х.Досмухамедова

г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: fogel_al@mail.ru

**ПРИРОДНЫЕ И ТЕХНОГЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЗАГРЯЗНЕНИЯ
ПРИРОДНЫХ ВОД МЫШЬЯКОМ**

Раскрыта проблема мышьяка в питьевых водах, обуславливающая нарушение здоровья людей. Показаны основные пути попадания мышьяка из литосферы в питьевые воды. В земной коре мышьяк содержится в скальных горных породах, откуда он под воздействием процессов выветривания переходит в осадочные горные породы, аллювий и илы. Когда подземные воды проходят через участок земной коры, содержащий мышьяк в виде его минералов, то происходит насыщение вод мышьяком. Представлены химические реакции перехода мышьяка в легкорастворимые формы и основные его соединения в природных водах. Объяснен механизм миграции мышьяка в природных поверхностных и подземных водах. В Бангладеш около 60 млн. жителей используют в качестве питьевой зараженные мышьяком подземные воды и, следовательно, подвержены риску отравления. Детализирована карта мира по риску заражения мышьяком природных пресных вод. Показано, что в Казахстане имеются многочисленные геогенные месторождения и рудопоявления мышьяка, которые естественным путем заражают подземные воды. Только в пределах Восточного Казахстана выявлен Западно-Калбинский рудный пояс, имеющий протяженность около 800 км при ширине 80–100 км, рудные объекты которого представлены золото-арсенопиритовыми (с содержанием мышьяка до 2–5 %) рудами. Кроме того, в Казахстане наблюдается значительная техногенная составляющая загрязнения вод мышьяком, обусловленная влиянием горной промышленности: только в отвалах Усть-каменогорского металлургического комбината уже скопилось свыше 300 тыс. т мышьяковистых минеральных продуктов, с ежегодным их приростом в 11 тыс. т. Описан способ захоронения таких отходов, а также локализации мышьяка из подземных загрязненных вод на техногенных геохимических барьерах.

Ключевые слова: Подземные воды, поверхностные воды, мышьяк, загрязнение, влияние на людей, осаждение.

Отдельные участки земной коры зачастую крайне неоднозначны по своему минералогическому и химическому составу [7, 13, 14], что накладывает определенный отпечаток на состав их покрывающих почв, подземных и поверхностных (речных, озерных и т.д.) вод [6, 11, 12], а также биоты.

В частности, на протяжении тысячелетий мышьяк содержащие и листые отложения (образуемые из разрушенных речными водами и атмосферными осадками горных пород Гималаев) сформировали древнюю равнину в долинах дельте рек Ганг, Брахмапутра и Мегхна (рис. 1), которая в настоящее время представляет собой довольно густонаселенную (500 млн. жителей) территорию, площадью 700 тыс. км² [24]. При этом необходимо отметить, что равнины,

находящиеся у подножий Гималаев, относятся к числу территорий Земли с наиболее высоким в мире содержанием мышьяка, при средней его концентрации в земной коре - $1,7 \cdot 10^{-4} \%$.

Рис. 1. Речная сеть Ганга, Мегхна и Брахмапутры

Из мышьяк содержащих аллювиальных отложений этот токсичный элемент (As) попадает в питьевые воды и отравляет использующее их население. При этом в подземных водах обычное содержание мышьяка составляет 0,5–10 мкг/л [22], но в отдельных регионах Земли оно достигает 5 мг/л и более, что способно вызвать серьезное хроническое отравление людей [19]. Результат их употребления: поражение кожи людей, заболевание дыхательной и сердечно-сосудистой систем, возникновение некоторых видов рака, развитие гангрены, а также возможны тяжелые нарушения в работе мозга и организма человека в целом [20].

В 1992 г. было установлено, что в Бангладеш в некоторых близ поверхностных грунтовых водах содержание мышьяка превышает концентрацию 0,05 мг/л [17], что намного превышает норму (0,01 мг/л), допустимую критериями ВОЗ.

На интенсивность поступления мышьяка в поверхностные и подземные воды влияет целый комплекс условий [1]: особенности геохимических обстановок, наличие ионов мышьяка (образующих растворимые комплексы), наличие водопроводящих («живых») разломов [3, 5] и некоторые техногенные факторы. Так, в ходе осуществляемых исследований было установлено, что мышьяк попадает в речные и подземные воды несколькими путями [17].

Во-первых, вымыванием на земную поверхность дождевой водой из приземной атмосферы, куда мышьяк (в среднем 0,03 мкг/л) попадает в результате испарения с поверхности почв, ветровой эрозии, из вулканических эманаций или морских аэрозолей [22], а также в форме пылевых частиц (As_2O_3), образующихся при пылении на горных предприятиях [4, 8, 10], сжигании топлив и выплавки руды на металлургических заводах.

Во-вторых, проникновение мышьяка в воду подземного питьевого горизонта происходит за счет окисления различных сульфидов (в том числе и серного колчедана), содержащих в своей минеральной матрице мышьяк [24, 22]. Наиболее часто подземные воды с высоким содержанием As формируются в водоносных горизонтах, сложенных песчано-сланцевыми породами, в которых его концентрация обычно максимальна [15].

Так, массовое выкачивание вод из грунтовых горизонтов жителями Бангладеш свыше 50 лет для своих нужд и полива сельскохозяйственных посадок, привело к существенному понижению уровня подземных вод [17, 23]. В результате мышьяк содержащие минералы (прежде всего - серный колчедан) и

сопутствующие горные породы вступили в прямой контакт с кислородом атмосферного воздуха, который их окисляет.

Также возможно окислении содержащих мышьяк гидроокисей железа под воздействием органического углерода [17]. Кроме того, было установлено, что некоторые бактерии (с помощью специальных ферментов) запускают химические реакции, отцепляя оксиды железа, которые прежде удерживали мышьяк в связанном виде в составе его минералов-носителей [24].

Особая техногенная геоэкологическая ситуация сложилась в дельте р. Ганга, где в 1970-х началось бурение скважин, чтобы люди не пили поверхностную воду, заражённую болезнетворными микроорганизмами [18]. Такие бактериологические проблемы стали появляться в 1960-х гг., когда в странах Юго-Восточной Азии многие поверхностные водные источники оказались заражены патогенными бактериями, т.к. не были защищены от попадания в них не очищенной канализации или сельскохозяйственных стоков [24]. Поэтому в 1969 г. здесь было создано свыше миллиона скважин-колодцев.

При этом большинство скважин были заложены до глубины 50-200 м и заканчиваясь сразу, как только достигали первого слоя воды, не содержащего поверхностных бактерий [24]. Но именно на этой глубине в последствие были обнаружены основные залежи мышьяка в недрах это горегииона, о которых ранее не было известно.

Кроме того, отмечены высокие концентрации мышьяка в поровых водах не консолидированных осадков, а также в рассолах и нефтяных водах [22], что представляет определенную опасность для нефтедобывающих регионов Казахстана [26] (табл. 1), Северного Кавказа.

Таб.1 Основные показатели качества морской воды при добыче и транспортировке нефти на Каспийском море в Республике Казахстан (данные 2006-2016гг.) [18]

Показатель		Объект				
		Кашаган	Каламас	Кайран	Актоты	Промысловые трубопроводы
Температура, °C	max	32	32	29	30	31
	min	18	22	24	26	15
Соленость, % мас	max	8,6	9,6	6	8	5
	min	6	6	3	4	2,2
Прозрачность, м	max	6,1	4,5	1,8	1,3	1,6
	min	1,5	1,7	0,2	0,4	0,6
Мутность, мг/л	max	65,091	26,039	52	39,117	65,078
	min	13,013	0	0,091	0,078	0,039
Водородный показатель pH	max	8,75	8,25	8,6	8,4	8,8
	min	8,04	8	8,25	8	7,75
Растворенный кислород	max	16,1	15	14,9	15,2	16
	min	10,2	9	9,1	9	9,9
Углеводороды, мг/дм ³	max	1,600	1,509	1,100	0,300	0,900
	min	0	0	0	0	0
Фенолы, мг/дм ³	max	0,08	0,059	0,065	0,055	0,071
	min	0	0	0	0	0
Тяжелые металлы и мышьяк, мкг/дм ³	max	700,0	1100,01	100,0	1000,0	100,0
	min	0	0	0	0	0
Биогенные соединения, мг/дм ³ :						
Азот аммонийный, мг/дм ³	max	0,587	0,03	0,08	0,08	0,587
	min	0,02	0,03	0,03	0,03	0,04
Азот нитритный, мг/дм ³	max	0,065	0,011	0,011	0,011	0,011
	min	0,02	0,005	0,005	0,005	0
Азот нитратный, мг/дм ³	max	6,5	8,05	0,005	1	3
	min	0	0	0,001	0,01	0
Азот общий, мг/дм ³	max	2,26	0,78	0,60	0,60	-
	min	0,4	0,20	-	-	-
Фосфор общий, мг/дм ³	max	0,010	0,488	0,35	0,35	-
	min	0,005	0,110	0,02	0,02	0,013

Исследователи из Швейцарского федерального института водных наук и технологий (Eawag) разработали карту мира (рис. 2), где была обозначена степень риска попадания мышьяка в грунтовые воды, определенная на основе особенностей имеющихся условий территорий.

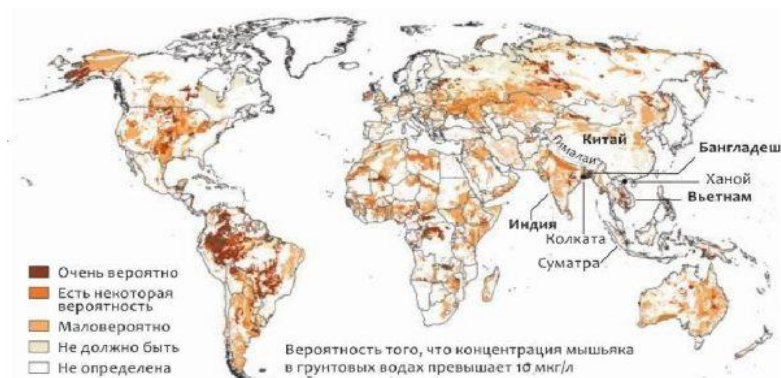

Рис. 2. Карта риска заражения мышьяком природных пресных вод [24]

Было установлено, что благодаря наличию значительного количества кислорода в поверхностных водах, в сочетании с низким уровнем значения pH, питьевые воды некоторых районов Аргентины, Чили, Китая, Вьетнама, Индии, Бангладеш, Непала, Тайваня, Казахстана, Монголии, северо-запада США и некоторых др. стран попадают в эту группу риска [24].

Рис. 3. Озеро Кобейтуз, Акмолинская область, Казахстан

В Восточном Казахстане Западно-Калбинский рудный пояс (имеющий протяженность около 800 км при ширине 80–100 км) значительно насыщен золото-арсенопиритовыми рудными объектами различного масштаба (с содержанием мышьяка до 2–5 %) [21]: здесь их количество превышает 500, что тоже сказывается на концентрации в природных водах мышьяка.

Кроме того, в Казахстане наблюдается значительная техногенная составляющая загрязнения вод мышьяком, обусловленная влиянием горной промышленности. Так, в отвалах Усть-каменогорского металлургического комбината уже скопилось около 300 тыс. т мышьяковистых продуктов, а ежегодный их прирост составляет 11 тыс. т. Также необходимо отметить, что на уровень загрязненности мышьяком озера Балхаш (занимающего 2-е место по объему в Казахстане) оказывают влияние сбросы ПО "Балхашмыс", со сточными водами которого (объемом 91041 тыс.м³ в год) в этот водоем ежегодно поступает 0,465 т этого элемента [2]. А концентрация мышьяка в водах р. Илек уже превышает допустимую в 400 раз [25]. Кроме того, в поверхностных водах озера Кобейтуз (рис. 3) были установлены довольно высокие (20,7 мг/дм³) концентрации мышьяка.

В г. Свирске Иркутской области (РФ) для мышьяковых отходов, накопившихся при работе металлургического завода, был построен специальный саркофаг: 15 м в высоту, 50 м в ширину и более 1 км в длину, с вместимостью - 250 тыс. м³[21]. В нем были захоронены 150 тыс. т мышьяковистых огарков, а также все сооружения и оборудование металлургического завода, 16 тыс. т строительного мусора и порядка 40 тыс. т зараженной почвы.

Список литературы

- 1 Абдулмуталимова Т.О., Ревич Б.А. Сравнительный анализ содержания мышьяка в подземных водах Северного Дагестана // Юг России: экология, развитие. Т 7, N 2, 2012. С. 81-86.
- 2 Водные ресурсы республики Казахстан и их загрязнители // <https://lektsii.org/6-90149.html>.
- 3 Воробьев А.Е., Дьяконов В.В., Мадаева М.З., Сулейманов А.М. Водопроницающие разломы горной части Северной Осетии // XIII Международная конференция «Ресурсовоспроизводящие, малоотходные и природоохранные технологии освоения недр». Москва-Тбилиси, М., РУДН. 2014. С. 332-334.
- 4 Воробьев А.Е., Мадаева М.З. Динамика развития загрязнения поверхностной гидросферы Северной Осетии // Сборник статей VI Международной научно-практической конференции «Инновации в технологиях и образовании». Часть 2. Белово. КГТУ. 2013. С. 70-71.
- 5 Воробьев А.Е., Мадаева М.З. Миграция флюидов по активным разломам и зонам трещиноватости Северной Осетии // Материалы XII международной конференции «Ресурсовоспроизводящие, малоотходные и природоохранные технологии освоения недр» Москва (Россия) – Занджан (Иран). М., РУДН. 2013. С. 761-762.
- 6 Воробьев А.Е., Мадаева М.З. Основные особенности загрязнения подземных вод пород высокогорных территорий // X международная научно-практическая конференция «Инновации в технологиях и образовании». Ч 1. Белово. Изд-во филиала ун-та «Св. Кирилла и Св. Мефодия». Великово Тырново. Болгария. 2017. С. 50-52.
- 7 Воробьев А.Е., Мадаева М.З. Петрографические свойства горных пород Северной Осетии и оценка возможных геоэкологических рисков // Сборник научных статей международной научно-технической конференции «Проблемы и пути инновационного развития горно-металлургической отрасли». Часть 1. Ташкент. ТашГТУ. 2014. С. 171-173.
- 8 Воробьев А.Е., Мадаева М.З. Пылевая нагрузка от горнотехнических дорог Северного Кавказа на биосферу // Материалы III Международной конференции «Горное, нефтяное, геологическое и геоэкологическое образование в XXI веке», Москва - Горно-Алтайск, 2008. - Москва: РУДН, 2008. – С. 172-174.
- 9 Воробьев А.Е., Воробьев К.А., Мадаева М.З., Хаджиев А.А., Турлуев Р.А.-В. Способ захоронения жидких стоков в геологической среде // Патент на изобретение РФ №2713796. 2019.
- 10 Воробьев А.Е., Побыванец В.С., Мадаева М.З. и др. Экологическая нагрузка от горноперерабатывающих предприятий Северокавказского региона и обеспечение его промышленной безопасности // Материалы III Международной конференции «Горное, нефтяное, геологическое и геоэкологическое образование в XXI веке», Москва - Горно-Алтайск, 2008. - Москва: РУДН, 2008. – С. 182-185.
- 11 Воробьев А.Е., Роман А.Т., Мадаева М.З. Геологическая деятельность подземных вод // Материалы XI Международной конференции «Ресурсовоспроизводящие, малоотходные и природоохранные технологии освоения недр», 18-21 сент. 2012 г. – Усть-Каменогорск: ВКГТУ, 2012. – Т. II. - 32 с.
- 12 Воробьев А.Е., Роман А.Т., Мадаева М.З. Подземные воды, их геологическая и гидрогеологическая деятельность // Материалы 11-ой международной конференции: Ресурсовоспроизводящие, малоотходные и природоохранные технологии освоения недр. М., РУДН. 2012. С. 252-255.
- 13 Воробьев А.Е., Шамшиев О.Ш., Мадаева М.З., Толобаева Н.Т., Хаджиев А.А. Основные закономерности металлогении мезо-кайнозойских комплексов Южного Тянь-Шаня // В сборнике: Горизонты науки: материаловедение и металлургия / Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 100-летию ФГБОУ ВО "ГГНТУ им. М.Д. Миллионщикова". ГГНТУ. Грозный. 2019. С. 104-111.
- 14 Воробьев А.Е., Шамшиев О.Ш., Мадаева М.З. Структурно-петрографические свойства горных пород высокогорных территорий и особенности загрязнения подземных вод. Монография. Бишкек (Кыргызстан). ИЦ «Текник». 2013. 176 с.
- 15 Киреева Т.А. Гидрогеохимия. М., МГУ. 2016.

16 Мельник Л.А., Бабак Ю.В., Гончарук В.В. Проблемы удаления соединений мышьяка из природных вод в процессе баромембранной обработки // Химия и технология воды. т. 34, №3. 2012. С. 273-282.

17 Над Бангладеш нависла угроза массового отравления мышьяком // https://yandex.ru/turbo/newsru.com/s/world/09dec2002/otravl_banglad.html.

18 Насырова Л.А., Сафаров А.М., Максотова А.М. Анализ основных показателей качества морской воды при добыче и транспортировке нефти на Каспии в Республике Казахстан // X международная научно-практическая конференция. 2017. С. 254-256.

19 Откуда мышьяк в бангладешских колодцах? // <https://earth-chronicles.ru/news/2011-10-27-10625>.

20 Пакистанцы подверглись воздействию повышенной концентрации мышьяка через загрязненную воду // <https://tass.ru/plus-one/5511809>.

21 Париков Ю.С., Мукаева А.Е. Экологическая безопасность отработки золото-мышьяковых месторождений Восточного Казахстана // Геология и охрана недр. № 2 (67). 2018. С. 60-65.

22 Самедов Ш.Г., Ибрагимова Т.И. Загрязнение подземных вод мышьяком равнинной части Дагестана // Экология и промышленность России. Т 19. N 5. С. 61-63.

23 Самедов Ш.Г., Ибрагимова Т.И. Экологические аспекты содержания мышьяка в подземных водах равнинной части Дагестана // Труды Института геологии Дагестанского научного центра РАН N 63. 2014. С. 278-281.

24 Смертоносная вода // <https://scientifically.info/publ/7-1-0-260>.

25 Химически опасные воды // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31200551#pos=3;-81.

26 Воробьев А.Е., Абдинов Р.Ш., Воробьев К.А. Вестник Атырауского государственного университета имени Халела Досмухамедова. №4(55)2019, -С.184-201.

ТАБИҒИ СУЛАРДЫҢ КҮШӘНМЕН ЛАСТАНУЫНЫҢ ТАБИҒИ ЖӘНЕ ТЕХНОГЕНДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Денсаулыққа зиян келтіретін ауыз су құрамындағы мышьяк мәселесі ашылды. Литосферадан мышьяқты ауыз суға түсетінің негізгі жолдары көрсетілді. Мышьяқтың тез еритін формаларға және оның табиғи сулардағы негізгі қосылыстарына ауысуының химиялық реакциялары келтірілді. Табиғи тұщы сулардың мышьякпен ластану қаупі туралы әлемнің толық картасы. Табиғи беткі және жер асты суларында мышьяқтың қоныс аудару механизмі түсіндіріледі. Техногендік геохимиялық тосқауылдарда жерасты ластанған суларынан мышьяк оқшалауның әдісі сипатталды. Табиғи беткі және жер асты суларында мышьяқтың қоныс аудару механизмі түсіндіріледі. Бангладеште шамамен 60 миллион адам мышьякпен ластанған жер асты суларын ішу үшін пайдаланады, сондықтан улану қаупі бар. Табиғи тұщы сулардың мышьякпен ластану қаупі туралы әлемнің толық картасы. Қазақстанда жер асты суларын табиғи түрде ластайтын мышьяқтың көптеген техногендік кен орындары мен кен көріністері бар екендігі көрсетілген. Тек Шығыс Қазақстан шекарасында Батыс Калбинский кен белдеуі анықталды, оның ұзындығы 800 км-ге және ені 80–100 км, оның кен нысандары алтын-арсенипиритпен (құрамында мышьяк мөлшері 2–5% дейін) рудалармен ұсынылған. Сонымен қатар, Қазақстанда тау-кен өнеркәсібінің әсерінен мышьякпен судың ластануының айтарлықтай техногендік компоненті бар: тек Өскемен металлургия зауытының үйінділерінде 300 мың тоннадан астам мышьяк минералды өнімдері жиналып, жылдық өсімі 11 мың тоннаға жетті, жерлеу әдісі сипатталған. осындай қалдықтар, сондай-ақ техногендік геохимиялық тосқауылдардағы жерасты ластанған суларынан мышьяқтың локализациясы.

Негізгі сөздер: Табиғи сулар, күшән, мышьяк, ластану, техногендік ерекшеліктер, жер асты сулар, адамға әсерлері.

NATURAL AND TECHNOGENIC FEATURES OF POLLUTION NATURAL WATER ARSENIC

The problem of arsenic in drinking water, which causes a violation of human health, is revealed. The main ways of arsenic ingress from the lithosphere into drinking water are shown. In the earth's crust, arsenic is contained in rocky rocks, from where it under the influence of weathering processes passes into sedimentary rocks, alluvium and silts. When underground water passes through a section of the earth's

crust containing arsenic in the form of its minerals, the water is saturated with arsenic. Chemical reactions of arsenic transition to easily soluble forms and its main compounds in natural waters are presented. The mechanism of arsenic migration in natural surface and underground waters is explained. In Bangladesh, about 60 million people use arsenic-contaminated groundwater as drinking water and are therefore at risk of poisoning. Detailed map of the world on the risk of arsenic contamination of natural fresh water. It is shown that in Kazakhstan there are numerous geogenic deposits and ore occurrences of arsenic, which naturally infect groundwater. The West Kalba ore belt, which is about 800 km long and 80-100 km wide, has been identified only within Eastern Kazakhstan, and its ore objects are represented by gold-arsenopyrite (with an arsenic content of up to 2-5 %) ores. In addition, Kazakhstan has a significant technogenic component of arsenic water pollution due to the influence of the mining industry: only in the dumps of the Ust-Kamenogorsk metallurgical plant, more than 300 thousand tons of arsenic mineral products have already accumulated, with an annual increase of 11 thousand tons. The method of disposal of such waste, as well as localization of arsenic from underground polluted waters on technogenic geochemical barriers, is described.

Keywords: Groundwater, surface water, arsenic, pollution, effects on people, precipitation.

References

- 1 Abdulmutalimova T.O., Revich B.A. Sravnitel'nyj analiz sodержaniya mysh'jaka v podzemnyh vodah Severnogo Dagestana // Jug Rossii: jekologija, razvitie. T 7, N 2, 2012. S. 81-86.
- 2 Vodnye resursy respubliki Kazahstan i ih zagryazniteli // <https://leksi.org/6-90149.html>.
- 3 Vorob'ev A.E., D'jakonov V.V., Madaeva M.Z., Sulejmanov A.M. Vodoprovodjashhie razlomy gornoj chasti Severnoj Osetii // XIII Mezhdunarodnaja konferencija «Resursovosproizvodjashhie, maloohodnye i prirodohrannye tehnologii osvoenija nedr». Moskva-Tbilisi, M., RUDN. 2014. S. 332-334.
- 4 Vorob'ev A.E., Madaeva M.Z. Dinamika razvitiya zagryaznenija poverhnostnoj gidrosfery Severnoj Osetii // Sbornik statej VI Mezhdunarodnoj nauchno-praktičeskoj konferencii «Innovacii v tehnologijah i obrazovanii». Chast' 2. Belovo. KGTU. 2013. S. 70-71.
- 5 Vorob'ev A.E., Madaeva M.Z. Migracija fljuidov po aktivnym razlomam i zonam treshhinovosti Severnoj Osetii // Materialy XII mezhdunarodnoj konferencii «Resursovosproizvodjashhie, maloohodnye i prirodohrannye tehnologii osvoenija nedr» Moskva (Rossija) – Zandzhan (Iran). M., RUDN. 2013. C. 761-762.
- 6 Vorob'ev A.E., Madaeva M.Z. Osnovnye osobennosti zagryaznenija podzemnyh vod porod vysokogornyh territorij // H mezhdunarodnaja nauchno-praktičeskaja konferencija «Innovacii v tehnologijah i obrazovanii». Ch 1. Belovo. Izd-vo filiala un-ta «Sv. Kirilla i Sv. Mefodija». Velikovo Tynovo. Bolgarija. 2017. S. 50-52.
- 7 Vorob'ev A.E., Madaeva M.Z. Petrograficheskie svojstva gornyh porod Severnoj Osetii i ocenka vozmožnyh geojekologičeskikh riskov // Sbornik nauchnyh statej mezhdunarodnoj nauchno-tehnicheskaj konferencii «Problemy i puti innovacionnogo razvitiya gorno-metallurgičeskaj otrasli». Chast' 1. Tashkent. TashGTU. 2014. S. 171-173.
- 8 Vorob'ev A.E., Madaeva M.Z. Pylevaja nagruzka ot gornotehnicheskikh dorog Severnogo Kavkaza na biosferu // Materialy III Mezhdunarodnoj konferencii «Gornoe, neftjanoe, geologičeskoe i geojekologičeskoe obrazovanie v XXI veke», Moskva - Gorno-Altajsk, 2008. - Moskva: RUDN, 2008. – S. 172-174.
- 9 Vorob'ev A.E., Vorob'jov K.A., Madaeva M.Z., Hadzhiev A.A., Turluev R.A.-V. Spособ zahoroneniya zhidkikh stokov v geologičeskaj srede // Patent na izobretenie RF №2713796. 2019.
- 10 Vorob'ev A.E., Pobyanec V.S., Madaeva M.Z. i dr. Jekologičeskaja nagruzka ot gornopererabatyvajushchih predpriyatij Severokavkazskogo regiona i obespechenie ego promyshlennoj bezopasnosti // Materialy III Mezhdunarodnoj konferencii «Gornoe, neftjanoe, geologičeskoe i geojekologičeskoe obrazovanie v XXI veke», Moskva - Gorno-Altajsk, 2008. - Moskva: RUDN, 2008. – S. 182-185.
- 11 Vorob'ev A.E., Roman A.T., Madaeva M.Z. Geologičeskaja dejatel'nost' podzemnyh vod // Materialy HI Mezhdunarodnoj konferencii «Resursovosproizvodjashhie, maloohodnye i prirodohrannye tehnologii osvoenija nedr», 18-21 sent. 2012 g. – Ust'-Kamenogorsk: VKGTU, 2012. – T. II. - 32 c.
- 12 Vorob'ev A.E., Roman A.T., Madaeva M.Z. Podzemnye vody, ih geologičeskaja i gidrogeologičeskaja dejatel'nost' // Materialy 11-oj mezhdunarodnoj konferencii: Resursovosproizvodjashhie, maloohodnye i prirodohrannye tehnologii osvoenija nedr. M., RUDN. 2012. S. 252-255.
- 13 Vorob'ev A.E., Shamshiev O.Sh., Madaeva M.Z., Tolobaeva N.T., Hadzhiev A.A. Osnovnye zakonomernosti metallogenii mezo-kajnozoijskich kompleksov Juzhnogo Tjan'-Shanja // V sbornike: Gorizonty nauki: materialovedenie i metallurgija / Materialy Mezhdunarodnoj nauchno-praktičeskoj

konferencii, posvjashhennoj 100-letiju FGBOU VO "GGNTU im. M.D. Millionshhikova". GGNTU. Groznyj. 2019. S. 104-111.

14 Vorob'ev A.E., Shamshiev O.Sh., Madaeva M.Z. Strukturno-petrograficheskie svojstva gornyh porod vysokogornyh territorij i osobennosti zagriznenija podzemnyh vod. Monografija. Bishkek (Kyrgyzstan). IC «Teknik». 2013. 176 s.

15 Kireeva T.A. Gidrogeohimija. M., MGU. 2016.

16 Mel'nik L.A., Babak Ju.V., Goncharuk V.V. Problemy udalenija soedinenij mysh'jaka iz prirodnyh vod v processe baromembrannoj obrabotki // Himija i tehnologija vody. t. 34, №3. 2012. S. 273-282.

17 Nad Bangladesh navisla ugroza massovogo otravlenija mysh'jakom // https://yandex.ru/turbo/newsru.com/s/world/09dec2002/otravl_banglad.html.

18 Nasyrova L.A., Safarov A.M., Maksotova A.M. Analiz osnovnyh pokazatelej kachestva morskoy vody pri dobyche i transportirovke nefti na Kaspii v Respublike Kazahstan // X mezhdunarodnaja nauchno-prakticheskaja konferencija. 2017. S. 254-256.

19 Otkuda mysh'jak v bangladeshskih kolodcah? // <https://earth-chronicles.ru/news/2011-10-27-10625>.

20 Pakistancy podverglis' vozdeystviyu povyshennoj koncentracii mysh'jaka cherez zagriznennuju vodu // <https://tass.ru/plus-one/5511809>.

21 Parilov Ju.S., Mukaeva A.E. Jekologicheskaja bezopasnost' otrabotki zoloto-mysh'jakovyh mestorozhdenij Vostochnogo Kazahstana // Geologija i ohrana neдр. № 2 (67). 2018. S. 60-65.

22 Samedov Sh.G., Ibragimova T.I. Zagriznenie podzemnyh vod mysh'jakom ravninnoj chasti Dagestana // Jekologija i promyshlennost' Rossii. T 19. N 5. S. 61-63.

23 Samedov Sh.G., Ibragimova T.I. Jekologicheskie aspekty sodержaniya mysh'jaka v podzemnyh vodah ravninnoj chasti Dagestana // Trudy Instituta geologii Dagestanskogo nauchnogo centra RAN N 63. 2014. S. 278-281.

24 Smertonosnaja voda // <https://scientifically.info/publ/7-1-0-260>.

25 Himicheski opasnye vody // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31200551#pos=3;-81.

26 Vorob'ev A.E., Abdinov R.Sh., Vorob'ev K.A. Vestnik Atyrauskogo gosudarstvennogo universiteta imeni Halela Dosmuhamedova. №4(55)2019, -S.184-201.

Information about the authors:

Alexander Vorobyov, Doctor of Engineering, professor, chief researcher of Peoples' Friendship University of Russia, Moscow Miklukho Maclay 6 fogel_al@mail.ru 8-916-081-10-43

Rauan Abdinov, Phd Senior Lecturer of the Department of Ecology Atyrau, Kazakhstan, Almagul district 18 Abdinov.r@gmail.com 87017386923

Kirill Shchesnyak, Doctor of Economics, professor, director of Institute of innovative engineering technologies Peoples' Friendship University of Russia Moscow Miklukho Maclay 6

DOI 10.47649/vau.2020.v58.i3.21

УДК 544.77.052.12

МРНТИ 31.15.37

Ж.Б.Оспанова¹, Н.Әбеу¹, Б.Тасенова¹

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби
г. Алматы, Республика Казахстан
zhanospan@mail.ru, zhanar.ospanova@kaznu.kz

ПОВЕРХНОСТНОЕ НАТЯЖЕНИЕ СМЕСЕЙ ПОЛИАКРИЛАМИДА С НЕИОННЫМИ ПОВЕРХНОСТНО-АКТИВНЫМИ ВЕЩЕСТВАМИ

Целью работы является изучение поверхностных свойств смесей полиакриламида (ПАА) с неионными поверхностно-активными веществами. В работе были получены кинетические кривые снижения поверхностного натяжения ПАА в области концентраций $1 \cdot 10^{-5} \div 1 \cdot 10^{-3}$ основ-моль/л. На основании равновесных значений поверхностного натяжения получены изотермы поверхностного натяжения водных растворов композиционных смесей на основе полиакриламида (ПАА) с поверхностно-активными веществами - неионным амфотерным N,N-диметилдодециламинN-оксидом (ДМДАО) и неионным кокоамидопропилбетаином (КАПБ). Показано, что композиции ПАВ с полимером в области низких концентраций обладают менее низким поверхностным натяжением, что связано с увеличением поверхностной активности композиций ПАВ - ПАА по сравнению с индивидуальными ПАВ. По изотермам поверхностного натяжения были определены критические концентрации мицеллообразования (ККМ) ПАВ и композиций ПАВ-ПАА. Установлено, что добавление полимера к ПАВ понижает ККМ на порядок для смеси ДМДАО – ПАА и более чем на два порядка для смеси КАПБ – ПАА, что также свидетельствует о повышении поверхностной активности смесей ПАВ-полимер. Использование композиций ПАА с ПАВ в качестве стабилизаторов пен и эмульсий открывает перспективу для разработки эффективных эмульгаторов и пенообразователей.

Ключевые слова: N,N-диметилдодециламин N-оксид, кокоамидопропилбетаин, полиакриламид, устойчивость, поверхностное натяжение

Введение

Взаимодействие полиэлектролитов с поверхностно-активными веществами сопровождается значительными конформационными превращениями полиэлектролитных цепей. Изменения конформации полиэлектролитов, наблюдаемые при электростатическом связывании ими ПАВ, сопровождаются повышением их компактизации. Связывание же ПАВ с полиэлектролитами за счет гидрофобных взаимодействий приводит, наоборот, к разворачиванию макромолекулярного клубка и улучшению растворимости полиэлектролита.

Степень проявления этих эффектов зависит от многих факторов: природы (дифильности, типа функциональных групп) полиэлектролита и ПАВ, молекулярной массы ПЭ, относительной концентрации полиэлектролита и ПАВ в растворе, температуры, pH и др. Взаимодействия полиэлектролитов с ПАВ дают возможность управления конформацией макромолекул полиэлектролитов в водных растворах путем варьирования гидрофобности их полимерных цепей в зависимости от типа и количества добавленного ПАВ. Эти результаты представляют большой интерес для интерпретации коллоидно-химических процессов, протекающих на различных границах раздела фаз в присутствии смесей полиэлектролитов и ПАВ.

Поскольку основным фактором в стабилизации дисперсных систем является термодинамический фактор устойчивости представляет интерес изучение поверхностного натяжения водных растворов ПАВ, ПАА и их смесей для

выявления влияния взаимодействия ВМПАВ с мицеллообразующими ПАВ на свойства их адсорбционных слоев, с целью создания новых типов высокоэффективных стабилизаторов пен, эмульсий, флотореагентов, флокулянтов и структурообразователей минеральных дисперсий.

Объекты и методы исследования

В работе было проведено исследование коллоидно-химических свойств полимера ПАА (Мг 12 млн.) и его смесей с растворами неионных ПАВ - N,N-диметилдодециламин N-оксидом (ДМДАО) и кокоамидопропилбетаином (КАПБ) различной концентрации. Поверхностное натяжение водных растворов ЦПБ, СФ, ПАА и их смесей ЦПБ-ПАА и СФ-ПАА измерялось методом погруженной пластинки Вильгельми на приборе седиментометр-тензиометр СТ-СВ-2 с использованием алюминиевой пластинки размером $(24 \times 24) \times 10^{-3}$ м. Прибор создан на основе электронных весов и портативного компьютера. Измерение вязкости растворов полимера и его смесей с ПАВ проводилось в капиллярном вискозиметре Убеллоде с висющим уровнем (время истечения растворителя ~ 100-120 с.). Все опыты проводились при комнатной температуре $25^{\circ}\text{C} \pm 0,1^{\circ}\text{C}$. Точность измерения приведенной $\eta_{\text{пр}}$ и характеристической $[\eta]$ вязкостей составляла $\pm 1\%$.

Результаты и их обсуждение

Известно, что свойства растворов полимеров определяются химическим строением макромолекул, чередованием их звеньев и природой боковых групп. Большое влияние на свойства растворов полимеров оказывают специфические взаимодействия полимерных цепей, а также взаимодействие последних с молекулами растворителя [1-3].

Полиакриламид (ПАА) – водорастворимый неионный полимер, обладающий практически ценными качествами, благодаря которым находит широкое применение в различных отраслях производства. В частности ПАА имеет флокулирующие и коагулирующие свойства, применяется для очистки сточных вод, для получения гелей медицинского назначения, косметологии, в производстве минеральных удобрений, в нефтяной промышленности для заводнения пластов и при нефтедобыче в буровых растворах, как регулятор водоотдачи и ингибитор реакции набухания глины [4-6].

Несмотря на вышеизложенное, в литературе отсутствуют сведения о коллоидно-химических свойствах водных растворов ПАА и влиянии на них ПАВ. В то же время, проведение систематического исследования такого рода стимулировало бы развитие новых направлений в его применении и способствовало бы более рациональному решению проблем интенсификации многих процессов. С другой стороны, ПАА является перспективным реагентом для синтеза новой группы экологически чистых высокомолекулярных поверхностно-активных веществ на его основе.

В связи с этим представлял интерес исследование коллоидно-химических свойств водных растворов ПАА, вязкости, поверхностного натяжения на границе жидкость-газ, и влияние на них ПАВ - N,N-диметилдодециламин N-оксида (ДМДАО) и кокоамидопропилбетаина (КАПБ) различной концентрации.

Известно [7] что добавка в растворы ионогенных ПАВ полиэтиленоксида или полиакриламида уменьшает значение их ККМ. По мнению авторов, это связано с адсорбцией молекул ПАВ своими гидрофобными группами а развернутой полимерной цепочке с образованием мицеллярных агрегатов, отличающихся по своим свойствам и структуре от мицелл, находящихся в

растворе. Это обуславливает синергетический эффект действия смеси ПАВ полимеров при использовании ее для снижения гидродинамического сопротивления воды и повышения устойчивости пен и эмульсий.

Основываясь на данных [8-10] о взаимодействии полимер-ПАВ, предполагали аналогичные явления обнаружить в исследуемых системах ПАА с ПАВ.

Хотя область применения полимеров широка, в литературе мало информации об их поверхностной активности, адсорбции на границе раздела фаз. Изучая особенности адсорбции ПАА, можно выявить новые области его применения, в том числе возможность контроля коллоидных химических процессов в дисперсных системах. В то же время получение новых композиций высокомолекулярных поверхностно-активных веществ с ПАВ на основе ПАА, представляет интерес для изучения поверхностной активности ПАА.

На рисунке 1 показаны кинетические кривые снижения поверхностного натяжения ПАА в области концентраций $1 \cdot 10^{-5} \div 1 \cdot 10^{-3}$ осново-моль/л. Как видно из рисунка, поверхностное натяжение уменьшается с увеличением концентрации полимеров. Кроме того, предельное значение поверхностного натяжения достигается быстрее при низких концентрациях, поскольку при увеличении количества полимера в растворе для адсорбции сегментов молекулы полимера на границе раздела раствор/воздух требуется больше времени.

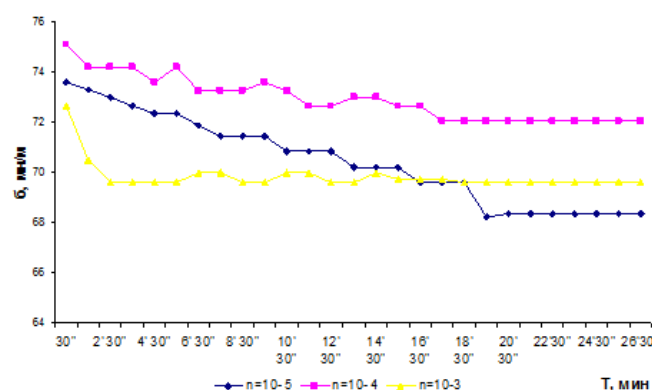

Рис. 1. Кинетические кривые снижения поверхностного натяжения водных растворов ПАА при 298K

По равновесным значениям поверхностного натяжения построены изотермы водных растворов ПАА, ПАВ и их смесей (рис.2, 3). Из рисунков видно, что гидрофобизация ПАА введением алкильных радикалов приводит к росту поверхностной активности на границе раствор/воздух и равновесные значения поверхностного натяжения бинарных смесей ПАВ-ПАА проходят ниже аналогичных изотерм отдельных компонентов. Для смеси ДМДАО – ПАА (рис.2) заметно снижение поверхностного натяжения практически для всех концентраций. Еще больше этот эффект наблюдается для смесей КАПБ-ПАА (рис.3), снижение поверхностного натяжения ниже 40 мН/м достигается в области низких концентраций ПАВ в смеси с полимером. Видно, что ассоциаты КАПБ – ПАА обладают высокой поверхностной активностью и способны снижать поверхностное натяжение воды при очень низких концентрациях, снижая ККМ ПАВ на несколько порядков. В рассматриваемой ситуации концентрация ККМ может соответствовать "критической концентрации ассоциации" (ККА),

указывающей на ассоциацию макромолекул в присутствии ПАВ поверхностно-активными сегментами [11]. По всей вероятности, заполнение поверхностного слоя может совпадать с процессами ассоциации или структурообразования в объеме раствора, напоминающими мицеллообразование в растворах ПАВ.

По изотермам поверхностного натяжения были определены ККМ, кмоль/м³: ДМДАО 5×10^{-3} , ДМДАО – ПАА 5×10^{-4} , КАПБ $1,7 \times 10^{-3}$, КАПБ – ПАА 5×10^{-5} . Как видно из этих данных добавление полимера к поверхностно-активным веществам приводит к понижению их ККМ, что свидетельствует о повышении поверхностной активности смесей ПАВ-полимер.

По результатам этих исследований видно, что ассоциаты ПАВ-ПАА обладают высокой поверхностной активностью и способны снижать поверхностное натяжение воды при очень низких концентрациях.

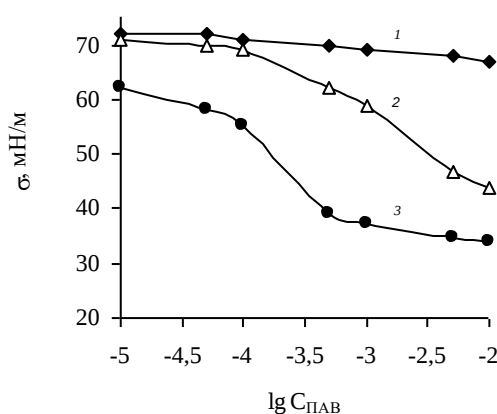

Рис. 2. Изотермы поверхностного натяжения при 298 К: ПАА (1); ДМДАО (2); смеси ДМДАО – ПАА (3); в смесях $C_{ПАА} = 1 \times 10^{-3}$ осново-кмоль/м³

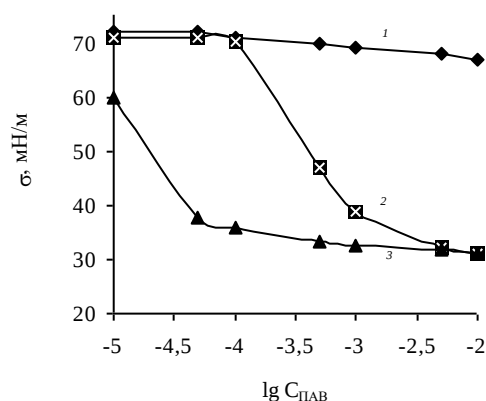

Рис. 3. Изотермы поверхностного натяжения при 298 К: ПАА (1); КАПБ (2); смеси КАПБ – ПАА (3); в смесях $C_{ПАА} = 1 \times 10^{-3}$ осново-кмоль/м³

Выводы

Получены экспериментальные результаты поверхностного натяжения двух водных систем ДМДАО – ПАА и КАПБ – ПАА. Данные поверхностного натяжения этих систем показывают, что смеси ПАВ-ПВС обладают способностью

эффективно снижать поверхностное натяжение в присутствии предельно малых концентраций ПАВ в интервале $1 \cdot 10^{-5} \div 1 \cdot 10^{-4}$ кмоль/м³.

Список литературы

- 1 Холмберг К., Йёнссон Б., Кронберг Б., Линдман Б. Поверхностно-активные вещества и полимеры в водных растворах. – М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2009. – 528 с.
- 2 Шинода А., Накагава Г., Тамамуси Б., Исемура Т. Коллоидные поверхностно-активные вещества. Физико-химические свойства. – М.: Мир, 1996. – С. 203.
- 3 Липатов Ю.С., Сергеева Л.М. Адсорбция полимеров. Киев: Наукова думка, 1972. 196 с.
- 4 Фазулзянов Р.Р., Елпидинский А.А., Гречухина А.А. Исследование деэмульгирующих и поверхностных свойств композиционных реагентов для нефтепромыслов // Вестник Казан. технол. ун-та. – 2011. – Т. 14, №10. – С. 169-172.
- 5 Арнольд К., Стюарт М. Справочник по оборудованию для комплексной подготовки нефти. Премиум Инжиниринг - 3 изд. - 2011. - С. 776.
- 6 Очилов А. А., Олимов Б. С. Деэмульгаторы для разрушения устойчивых водонефтяных эмульсий // Вопросы науки и образования - 2016. -С. 144
- 7 Кучер Р.В., Сердюк А.И., Львов В.Г. Влияние добавок ПАВ на физико-химические свойства растворов полимеров, эффективно снижающих гидродинамическое сопротивление воды // V Всесоюз. конф. "ПАВ и сырье-для них: Тез. докл., Шебекино, 1979. -С. 33.
- 8 Мусабеков К.Б., Жубанов Б.А., Измайлова В.Н., Сумм Б.Д. Межфазные слои полиэлектролитов. Алма-Ата:Наука. 1987. 112С.
- 9 Handbook of Applied Surface and Colloid Chemistry. Edited by Krister Holmberg. John Wiley & Sons, Ltd., 2001.
- 10 Razavizadeh B.M., Mousavi-Khoshdel M., Gharibi H., Behjatmanesh-Ardakani R., Javadian S., Sohrabi B. Thermodynamic studies of mixed ionic/nonionic surfactant systems. // J. Colloid and Interface Sci. 2004. V.276. P. 197-207.
- 11 Rosen M.J. Surfactants and Interfacial Phenomena. Third Edition. J. Wiley & Sons, Inc. New York, 2004.

ПОЛИАКРИЛАМИД – ҚОСПАСЫНЫҢ ИОНДЫҚ ЕМЕС БЕТКІ БЕЛСЕНДІ ЗАТТАРМЕН ЖАЛАҢ СОЗЫЛУЫ

Бұл жұмыстың мақсаты - полиакриламидтің (ПАА) иондық емес БАЗ-мен қоспаларының беттік қасиеттерін зерттеу. Бұл жұмыста $1 \cdot 10^{-5} \div 1 \cdot 10^{-3}$ негіз- моль/л концентрация шегінде ПАА беттік керілуінің төмендеуінің кинетикалық қисықтары алынды. Беттік керілудің тепе-теңдік мәндері негізінде полиакриламид (ПАА) беттік белсенді заттармен - иондық емес амфотерлі N,N - диметилдодециламин N-оксид (ДМДАО) және иондық емес кокоамидопропил бетаин (КАПБ) негізіндегі композициялық қоспалардың сулы ерітінділерінің беттік керілуінің изотермалары алынды. Төмен концентрациялар аймағында полимер - беттік-активті заттың композицияларының беттік керілуі төмен болатындығы көрсетілген, бұл жеке беттік-активті заттармен салыстырғанда беттік-белсенді заттың - ПАА композиттерінің беттік белсенділігінің жоғарылауымен байланысты. Беттік керілу изотермаларынан БАЗ мен БАЗ-композицияларының критикалық мицелла түзілу концентрациялары (КМТК) анықталды. Полимер - БАЗ КМТК шамалары ДМДАО – ПАА қоспасы үшін бір реттік шамаға төмендейді, КАПБ - ПАА қоспасы үшін екі реттік шамадан жоғары деңгейге төмендейді, бұл сонымен қатар беттік-активті зат - полимер қоспаларының беттік активтілігінің жоғарылағанын көрсетеді. Көбіктер мен эмульсиялар үшін тұрақтандырғыш ретінде беттік-активті заттармен ПАА композицияларын қолдану тиімді эмульгаторлар мен көбіктүзгіштерді дамытудың перспективаларын ашады.

Негізгі сөздер: N,N – диметилдодециламин N-оксиді, кокоамидопропил бетаин, полиакриламид, тұрақтылық, беттік керілу

SURFACE TENSION OF MIXTURES OF POLYACRYLAMIDE WITH NON-IONIC SURFACE-ACTIVE SUBSTANCES

The aim of this work is to study the surface properties of mixtures of polyacrylamide (PAA) with nonionic surfactants. In this work, kinetic curves of a decrease in the surface tension of PAA were obtained in the concentration range of $1 \cdot 10^{-5} \div 1 \cdot 10^{-3}$ base mol/l, and on the basis of the equilibrium values of surface tension, isotherms of the surface tension of aqueous solutions of composite mixtures

based on polyacrylamide (PAA) were obtained with surfactants - nonionic amphoteric N, N – dimethyldodecylamine N-oxide (DMDAO) and nonionic cocoamidopropyl betaine (CAPB). It has been shown that compositions of surfactant with a polymer in the region of low concentrations have a lower surface tension, which is associated with an increase in the surface activity of surfactant - PAA composites in comparison with individual surfactants. The surface tension isotherms were used to determine the critical micelle concentration (CMC) of the surfactant and surfactant-PAA compositions. It was found that the addition of a polymer to a surfactant lowers the CMC by an order of magnitude for the DMDAO - PAA mixture and by more than two orders of magnitude for the CAPB - PAA mixture, which also indicates an increase in the surface activity of the surfactant - polymer mixtures. The use of PAA compositions with surfactants as stabilizers for foams and emulsions opens up prospects for the development of effective emulsifiers and foaming agents.

Keywords: N,N – dimethyldodecylamineN-oxide, cocoamidopropyl betaine, polyacrylamide, stability, surface tension

References

- 1 Holmberg K., Jjonsson B., Kronberg B., Lindman B. Poverhnostno-aktivnye veshhestva i polimery v vodnyh rastvorah. – M.: BINOM. Laboratorija znaniy, 2009. - 528 s. (in Russian)
- 2 Shinoda A., Nakagava G., Tamamusi B., Isemura T. Kolloidnye poverhnostno-aktivnye veshhestva. Fiziko-himicheskie svoystva.- M.:Mir, 1996.-S. 203. (in Russian)
- 3 Lipatov Ju.S., Sergeeva L.M. Adsorbicija polimerov. Kiev: Naukova dumka, 1972.196 s. (in Russian)
- 4 Fazulzjanov R.R., Elpidinskij A.A., Grechuhina A.A. Issledovanie dejemul'girujushhih i poverhnostnyh svoystv kompozicionnyh reagentov dlja neftepromyslov // Vestnik Kazan. tehnol. un-ta. – 2011. – T. 14, №10. – S. 169-172. (in Russian)
- 5 Arnol'd K., Stjuart M. Spravochnik po oborudovaniju dlja kompleksnoj podgotovki nefi. Premium Inzhiniring - 3 izd. - 2011. - S. 776. (in Russian)
- 6 Ochilov A. A., Olimov B. S. Dejemul'gatory dlja razrushenija ustojchivyh vodoneftjanyh jemul'sij // Voprosy nauki i obrazovanija - 2016. -S. 144 (in Russian)
- 7 Kucher R.V., Serdjuk A.I., L'vov V.G. Vlijanie dobavok PAV na fiziko-himicheskie svoystva rastvorov polimerov, jeffektivno snizhajushhih gidrodinamicheskoe soprotivlenie vody // V Vsesojuz. konf. "PAV i syr'e-dlja nih: Tez. dokl., Shebekino, 1979. -S. 33. (in Russian)
- 8 Musabekov K.B., Zhubanov B.A., Izmajlova V.N., Summ B.D. Mezhfoznye sloi polielektrolitov. Alma-Ata:Nauka. 1987. 112S. (in Russian)
- 9 Handbook of Applied Surface and Colloid Chemistry. Edited by Krister Holmberg. John Wiley & Sons, Ltd., 2001.
- 10 Razavizadeh B.M., Mousavi-Khoshdel M., Gharibi H., Behjatmanesh-Ardakani R., Javadian S., Sohrabi B. Thermodynamic studies of mixed ionic/nonionic surfactant systems. // J. Colloid and Interface Sci. 2004. V.276. P. 197-207.
- 11 Rosen M.J. Surfactants and Interfacial Phenomena. Third Edition. J. Wiley & Sons, Inc. New York, 2004.

Information about authors:

Zhanar Ospanova, acting professor, candidate of chemical sciences, Kazakh National University. Al-Farabi, 050040, 71 Al-Farabi ave., Almaty, Kazakhstan, e-mail: zhanar.ospanova@kaznu.kz

Nurgeldy Abeu, PhD doctoral student, Kazakh National University. Al-Farabi, 050040, 71 Al-Farabi ave., Almaty, Kazakhstan, e-mail: nurgeldi-abeu@mail.ru

Bekzada Tasenova, 2nd year master's student Kazakh National university. Al-Farabi, 050040, 71 Al-Farabi ave., Almaty, Kazakhstan

**ТРЕБОВАНИЯ К НАУЧНЫМ СТАТЬЯМ,
ПУБЛИКУЕМЫМ В
НАУЧНОМ ЖУРНАЛЕ "ВЕСТНИК
АТЫРАУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ
Х.ДОСМУХАМЕДОВА"**

**Вестник
Атырауского
университета
имени
Х.Досмухамедова**

ORCID iD (при наличии), УДК, МРНТИ

Ф.И.О. автора (-ов)* Инициалы и фамилия авторов
(первый — автор текста, затем соавторы и научные руководители);

Место работы автора (-ов) ** Наименование
учреждения, город, страна;

Электронная почта (обязательно);

Название статьи должно быть максимально кратким,
информативным, без сокращений;

Аннотация (не менее 150 слов) на 3-х языках
(русский, казахский, английский): **не менее 150 слов.** (Содержание: Цель
исследований. Что сделано. Что обнаружено. Чем важны результаты,
область применения, есть ли аналоги в мире);

Ключевые слова на 3-х языках — 5-6 одиночных слов, не
более двух-трёх словосочетаний;

Полный текст статьи

Список литературы должен быть оформлен
согласно ГОСТ 7.1-2003

**Сведения об авторе (авторах) на
английском языке.** На отдельной странице
указываются полные сведения об авторе (-ах):
Ф.И.О. полностью (жирным шрифтом), учёная
степень и звание, должность, полное название
организации, полный рабочий или домашний адрес
(с указанием почтового индекса), e-mail, номер
рабочего, домашнего или мобильного телефона.

К статье прилагаются **две внешние рецензии**
за подписью кандидата или доктора наук по
специфике статьи.

Отв. за выпуск,
редактор
Г. Қайырғалиева
Технический редактор,
компьютерная верстка
С.А.Батырғалиева

Подписано в печать
27.09.2020
Формат 60х84/8
Усл.-печ. л. 25,75
Тираж 300 экз.
Заказ 1
Цена договорная

**Издательство
Атырауского
университета
имени Х.Досмухамедова**

060011, г. Атырау,
пр. Студенческий, 1
**Отпечатано
в типографии
издательства**

